

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА**

**СТАНОВЛЕННЯ БАЗОВИХ ПАРАДИГМ
УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

Монографія

За редакцією В.В. Турбан

Київ – 2017

**УДК 159.9.01(091)(477)
С76**

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка
НАПН України (протокол № 9 від 29 червня 2017 р.)*

Рецензенти:

І.В. Данилюк – доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки та техніки, декан психологічного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

В.В. Клименко – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

С76 Становлення базових парадигм української психології: колективна монографія /
В.В. Турбан, І.В. Білоконь, Н.М. Бугайова, **К.В. Гаврилкова,** **В.М. Летцев,**
А.М. Маслюк, В.Ф. Маценко, Ж.М. Маценко, О.А. Мельник, І.М. Поклад, М.І. Савіна,
Л.З. Сердюк, Л.О. Скальська, А.А. Терещук, Г.В. Чайка ; за ред. В.В. Турбан. – Київ:
Видавничий Дім «Слово», 2017. – 257 с.
ISBN 978-966-194-285-0

У колективній монографії, підготовленій науковцями лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, висвітлено історичні передумови, особливості та специфіку становлення базових парадигм української психології. Авторами монографії розроблено концептуальну схему, яка розкриває структуру та зміст базових парадигм української психології. У концептуальній схемі опосередковано особливості становлення провідних ідей в українській психологічній думці, що конкретизуються в ціннісно-смісловій, етико-моральній системах і поведінкових практиках, властивих українському народові.

Монографію адресовано психологам-науковцям і практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, а також тим, хто цікавиться проблемами становлення психологічної науки в Україні.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.
Номер державної реєстрації НДР 0115U000804

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. РОЗДІЛ 1. ШЛЯХ ДО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: РЕЛІГІЙНА Й АКАДЕМІЧНО-РЕЛІГІЙНА ПАРАДИГМИ.....	5
1.1. Становлення та розвиток уявлень про особистість у другій половині ХІХ на початку ХХ століть <u>(Летцев В.М.)</u>	5
1.2. Роль Київської духовної академії в становленні та розвитку української університетської психології <i>(Мельник О.А.)</i>	24
Розділ 2. РОЗДІЛ 2. ВЧЕННЯ СЕРГІЯ РУБІНШТЕЙНА ПРО СУБ'ЄКТНІСТЬ ЛЮДИНИ	40
2.1. Вивчення процесу рефлексії особистості через призму парадигми суб'єктності Сергія Рубінштейна <i>(Савіна М.І.)</i>	40
2.2. Дослідження уявлень про здібності в сучасній психології <i>(Поклад І.М.)</i>	45
Розділ 3. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ: ВЧИНОК, ПРАЦЯ І ТВОРЧИСТЬ ОСОБИСТОСТІ.....	62
3.1. Становлення вчинкової парадигми В.А. Роменця та її вплив на українську психологічну науку <i>(Маценко В.Ф.)</i>	62
3.2. Становлення теоретико-засадничих основ психотехнічного руху в Україні <u>(Гаврилкова К.В., Скальська Л.О.)</u>	75
3.3. Досвід вивчення афектів особистості в українській психології ХХ століття <i>(Терещук А.Д.)</i>	82
3.4. Дослідження аутодеструктивної поведінки особистості в українській психології <i>(Бугайова Н.М.)</i>	106
Розділ 4. ФЕНОМЕН ЛЮДИНИ У ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯХ (ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ З ПОЗИЦІЇ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ).....	150
4.1. Феномен етики та моралі у психології ХХ–ХХІ століть <i>(Турбан В.В.)</i>	150
4.2. Уявлення про ціннісно-смыслову сферу в психологічних дослідженнях українських науковців (гуманістична парадигма) <i>(Білоконь І.В.)</i>	166
4.3. Історико-психологічний аналіз наукового доробку української діаспори <i>(Маслюк А.М.)</i>	175
4.4. Особливості становлення уявлень про феномен духовності в гуманістичній парадигмі української психології ХІХ початку ХХ століть <i>(Маценко Ж.М.)</i>	196
Розділ 5. ПОСТНЕКЛАСИЧНА ПАРАДИГМА В ПСИХОЛОГІЇ.....	212
5.1. Становлення постнекласичної парадигми в українській психології <i>(Сердюк Л.З.)</i>	212
5.2. Дослідження категорії «Я» в українській психології другої половини ХХ століття <i>(Чайка Г.В.)</i>	222
Висновки.....	230
Література	233
Відомості про авторів	255

ВСТУП

Парадигма є міждисциплінарною пояснювальною схемою, що реалізується у філософії, природничих і гуманітарних науках, а також у релігійному мисленні та мистецтві. Парадигма є образним конструктом, котрий пропонує пояснювальну схему причинно-наслідкових зв'язків, які розкриваються в наукових дослідженнях, осмислюються філософією та теологією, а також переживаються в мистецтві. Однак, становлення певних парадигм і їхнє розгортання в тих чи тих культурних умовах істотним чином залежить від попередніх культурно-історичних процесів і особливостей розвитку національних наукових шкіл. І в цім контексті є рація говорити про національно-культурний вимір універсальних парадигм. Відтак, осмислюючи становлення, оформлення та кризи евристичності парадигм в українській психології, доцільно привернути увагу як до їхніх універсальних рис, так і до їхньої трансформації в Україні.

Актуальність висвітлення парадигмальних основ української психології є зумовленою тенденціями в розвитку сучасної наукової думки та культури. Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується переважанням постнекласичних підходів. Особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Мультипарадигмальність психології, яка послужила основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми, поклала початок гуманістичній революції в психологічних дослідженнях. Відповідно на перший план виступають проблеми, поставлені раніше в екзистенціальній філософії та психології, які не знайшли належного розв'язання, – проблеми життєвого вибору, смислу, свободи волі, саморегуляції, автономії та самодетермінації.

Відтак, у колективній монографії представлено концептуальну схему, за якою дослідження становлення та розвитку базових парадигм української психології розглядалися відповідно до п'яти основних напрямків, а саме: психологічні судження в рамках релігійної філософії (*релігійно-філософська парадигма*); парадигма активної особистості, розкрита в психології діяльності (*парадигма психології діяльності*); парадигма визначальності інтроспекції, запропонована в теорії Сергія Рубінштейна (*парадигма суб'єктності Рубінштейна*); парадигма «бунтівної людини» – екзистенціальна (гуманістична) психологія (*гуманістична парадигма*). А також, *постнекласична парадигма*.

Сподіваємось, що ця монографія буде корисною для науковців, які досліджують історію української психології. Результати дослідження уможливають і новий погляд на парадигмальні основи розвитку української науки.

Монографію адресовано психологам-науковцям та практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, а також тим, хто цікавиться проблемами становлення психологічної науки в Україні.

РОЗДІЛ І. ШЛЯХ ДО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: РЕЛІГІЙНА Й АКАДЕМІЧНО-РЕЛІГІЙНА ПАРАДИГМИ

1.1. Становлення та розвиток уявлень про особистість у другій половині XIX на початку XX століть

Ім'я Георгія Івановича Челпанова (1862-1936 рр.) – філософа, психолога, логіка – займає особливе місце в історії вітчизняної психології. І як учений, і як педагог, і як видатний організатор філософсько-психологічної освіти в Україні та Росії, Г.І. Челпанов своєю діяльністю на рубежі сторіч винятковою мірою сприяв становленню психології як самостійної науки (Летцев В.М., 2002). Його роль у становленні та розвитку вітчизняної психології багато в чому порівнянна з роллю, яку в світовій науці зіграв його іменитий учитель В. Вундт.

Особливою заслугою вченого вважається науково-філософська критика метафізичного матеріалізму. Здійснена ним на початку XX століття ця критика не втратила свого значення й донині (Зеньковський В.В., 1991.). Іншою не менш важливою його заслугою є послідовна боротьба з тотальною вульгаризацією психології, яка розгорнулася з особливою силою у радянський період (Богданчиков С.А., 2000).

Науково-філософська і психологічна спадщина Г.І. Челпанова досить велика. Бібліографія його праць нараховує близько 30 книг (без урахування перевидань) і понад 100 статей, а також велика кількість рецензій на книги. Все це наукове багатство, майже зовсім не вивчено (В. В. Зеньківський, 1948).

У радянську епоху праці Г.І. Челпанова, як “замаскованого ідеаліста”, “викритого в перекрученні марксизму” – були просто вилучені з наукового обігу, зникли також і друковані згадки про нього (С.О. Богданчиков, 1995).

У 60-ті - 80-ті роки в радянській психології і філософії все ж давалися вибіркові тлумачення теоретичних уявлень Г.І. Челпанова, проте, сьогодні ці інтерпретації не можуть вважатися задовільними, як по причині деформуючого ідеологізму, що тисне на них, так і в силу неадекватності їх методологічних установок. Сучасна ситуація, щодо вивчення теоретичної спадщини вченого, також поки невтішна. Цілий ряд ґрунтовних статей і кілька книг психологів, що з'явилися в останнє десятиліття, присвячені, головним чином, вивченню найважливіших фактів біографії і окремим періодам наукової діяльності Г.І. Челпанова в той час як характеристики його психологічних поглядів, наявні в цих роботах, все ж, вкрай уривчасті і багато в чому вимагають уточнень і більш поглиблених дослідницьких підходів. Не набагато краща ситуація і з дослідженням філософських поглядів Г.І. Челпанова (О. В. Верховцева, 2000).

Звичайно, вивчення науково-біографічної канви діяльності вченого вкрай важливо для відтворення його цілісного обліку, для розуміння його життєвого шляху, однак, цього явно недостатньо для усвідомлення справжньої наукової значущості всього зробленого ним. Для цього без всякого сумніву, необхідний, перш за все, всебічний аналіз його творів, послідовне розкриття його вихідних інтуїцій, з'ясування суті його концептуальних побудов. Ясно, що така робота вимагає довготривалих зусиль. Тому, доводиться тільки шкодувати, що власне філософські уявлення Г.І. Челпанова, а також розробка їм фундаментальних проблем психології не увійшли поки що в коло дослідницьких пріоритетів.

Сьогодні безперечно визнані і дослідницький, і організаторський таланти Г.І. Челпанова, відзначений його лекторський і полемічний дар. І все ж, при явній багатогранності цього чудового вченого, на першому плані завжди був і залишається його педагогічний талант.

Вже в Київський період своєї діяльності Г.І. Челпанов, за зауваженням В.В. Зіньківського, виділився “винятковим педагогічним талантом – в публічних лекціях, що відбувалися в завжди переповненому актовому залі Університету, в організації чудового філософського семінару, нарешті, в організації психологічної лабораторії” (Зеньковський В.В., 1991). В цей же період Г.І. Челпанов написав і видав ряд популярних навчальних посібників з логіки, філософії, психології, які багаторазово перевидавалися згодом, в тому числі і за радянських часів.

Взагалі, Київський період діяльності Г.І. Челпанова був дуже плідним і його неможливо, як того побоюються деякі дослідники, “переоцінити” (С.О. Богданчиков, 1998). Адже саме в цей період своєї наукової кар'єри вчений захистив магістерську і докторську дисертації, став професором і доктором наук. У київський же період він написав і опублікував основні свої наукові праці, що принесли йому всеросійську і світову популярність. Уже в Києві, в значній мірі, розкрився і організаторський талант Г.І. Челпанова, а організована їм при Київському університеті психологічна семінарія стала згодом прообразом створення Психологічного інституту (Богданчиков С.А., 1998).

Говорячи про вчительське покликання Г.І. Челпанова, слід сказати, що поряд з лекторською і педагогічною майстерністю йому також були притаманні – що дуже важливо для педагога – кращі людські якості. Строгий академічний професор – він, в той же час, був демократичним співрозмовником, який часто запрошував до себе студентів і на рівних з ними вів дискусії.

Доля Челпанова-вченого була цілком пов'язана і з психологічною наукою, її новим народженням і становленням. Відзначена блискучою університетською кар'єрою, науковим визнанням та широкою популярністю в дореволюційні роки, в радянський період вона

виявилася трагічною. Його, як і багатьох серйозних вчених радянської епохи, відсторонили від науки, а праці його надовго були забуті (Богданчиков С.А., 1994).

Сьогодні роль і значення постаті Г.І. Челпанова в історії вітчизняної науки й освіти тільки починає усвідомлюватись. Тому вважаємо за доречним написання короткого змісту життя і діяльності Г.І. Челпанова, висвітленим з урахуванням публікацій останніх років, які багато в чому змінюють уявлення про цього визначного вченого.

Георгій Іванович Челпанов народився 16 (28) квітня 1862 р. в м. Маріуполі Катеринославської губернії в сім'ї міщан. Початкову освіту здобув у місцевому парафіяльному училищі, середню – в Маріупольській Олександрійській гімназії, яку він закінчив із золотою медаллю в 1883 р. Вже в гімназії у нього проявився інтерес до психології. “Мої смаки вже визначилися, – напише він про це пізніше, – я зупинився на тому, що присвячу себе спеціальному вивченню психології”. Питання було лише у відповіді – “в якій Університет поступати і кого обрати своїм керівником?”. “Усі симпатії мої, – зізнається Челпанов, – були на боці М. Я. Грота” (Челпанов Г.И., 1911).

У 1883 році він вступає на історико-філологічний факультет Новоросійського університету, де з цього року починає викладати М. Я. Грот (до цього Грот був професором Ніжинського педагогічного інституту). Університет Г.І. Челпанов закінчує в 1887 р., отримавши від історико-філологічного факультету золоту медаль за твір на тему “Про ставлення між досвідом і мисленням в теорії пізнання Платона і Арістотеля” (Челпанов Г.И., 2000)

Після закінчення університету молодий вчений був залишений при Новоросійському університеті для підготовки до професорського звання, та прикомандирований до Московського університету. Він стає учнем М.Я. Грота. Формування свого філософського світогляду Г.І. Челпанов пов'язує також з впливом Л. М. Лопатіна (А. М. Ждан, 1994).

До 1888 р. можна віднести початок наукової діяльності Г.І. Челпанова. У цьому році він робить свою першу Доповідь в Московському психологічному товаристві під назвою “Загальні результати психометричних досліджень”, де вказує на можливість застосування експериментальних методів до вивчення психічних явищ, і підкреслює, що це не виключає, але передбачає інтроспективний метод. Його робота в цей період була спрямована на пошук методів і умов, при яких психологія може стати наукою.

У 1890 році Г.І. Челпанов здає магістерський іспит з філософії при історико-філологічному факультеті Московського університету і в 1891 р. стає приват-доцентом Московського університету. Пропрацювавши близько року на зазначеній посаді, він переводиться до Київського університету Св. Володимира. З 1 лютого 1892 році Г.І. Челпанов призначений приват-доцентом Університету Св. Володимира на кафедру філософії. Вступну лекцію, яка має бути обов'язково публічно озвучена при переході на нове

місце роботи, під назвою “До питання про апріорність і вродженість в сучасній філософії”, Г.І. Челпанов прочитав 6 жовтня 1892 році (Челпанов Г.И., 1892).

Київський період став для вченого періодом напруженої наукової роботи, викладання, читання публічних лекцій, роботи в Психологічною семінарії.

Велику роль у становленні Г.І. Челпанова як науковця зіграли в цей період його закордонні відрядження. Перше відбулося в 1895 р. – друге з 20 червня 1897 р. по 20 травня 1898 р. За кордоном він слухав лекції з фізіології у Дюбуа-Реймона, Герінга і Кеніга, з психології – у Штумпфа і Вундта, крім того, займався експериментальною психологією в психологічному інституті Вундта в Лейпцизі і в інституті фізіологічної оптики в Берліні.

Результатом наукової роботи приват-доцента Г.І. Челпанова стає цілий ряд критичних рецензій і статей, опублікованих в основному в журналі “Питання філософії та психології”. Наприклад, такі статті: “Що таке пам'ять і як її розвинути” (1892), “Окомір і ілюзія зору” (1893), “Про природу часу” (1893) та інші. У 1896 р. в Києві публікується велика робота вченого “Проблема сприйняття простору в зв'язку з вченням про апріорність і вродженість”, яка стала першою частиною його докторської дисертації, яку він у цьому ж році захищає на історико-філологічним факультетом Московського університету. За написання цієї наукової роботи “Проблема сприйняття простору в зв'язку з вченням про апріорність і вродженість, Ч.І. Подання простору з точки зору психології” Г.І. Челпанов був удостоєний звання магістра філософії (опонентами на захисті виступали М.Я.Грот і Л.М.Лопатін). У 1897 р. вчений стає екстраординарним професором Київського університету по кафедрі філософії (Челпанов Г.И., 1892-1907).

В університеті Г.І. Челпанов читав лекції по курсам: “Психологія”, “Логіка”, “Введення в психологію”, “Вступ до філософії”, “Історія і критика матеріалізму”, “Критичний огляд сучасних навчань про душу”, “Теорія пізнання”, “Спеціальний курс по теорії пізнання”, “Коментування “Критики чистого розуму”, “Вчення про простір”. Поряд з цим він проводив практичні заняття з психології, логіки, філософії, теорії пізнання, етики.

Важливою віхою в науковій біографії Г.І. Челпанова стала організація ним Психологічної семінарії, створення якої було ініційовано історико-філологічним факультетом (за клопотанням професора О. М. Гілярова і самого Г.І. Челпанова) у 1895 р., і дозволено Міністром Народної Освіти в 1897 р. (29 грудня). Роком офіційного створення Психологічної семінарії став 1898 рік, коли на засіданні Ради Київського університету 27 березня 1898 р. було заслухано вищеназваний “дозвіл” (Богданчиков С.А., 1998).

Теми занять в Семінарії, згідно зі звітами, були такі: “Критика філософського матеріалізму”, “Основні питання емпіричної психології”, “Про свободу волі”, “Розбір основних пунктів психології Вундта”, “Сучасні вчення про душу”, “Теорія пізнання Канта”,

“Про реальність зовнішнього світу”, “Основні питання етики”, “Взаємодія між фізичними і психічними явищами” та інші. Протягом півріччя проходило в середньому від восьми до дванадцяти засідань, на кожному з них, як правило, вислуховувалося і обговорювалося одне повідомлення. Атмосфера цих засідань, підтримувана Г.І. Челпановим, завжди відрізнялася науковою вимогливістю і пафосом служіння істині.

У роки після захисту дисертації Г.І. Челпанов як і раніше багато пише, виступає з публічними лекціями, публікує свої роботи в Києві, Санкт-Петербурзі, Москві. У цей період виходять статті: “Мозок і думка (Критика матеріалізму)” (1896), “Про цінності життя (Критика песимізму)” (1896), “Про свободу волі (1897)”, “До питання про сприйняття простору” (1897), а також ряд оглядів новітньої літератури по психології (за 1894-1898), з теорії пізнання (за 1890-1898), по трансцендентальній естетиці Канта, огляд навчань про душу та ін. В Університеті св. Володимира Г.І. Челпанов читає курси публічних лекцій: “Критика матеріалізму в психології” (в осінньому півріччі 1898 р.), “Курс лекцій з логіки» (у весняному півріччі 1900-1901 рр.), “Мозок і душа. Критика матеріалізму і нарис сучасних вчень про душу” (прочитані в Києві в 1898-1899 рр.), “Про сучасні філософські напрямки” (в осінньому півріччі 1902 р.). Лекції Г.І. Челпанова мають великий успіх і відразу ж друкуються. У ці ж роки виходять роботи вченого: “Про пам'ять та мнемоніку” (1900), “Нарис сучасних вчень про душу” (1900), “Філософія Канта” (1901), “Психологія і теорія пізнання” (1903).

У 1904 р. Г.І. Челпанов представляє в історико-філологічний факультет на здобуття звання доктора філософії другу частину своєї роботи “Проблема сприйняття простору в зв'язку з вченням про апріорність і вродженість”, яку він успішно захищає в тому ж році і отримує ступінь доктора філософії. Оponentами на захисті виступали О.М. Гіляров і Є.М. Трубецької (Челпанов Г.И., 1892–1907). Відразу по захисту (з 1 липня 1904 р.) Г.І. Челпанов призначений ординарним професором Київського університету по кафедрі філософії (і затверджений у чині статського радника) [там само]. В цей час він продовжує керувати Семінарією, редагує “Праці Психологічної Семінарії”, працює над книгами.

У 1905 р. в Києві виходить великий філософський твір Г.І. Челпанова: “Вступ до філософії”, що витримав протягом 13 років 7 видань (останнє вийшло в 1918 р.). У цьому ж році вийшов в світ першим виданням популярний “Підручник психології: (для гімназій і самоосвіти)” (витримав 16 видань – останній у 1919 р.).

У 1906 р. Г.І. Челпанов був обраний Радою Московського Університету на кафедру філософії в званні ординарного професора [там само] і де став працювати вже восени 1907 року. Вступну лекцію “Про ставлення психології до філософії” він вчений прочитав 19 вересня 1907 року (Челпанов Г.И., 1907).

У Московському університеті Г.І. Челпанов також організував роботу Психологічної семінарії, в роботі якої взяло участь відразу 40 чоловік. Крім ведення Семінарії він читав щорічно 16 лекцій та проводив практичні заняття.

У 1914 р. на базі створених ним раніше наукових підрозділів (психологічних лабораторії і семінарії) Г.І. Челпанов відкриває перший в Росії Психологічний інститут (Челпанов Г.И., 1892–1907). Технічне ведення інституту здійснювалося за проектом Г.І. Челпанова. Інститут став базою наукових досліджень і центром з підготовки професійних психологів.

У ці роки Г.І. Челпанов, як завжди, багато пише, присвячуючи цілий ряд робіт проблемі методів в психології. Він пише і видає підручник “Введення в експериментальну психологію” (1915), статті “Про аналітичний метод в психології” (1917-1918) та ін.

Після революції 1917 року Г.І. Челпанов залишається в Росії. У 1919 році він був призначений деканом філософського факультету МДУ. В 1921 році, на засіданні Наукової Політичної Секції Державної вченої ради університету (18 жовтня) було вирішено заснувати при факультеті суспільних наук Психологічний інститут. Г.І. Челпанов, в числі інших, був призначений його дійсним членом по кафедрі загальної психології. Одночасно він залишався професором кафедри філософії при тому ж факультеті.

І все ж, незважаючи на безсумнівне визнання наукових заслуг Г.І. Челпанова, подальша його доля склалася трагічно. З початку 20-х років в науці розгорнулася кампанія по активному впровадженню марксизму. Психологія Г.І. Челпанова була кваліфікована як “ідеалістична” і визнана невідповідною до марксизму. У зв'язку з цим в 1923 р. він був зміщений з поста директора Психологічного інституту і звільнений з Московського університету (Богданчиков С.А., 1998).

Ця подія позбавила Г.І. Челпанова умов для продовження наукових досліджень. Однак, його наукова діяльність після відставки не припинилася [10]. У 1926 р. він звернувся до Президії Російської Асоціації науково-дослідних інститутів із заявою, в якій просив дозволити йому брати участь в роботах Психологічного інституту (до заяви він доклав план передбачуваних експериментальних досліджень). Однак, його прохання було відхилене. Намічені роботи Г.І. Челпанову вдалося частково здійснити в Державній Академії художніх наук (ГАХН) (Челпанов Г.И., 1892–1907), членом якої він був з моменту її заснування в 1921 році.

У 1925-1929 рр. Г.І. Челпанов неодноразово виступав у московському Будинку вчених з публічними лекціями: “Проблема емерджентної еволюції на 6-му Міжнародному філософському конгресі в Америці”, “Еволюція біхевіоризму в Америці”, “Структурна психологія (Gestaltpsychologie) в Німеччині”, “Новітні психологічні течії у Франції”, “Закон діалектичного розвитку в сучасній психології”, “Психологія в епоху Великої Французької революції”.

Однак найбільше сил та часу, після вимушеного звільнення з Психологічного інституту, Г.І. Челпанов віддавав роз'ясненню своєї позиції по відношенню до марксизму, оскільки саме докір в ідеалізмі і невідповідність його наукових поглядів марксизму був підставою для відставки. У п'яти книгах, що вийшли в 1924-1927 рр., Г.І. Челпанов всебічно розкриває своє розуміння проблеми відношення психології до марксизму. Він доводить, що прихильники марксистського спрямування розуміли марксизм в дусі вульгарного матеріалізму і “створили такий хаос в розумінні методів психологічного вивчення, що можна прямо сказати, що розвиток наукової психології в Росії зупинився” (Челпанов Г.И., 1926).

До 1930 р. Г. І. Челпанов працював на посаді дійсного члена в Державній Академії художніх наук (ГАХН). У 1930 році він був відрахований з ГАХН за скороченням штатів і всі наступні роки перебував у вимушеній відставці. Роки ці були для нього роками важких переживань, смутку і матеріальної скрути.

Помер Георгій Іванович Челпанов 13 лютого 1936 року, похований на Ваганьківському кладовищі в Москві.

Така коротка біографія Г.І. Челпанова – справжнього вченого і чудового педагога, в якому, за словами В. В. Зеньківського, завжди жила і діяла, запалюючи всіх його учнів, “неутолимая жажда истины”.

Першочерговими завданнями, які повинні ставити перед собою сучасні науковці що будуть досліджувати спадщину великого вченого, на наш погляд, повинні бути дослідження, присвячені трактуванням Г.І. Челпановим центральних теоретико-методологічних проблем філософсько-психологічної науки. Знову повинна бути розглянута його концепція психічної рефлексивності, що лежить в основі інтроспективного методу, який свого часу був вкрай неправильно зрозумілий та бездумно відкинутий. Нового підходу і більш глибокого аналізу вимагає, також, розуміння Г.І. Челпановим психофізичної проблеми. Всі ці та інші теми чекають свого дослідника.

Особливо актуальним нам видається *розгляд його концепції суб'єкта-субстанції*, що розуміється як справжній предмет психології.

Уявлення Г.І. Челпанова про особистість наближаються загалом до спіритуалістичних поглядів на цей предмет. Про це він висловлювався іноді з повною відвертістю. Разом із тим, незважаючи на безсумнівну увагу до зазначеної проблеми, вчений не розвивав власного вчення про особистість. Свої погляди він висловлював здебільшого неявно, переважно у ході аналітичних розглядів чужих творів, приймаючи або не приймаючи аналізовані ним уявлення. Це створює певну складність під час реконструкції його персонологічної концепції.

Інша складність, яка виникає в ході такої реконструкції, пов'язана з недиференційованістю в Г.І. Челпанова низки понять, що пов'язані із персонологічною тематикою. Так, в одному семантичному полі (або в ряду понять, які тісно зближуються) перебувають у нього поняття: “душа”, “особистість”, “Я”, “суб'єкт” та ін. І все ж усі ці поняття об'єднані однією темою, віднесені до однієї реальності, що і дає змогу реконструювати персонологію дослідника – його уявлення про особистість. Основними джерелами для такої реконструкції можуть слугувати лекції вченого “Поняття душі в сучасній філософії” (1899) та “Про поняття суб'єкта” (1909).

Лекція “Поняття душі в сучасній філософії” прозвучала вперше у серії публічних лекцій, читаних Г.І. Челпановим у Києві в 1898-1899 рр., і була опублікована спочатку в часописі “Питання філософії та психології” під назвою “Нарис сучасних учень про душу”. Пізніше вона була вміщена як глава в його книзі “Мозок і душа”, що присвячена головним чином “критиці матеріалізму” (Челпанов Г.І., 1900). Тут автор розглядає два основних підходи до “поняття душі”, що конкурували у філософській і психологічній літературі на початку сторіччя, й аналізує ключові поняття, пов'язані з цим питанням.

“Філософське припущення щодо існування душі, - відзначає у своєму нарисі Г.І. Челпанов, – ґрунтується на фактах, по-перше, так званої єдності свідомості, а, по-друге, тотожності особистості”. Факт єдності свідомості він ілюструє на відомому прикладі порівняння двох уявлень: А і В. Для того, щоб таке порівняння було можливим, зазначає вчений, ми повинні “одночасно тримати у свідомості обидва ці уявлення, отже, повинне бути щось таке, що поєднує ці уявлення в одне ціле. Це щось, що поєднує в одне ціле, і є душа”. Іншими словами, щоб у процесі порівняння обидва уявлення мислилися водночас, тобто одночасно були присутні в нашій свідомості - необхідне щось з'єднує й утримує їх разом. Це щось, яке комбінує уявлення і поєднує їх в одне ціле, і є те, що філософи називають душею (Челпанов Г.І., 1900, с.347).

Інший аргумент, який наводять на користь існування душі, зазначає Г.І. Челпанов, – це тотожність особистості, *тотожність нашого “Я”*. Але що таке “Я” і що потрібно розуміти під тотожністю особистості? Щоб відповісти на це запитання, варто тільки запитати себе, що ми думаємо, коли вживаємо слово “Я”. Якщо поміркувати на цю тему, то, згадуючи про своє дитинство, навчання і т.д., ми зауважимо, що, думаючи нібито про різні “Я”, ми завжди ототожнюємо його з тим “Я”, що є зараз. Тобто “Я той же самий, як і стільки-то років тому, провів своє дитинство там-то і т.п. Це є моє “Я”, моя “особистість”. Я ототожнюю моє теперішнє “Я” із тим “Я”, що я мав багато років тому, незважаючи на те, що між ними в дійсності є величезна різниця. Ця обставина кваліфікується як тотожність особистості. Якби я не відчував тотожності мого сьогоднішнього “Я” із моїм “Я” місяць тому, зазначає

Г.І. Челпанов, то не вважав би себе відповідальним за свої вчинки, зроблені місяць тому. Але якщо я вважаю себе відповідальним, то це означає, що я визнаю свою тотожність у різноманітні моменти мого життя.

Таким чином, робить висновок Г.І. Челпанов, факти єдності свідомості і тотожності особистості, у реальності яких навряд чи хтось стане сумніватися, привели деяких філософів до визнання необхідності припустити існування “душі”. На їх думку, існує особлива духовна субстанція, яку вони вважали простою і неподільною, нематеріальною і непорушною. Ця духовна субстанція є носителькою всіх духовних станів; вона поєднує в одне ціле всі окремі стани. Завдяки їй наше “Я” видається тотожним і безперервним. Ця духовна субстанція не є чимось тотожним з нашими духовними станами, із нашими почуттями, думками, бажаннями і т.п. Вона є щось окреме, яка перебуває поза ними і має на меті *поєднувати* духовні стани в одне ціле. Іншими словами, вона нагадує собою матеріальний атом. Подібно до того, як атом, ховаючись за матеріальними явищами, насправді є носієм усіх властивостей цих останніх, так і духовна субстанція, будучи безпосередньо недоступною нашому сприйняттю, є носителькою сил, за допомогою яких вона спричинює явища свідомості (Челпанов Г.І., 1900, с.348). Визнання такої духовної субстанції, відзначає Г.І. Челпанов, дістало назву спіритуалізму, а філософи, що визнають її існування, називаються спіритуалістами.

Найбільше заперечення проти аргументу “єдності свідомості”, що висувався спіритуалістами на користь існування духовної субстанції, навів, як вважає Г.І. Челпанов, Давид Юм. На думку Д. Юма, ми можемо визнавати тільки те, що доступне нашому безпосередньому сприйняттю. Ми маємо відчуття холоду, світла, звук і т.п. Про ці безпосередньо сприймані нами властивості ми можемо говорити як про щось існуюче, бо кожному з них відповідає визначена ідея. А чи можна сказати, що є яка-небудь ідея, що відповідала б тому, що філософи називають особистістю? ... Якщо ж ми забажаємо ближче дізнатися про зміст ідеї “Я”, то виявиться, що вона складається з цілої низки простих ідей. Звідси “Я” є не що інше, як *сукупність уявлень*, або ідей. Через це погляд тих філософів, які думали, що існує проста духовна субстанція, бо існує проста ідея “Я”, потрібно вважати хибним. Єдине, що ми можемо сказати про наше “Я”, вважає Д. Юм, – це те, що воно є сукупністю окремих уявлень, але аж ніяк ми не можемо стверджувати, що нашому “Я” відповідає яка-небудь духовна субстанція. Таким чином, робить висновок Г.І. Челпанов, на питання, що таке душа, з погляду філософії Д. Юма, варто було б сказати, що вона є не що інше, як сукупність окремих уявлень, що немає ніяких підстав визнавати існування окремої духовної субстанції (Челпанов Г.І., 1900).

Проти аргументу “тотожності особистості” або незмінності нашого “Я”, який також висувався спіритуалістичною теорією на підтвердження існування душі, наводилися факти з

психіатрії, відомі під назвою *роздвоєння особистості*. Інше заперечення проти спіритуалізму наводив В. Джемс. На думку Джемса, тотожності особистості немає. Ідея тотожності особистості є продуктом умовиводу, а не безпосереднього сприйняття. У різноманітні моменти мого життя я сприймаю моє “Я” не тотожним, а різноманітним. Попри безсумнівні розбіжності між цими “Я” є і пункти подібності, подібно до того, як є пункти подібності між окремими представниками якогось класу речей. Узагальнюючи, я й одержую відоме *родове поняття* про моє “Я”; тому взагалі не може бути й мови про абсолютну тотожність нашого “Я”, а тому не можна і посилатися на цей факт для доказу *абсолютно* тотожного “Я” або духовної субстанції. Можна говорити тільки про відносно постійне “Я”, вважає В. Джемс (Челпанов Г.И., 1900). У існуванні тотожності особистості, відзначає Г.И. Челпанов, сумніваються дуже багато хто. На їх думку, наша особистість сьогодні і наша особистість багато років тому - це цілком різні речі. Правда, ми визнаємо цю тотожність, однак ця тотожність не є *абсолютною*, поняття тотожності вживається тут у зовсім особливому сенсі (Челпанов Г.И., 1900, с.351).

Наводячи далі низку прикладів, автор показує, як по-різному і в якому різноманітному значенні вживається поняття тотожності. Саме відносність поняття тотожності у застосуванні до особистості, робить він заключний висновок, призвела до того, що існування духовної субстанції піддалося сумніву. Таким чином, ставлення до проблеми субстанції у філософії визначає позицію мислителя в питанні про душу.

Нині, пише Г.И. Челпанов, серед філософів деякі є прихильниками так званої *субстанціальності*, інші – прихильниками *актуальності*. Сутність розбіжностей між ними зводиться до того, що, на думку перших, душа є субстанцією, а на думку других, вона є *зв'язком процесів або актів, що безупинно змінюються*. Захисниками теорії *актуальності* є Паульсен і Вундг. Обидва вони є супротивниками спіритуалізму в давньому сенсі цього слова, обидва не вважають за можливе визнавати існування окремої духовної субстанції. Вони стверджують, що духовна субстанція цілком недоступна нашому сприйняттю. Ми можемо сприймати наші духовні стани, наші почуття, думки, бажання, а того, що є їхнім носієм, ми сприйняти не в змозі, а тому чи є в нас які-небудь підстави визнати його існування? Здається, що немає (Челпанов Г.И., 1900, с.353).

І Паульсен, і Вундг, продовжує Челпанов, думають, що немає потреби визнавати душу як щось таке, що знаходиться *поза* окремими духовними станами. Буття душі, на їх думку, вичерпується душевним життям, тобто уявленнями, почуттями й іншими духовними станами...

Але чи можна сказати, що достатньо визнання тільки *духовних* станів для того, щоб ми могли пояснити всі вищезгадані явища в нашому психічному житті? Чи можна сказати, що для цього немає потреби в *чомусь* поза або крім духовних станів?

Переходячи до безпосередньої критики аргументів, що їх висували актуалісти проти духовної субстанції, Г.І. Челпанов відзначає, що прихильники актуальності не бачать жодних підстав припускати існування субстанції, бо вона не сприймана; крім того, вона нічого не пояснює. Але чи можна ті пояснення, що дають самі прихильники актуальності, запитує вчений, вважати обґрунтованими, і чи дійсно вони можуть у своїх поясненнях обійтися без духовної субстанції? Адже, на їх думку, замість того, щоб говорити, що духовна субстанція є носителькою окремих духовних станів, достатньо сказати: душа являє собою множинність духовних станів, і ця множинність і є носителькою кожного окремого духовного стану. Але чи можна такий вислів назвати навіть зрозумілим? Безумовно, що ні, бо одним з'єднанням елементів душа не вичерпується. Крім окремих духовних елементів чи станів ми повинні припустити й щось таке, що є носієм цих станів (Челпанов Г.И., 1900, с.359). І все ж, констатує вчений, прихильники актуальності думають, що поняття субстанції цілком незастосовуване до духовних явищ.

Так це чи ні? - продовжує Г.І. Челпанов, – залежить від того, що розуміти під субстанцією? Критично підходячи далі до аргументів обох сторін у їхній суперечці про душевну субстанцію, він пропонує власне тлумачення цього поняття. Захисники актуальності, зазначає вчений, не хочуть визнавати субстанцію як щось таке, що знаходиться *поза* безпосередньо нам даними духовними станами. Але чи можна сказати, що таке розуміння субстанції є єдино можливим? Адже при такому розумінні субстанція існує ніби сама по собі, а вияви субстанції існують самі по собі, окремо. Але чи дійсно субстанція є чимось таким, що необхідно існує поза своїми явищами? Це було б неправильним навіть стосовно матеріальної субстанції, матеріальних атомів. Адже що таке субстанція?

У пізнаваних нами речах ми завжди маємо такі елементи, що є *постійними* порівняно з іншими елементами, які є *такими, що змінюються*. Типовим прикладом такого відношення між елементами, що змінюються, і постійними елементами є матеріальний атом як постійний носій матеріальних явищ. У цьому сенсі атом ми називаємо матеріальною субстанцією. Але чи є атом чимось таким, що існує окремо від своїх проявів? Здається, що ні. Тому ми і можемо сказати: субстанцією варто називати те постійне в речах, що ми в них убачаємо. Але це субстанціальне не повинно бути неодмінно яким-небудь існуванням, *окреміш* від того, що ми сприймаємо в явищах. Ми не повинні думати, що субстанція існує в речах окремо від своїх явищ, або акциденцій, як їх ще називають у філософії. Під субстанцією ми повинні розуміти той бік явищ, який відрізняється певною сталістю і який є *основою* для того боку явищ, що змінюється. Таке співвідношення між субстанцією та її явищами є щось логічно необхідне. Ми не можемо уявити собі, щоб якась діяльність могла бути без діяча, яке-небудь явище - без субстанції. Таким є характер усіх матеріальних явищ, що ми в них завжди відрізняємо

постійне від того, що змінюється, *явище* від *основи* явищ. Такого роду постійне ми маємо й у психічному житті. Це постійне не повинно бути неодмінно чим-небудь існуючим *поза* самими психічними явищами, воно може цілком вичерпуватися цими явищами, але воно водночас має властивості, через які ми можемо назвати його субстанцією.

Не можна сказати, що в нашому психічному житті все плинне, що наше душевне життя є тільки процесом, який змінюється. В нашому душевному житті є і щось постійне. Так, наприклад, у процесі порівняння є щось, постійний суб'єкт, завдяки якому може здійснюватися процес порівняння. Справді, якщо припустити, що в нашій свідомості є *тільки стан А і стан В*, тоді, зрозуміло, процес порівняння не міг би здійснитися; тому ми повинні припустити ще один загальний суб'єкт (Челпанов Г.І., 1900, с.361). Нашому духовному світу властива сталість ще і тому, зазначає Г.І. Челпанов, що він являє собою єдність. Цю єдність ми можемо пояснити найкраще порівнянням її з тією єдністю, що ми бачимо в організмах. Адже стосовно останніх ми теж можемо сказати, що їх частини сполучені 'в одну єдність. Організм теж являє собою щось, утворене з окремих складових частин. Але це з'єднання є своєрідним, це не є просте механічне з'єднання з окремих елементів. Точно таким чином і наш психічний організм не є просте механічне з'єднання з окремих частин, а теж становить собою щось ціле, єдине на зразок організму. Цій єдності властиві сталість і відносна незмінність, а це, власне, і є ті властивості, які характеризують *субстанцію*.

Підсумовуючи свій аналіз, Г.І. Челпанов висловлює думку про те, що в сучасній філософії ті, хто визнають існування душі, визнають також і її субстанціальність, якщо не прямо, то у всякому разі посередньо. Це останнє зауваження вченого виявляє кінцеву мету здійсненого ним дослідження, а саме: сформулювати таке розуміння душевної субстанції, яке могло б задовольнити обом напрямкам у трактуванні цієї проблеми. У зв'язку з цим Г.І. Челпанов відхиляє тезу акту-алістів про загальну плинність психіки. У душевному житті, стверджує він, є щось постійне й незмінне і це незмінне є *основою* для тієї сторони, що змінюється. Немає діяльності без діяча, як немає явища без субстанції. Відхиляє вчений і сформульовану ним тезу субстанціалістів про окреме існування субстанції. Постійне в душі, вважає він, не повинно бути неодмінно чимось існуючим *поза* психічними явищами, не повинно бути неодмінно існуванням, *окремиш* від своїх виявлень.

Не визнає Г.І. Челпанов також і розуміння душі як множинності духовних станів, як лише сукупності душевних явищ. Душевному життю властиві і єдність, і відносна тотожність. Ця єдність може бути порівняна з єдністю живих організмів. Як будь-який організм не є лише поєднанням окремих елементів, лише чимось утвореним з окремих складових, але є "поєднанням своєрідним", так само і наш психічний організм не становить

простого механічного поєднання, а є чимось цілим, єдиним, на зразок організму. Якщо, вважає дослідник, ми визнаємо в душі поряд з елементами, які змінюються, наявність сталості і відносної незмінності й не будемо це постійне в душі вважати чимось існуючим *поза* психічними явищами, - то ми зможемо називати душу субстанцією. Таке обмежене розуміння субстанціальності дало змогу Г.І. Челпанову включити в табір субстанціалістів усіх перерахованих ним філософів, об'єднавши, таким чином, субстанціалістів і аюуалістів.

Але чи дає таке обмеження в розумінні субстанції право для поєднання двох таборів і чи можливе подібне обмеження без того, щоб саме поняття субстанції не втратило сенс? Нам це уявляється не досить обґрунтованим.

Ще одне докладне дослідження проблематики, безпосередньо пов'язаної з проблемою особистості, здійснене Г.І. Челпановим у лекції “З'ясування поняття “суб'єкта”, яка ввійшла до курсу його лекцій з психології, який він читав у Московському університеті в 1908-1909 рр. академічному році (Челпанов Г.И., 1909). Проблемі суб'єкта присвячена тут спеціальна сьома лекція курсу. Важливість проблеми суб'єкта, її ключове значення для психології, виявляється, однак, уже на самому початку лекційного курсу (в другій лекції) при з'ясуванні питання “Про предмет психології”. Докладно розглянувши це питання, вчений підкреслює: для того, “щоб вирішення питання про предмет психології набуло переконливості”, необхідно також з'ясувати, “що слід розуміти під суб'єктом”, тобто тим “Я”, яке завжди є присутнім або, як висловлюється Г.І. Челпанов, домислюється до того або іншого змісту в кожному акті сприйняття.

“Уявлення наше про “Я”, – зазначає дослідник, – складається з уявлень зорових, із відчуттів нашого тіла і різноманітних почуттів, що групуються біля уявлення стосовно нашого тіла. Водночас наше “Я” уявляється нам як щось активне, спроможне переробляти зміст відчуттів. “Я” мислиться нами також як щось єдине, як центральний пункт усіляких переживань, воно мислиться нами таким, що зберігає свою тотожність і т.п.” (Челпанов Г.И., 1909, с.40).. Тому, зауважує Г.І. Челпанов, говорячи про предмет психології і про загальний корінь походження суб'єктивних і об'єктивних уявлень, неможливо обминути питання про психічного суб'єкта. Більше того, підкреслює він, “питання про психічного суб'єкта і реальність цього останнього”, – це “власне і є дійсний предмет психології” (Челпанов Г.И., 1909, с.41).

Переходячи далі безпосередньо до розгляду поняття суб'єкта, автор свідомо розширює і поглиблює тему. Він підкреслює, що питання «про поняття наше “Я”, про поняття суб'єкта, є водночас давнім питанням про душу, або про природу душі. Моя власна точка зору на природу душі, – зазначає Г.І. Челпанов, – відома з курсу “Вступ до філософії”: я визнаю існування духовної субстанції. Тепер завдання ставиться так: розглянути питання з емпіричної точки

зору, усвідомити, чи існують які-небудь емпіричні підстави для визнання субстанціонального існування душі, чи ж їх немає?» (Челпанов Г.И., 1909, с.134).

Свій розгляд цього питання вчений починає з критики поглядів психологів, які є супротивниками «визнання існування особливої духовної субстанції» і які стверджують, що для такого визнання немає ніяких підстав. На протигагу цим поглядам, Г.І. Челпанов у своєму аналізі намагається показати, що без визнання суб'єкта-субстанції (найважливішими характеристиками якого є в першу чергу поняття “єдності” і “перебування”) – неможливе уявлення про наше “Я”. Критична увага дослідника зосереджується головним чином на підходах до розуміння особистості з позицій асоціанізму й актуалізму і розгортається навколо понять “єдності” та “перебування” як найбільш важливих якостей субстанціальності.

Критику сучасних йому уявлень про душу, про суб'єкта Г.І. Челпанов починає з деякої передісторії питання. Першим руйнівником поняття субстанції, вважає вчений, виявився Д. Юм, фундатор психології, яку можна назвати “сенсуалістичною”. Для Д. Юма “наше “Я” не є щось більше, ніж проста сукупність уявлень, або, якщо вжити термін самого Д. Юма, “пучок уявлень”. Пізніше і в англійській, і в німецькій психології, відзначає Г.І. Челпанов, «виникає думка, що за допомогою асоціювання окремих уявлень ми одержуємо те, що називається душею, нашим “Я” (Челпанов Г.И., 1909, с.135).

Після Д. Юма, філософом, який не визнавав субстанціальності душі, зауважує Г.І. Челпанов, був І. Кант. Учений вважав, що душа ні в якому разі не може бути названа субстанцією. “Якщо хто називає душу субстанцією, – пише він, – той впадає в логічну помилку: змішує логічний термін із реальним”. Авторитет Д. Юма, з одного боку, і авторитет І.Канта – з другого, резюмує Г.І. Челпанов, призвели до того, що у 19 столітті в європейській психології усталилася думка, що про суб'єкта, як про щось, що знаходиться поза окремими уявленнями і відчуває душевні стани, мови бути не може.

Розглядаючи далі конкретні теорії, пов'язані з видатними сучасними іменами, Г.І. Челпанов намагається з'ясувати підстави, що призводять до негативних поглядів на проблему субстанціальності душі. Починаючи свій аналіз з Авенаріуса, Г.І. Челпанов зазначає, що точка зору останнього на цей предмет “може бути сформульована так: наше “Я” є комплекс окремих елементів, якому протиставляється інший комплекс: “середовище” або навколишнє”; от і усе, що є, душі як особливої субстанції, відмінної від “навколишнього”, такої душі не існує; немає ніяких даних для її визнання» (Челпанов Г.И., 1909, с.139). Подібний погляд на проблему духовної субстанції, але ще більш простий, відзначає Г.І. Челпанов, поданий у Еббінгауза. Він вважає, що звичайне уявлення про душу як про щось абсолютно незмінне, абсолютно тотожне – є неправильним. Наше “Я” постійно, хоча і непомітно, змінюється; зміна може бути такою сильною, що називати його субстанцією, яка не змінюється, як це робили

давні філософи, просто неможливо. Третім психологом, науковий доробок котрого був проаналізований Г.І. Челпановим, є Йодль, погляди якого наближаються до поглядів Д. Юма. Йодль вважає, що “Я” є “сумою переживань, сполучених певним чином. Воно розвивається, видозмінюється, хоча і зберігає повну єдність. Якщо порушити питання, які ж реальні основи для єдності “Я”, відповідь Йодля була б єдина: реальна основа – фізіологічне пристосування мозку, особливий фізіологічний апарат” (Челпанов Г.И., 1909, с.142).

Огляд негативних поглядів на проблему духовної субстанції Г.І. Челпанов закінчує вченням Маха. У Маха все “у світі існуюче може бути пояснено як таке, що складається з окремих елементів. Елементи дають певні комплекси, які відрізняються або великою сталістю, або меншою. Ті комплекси, що відзначаються великою сталістю, називаються тілами, інші комплекси, які мають меншу сталість, є сукупністю елементів, що змінюють один одного. Цей другий комплекс – і є те, що називається нашим “Я”. Не варто думати, що “Я” є що-небудь існуюче, крім цих елементів: “Я” утворюється з окремих елементів, воно є їхньою сумою” (Челпанов Г.И., 1909, с.143). Резюмуючи розглянуті ним погляди філософів і психологів, Г.І. Челпанов робить один загальний висновок: для поняття суб'єкта, субстанції, як чогось окремого від душевних проявів, для такого поняття в сучасній психології немає місця.

Переходячи від описової до власне критичної частини свого розгляду, вчений обґрунтовує хибність описаних вище поглядів. Стосовно поглядів Авенаріуса він зазначає, що останній “правий у своєму твердженні: наше тілесне “Я” відіграє важливу роль у тому, що називається нашим духовним “Я”. Але якщо, ми викинемо поняття суб'єкта, – зауважує Г.І. Челпанов, – то що утвориться? Утвориться абсурдна думка. Бо, як можна говорити, що щось зазначається, якщо не припустити поняття суб'єкта, духовного “Я”? Ми спочатку відчуваємо певні переживання, і розпізнає цей факт переживання, звичайно, суб'єкт. А якщо так, то поняття суб'єкта не може бути викинуте, якщо ми хочемо залишитися на ґрунті чистого опису” (Челпанов Г.И., 1909, с.146).

Не менш помилкове, на думку Г.І. Челпанова, і положення Д. Юма, яке, однак, є одним із найпоширеніших у психології. Згідно з цим положенням “свідомість “Я” є сукупністю уявлень, які переходять одне в одне. Істотним тут є те, що із суми уявлень, певним чином асоційованих, виводиться наше “Я”. Але з яких елементів ми складаємо це поняття? З елементів, у котрих уже є згадане поняття. Кожне відчуття, уявлення як таке неодмінно передбачає мисляче “Я”, мислячого суб'єкта. Поза зв'язком із мислячим суб'єктом не можна говорити про уявлення, відчуття і т.п. Як тільки ви вимовляєте слово «відчуття», – до нього приєднується поняття “Я”, суб'єкта” (Челпанов Г.И., 1909, с.147).

Щоб вирішити питання про природу «Я», необхідно, підкреслює Г.І. Челпанов, звернути увагу на одну властивість нашого «Я», а саме: на його єдність. Так звана психічна єдність - це

така ознака нашого психічного «Я», що різко відрізняє його від фізичного. Але як же пояснити єдність свідомості, якщо дотримуватися точки зору Д. Юма? Покажіть, як окремі елементи, складаючи суму, можуть утворити єдність. Ніяким чином такого пояснення одержати не можна, бо ми знаємо, і це визнають Еббінгауз і Йодль, що відчуває і сприймає не сума відчуттів, а «Я». Можна додати, що відчуває «Я», відмінне від цієї суми, тому що, якби воно дорівнювало сумі, то сума і залишилася б сумою, і ніякої єдності одержати було б не можна. Той же самий Д. Юм постійно вживає «Я»: саме воно шукає і знаходить відчуття. Однак коли треба підбити підсумок, це «Я» виявляється нічим. Тому, якщо залишитися на ґрунті чистого опису, «Я» залишиться без пояснення. А якщо я скажу – переживає моє «Я» чи моя душа, я введу чинник, не даний безпосередньо в переживанні (Челпанов Г.И., 1909, с.148-149). Отже, ми бачимо, зазначає Г.И. Челпанов, що філософи, які стверджували, що із суми уявлень можна пояснити єдність свідомості, зробити цього не могли. Тому для пояснення єдності треба визнати ще один чинник, який об'єднує свідомість – наше «Я». Це факт, на думку вченого, безпосередній, і якщо ми його не визнаємо, ми будемо не в змозі навіть просто описати душевне життя. Не можна думати, що кожний пучок сприймає сам себе. З пучка уявлень вивести «Я» неможливо». Необхідно визнати, робить висновок Г.И. Челпанов, що в нас є «об'єднувальний суб'єкт».

Поряд із фактом одночасної єдності свідомості, що, на думку вченого, з переконливістю свідчить про субстанціональність душі, не менш істотним є факт часової незмінності або самототожності «Я», на котрий завжди вказують спіритуалісти.

«За старим розумінням, – пише Г.И. Челпанов, – наше «Я» є духовною субстанцією, метафізичною сутністю, що становить собою щось просте, незмінне. Проти цієї простота і незмінності заперечують, посилаючись на емпіричні факти. Заперечення такі: наше «Я» змінюється, хоча дуже поступово, але постійно і безупинно; наше «Я» у зрілому віці і «Я» в ранньому дитинстві – цілком різні сутності» (Челпанов Г.И., 1909, с. 150). Особливо складними для пояснення є факти аномальності свідомості, наприклад, роздвоєння свідомості й т.і. Дійсно, зазначає Г.И. Челпанов, можна погодитися з тими, хто говорить про «глибокі зміни «Я» у ненормальному стані, все це можна визнати, але все це нічого не говорить проти допущення чогось, що пояснює єдність, визнану нами, чогось особливого, що знаходиться поза окремими уявленнями, чогось, що має об'єднувальну функцію...». Причому, підкреслює вчений, це визнання зовсім не є судження з метафізичної точки зору. «Якби я говорив про духовну субстанцію, завжди однакою, яка перебуває, я був би метафізиком; але я говорю тільки, що є чинник, який пояснює єдність «Я» і який має окремі уявлення; я говорю, що ви повинні припустити щось, що володіє об'єднувальною функцією, що можна описати» (Челпанов Г.И., 1909, с.151).

Яке ж повинне бути уявлення про цю сутність? Є це субстанція або ні? На це питання, вважає Г.І. Челпанов, можна одержати відповідь, розглядаючи одні лише емпіричні дані. Коли ми з цього погляду говоримо про суб'єкта, коли ми говоримо: “моє “Я” відчуває щось, щось переживає», коли я вживаю слово “Я”, думаю про “Я”, приписую йому відомі властивості, моє “Я” уявляється мені в однім вигляді, вам – в іншому. Коли я розповідаю про “Я”, вживаю слово “Я”, ставить собі питання Г.І. Челпанов, яким матеріалом я користуюся? Звідки я знаю про властивості “Я”? Безпосередньо знати про них, як ми знаємо властивості столу, відчуття червоного кольору і т.д., ми звичайно, не можемо, ми знаємо тільки із самоспостереження. Безпосередньо в “Я” ми знаходимо лише окремі елементи; субстанцію ми пізнаємо лише за допомогою умовиводу. Ми користуємося відомим матеріалом (спогадами, уявленнями і т.п.), який з'єднуємо, і одержуємо в результаті цілу картину нашого “Я”. Спробуйте подумати про самих себе. Що треба для цього зробити? Ви будете думати про своє сучасне, про своє минуле тощо, – і з цих окремих елементів ви отримаєте картину свого “Я”. Це “Я” уявляється таким, що має певні властивості, якості (наприклад, мужній, корисливий, безкорисливий, що володіє злочинною пристрастю, що стримує пристрасть і т.д.). Висловлюючись психологічно, я приписую моєму “Я” певні прихильності, властивості, якості” (Челпанов Г.И., 1909, с.152). Проте, відзначає Г.І. Челпанов, “наш суб'єкт, як ми його мислимо, має більш багатий зміст, ніж це уявляється в безпосередньому досвіді.... До властивостей, які ми приписуємо йому, варто приєднати і несвідомі стани – несвідомі потяги, відчуття, прихильності тощо. Ці останні, незважаючи на несвідомість, мають діюче значення, можуть мати дію на хід уявлень, на вольові рішення і т.д.”. Таким чином, зазначає вчений, “ми мислимо суб'єкта, як щось, що має певні властивості і прихильності: свідомі й несвідомі”. “Я думаю, – зауважує він далі, – що, говорячи так, ми не йдемо з галузі емпіричних фактів; ніякої метафізики тут немає. Я йду далі й запитую: є цей суб'єкт субстанцією чи ні? Питання це не має метафізичного характеру і може бути вирішене незалежно від метафізики. Все залежить від того, що називати субстанцією” (Челпанов Г.И., 1909, с.153). За умови правильного розуміння і вживання терміна “субстанція”, вважає Г.І. Челпанов, можна назвати нею суб'єкт.

Далі, намагаючись дистанціюватися від асоціацій із метафізикою, з “метафізичною теорією”, дослідник пропонує обмежувальне тлумачення терміна “субстанція”. Що ми називаємо субстанцією?” – запитує він. Щоб відповісти на це запитання, треба розрізнати те, що відвіку в філософії називалося субстанцією і акциденцією. Якщо є А і я цьому А приписую властивості а, в, с, відмічає Георгій Іванович, то це А є субстанцією, бо воно існує постійно, незалежно від іншого, а властивості а, в, с є акциденцією, тому що вони постійно змінюються; сьогодні вони є, завтра їх немає. Субстанція є те, що може існувати самостійно.

Візьмемо, наприклад, тіло, що рухається; тіло є субстанцією; рух, який ми приписуємо тілу, є акциденцією. Те, що має незалежність, є субстанцією, а те, що належить цьому незалежному, є акциденцією.

“Якщо обвести поглядом усе, що відбувається у світі, продовжує Г.І. Челпанов, ми побачимо, що там, де є діяльність, є і діяч; де говориться про якості, властивості, там є й річ, якій належать ці властивості. З цього погляду наш суб'єкт є субстанцією, бо ми уявляємо його як щось, що має певні властивості, які можуть змінюватися, які належать йому, які самі по собі, без зв'язку з цим щось, не існують. Назвавши суб'єкта субстанцією, відзначає вчений, я повинен зауважити, що не вважаю її субстанцією, яка перебуває вічною, незмінною, не схильною до змін. Цього я не визнаю, хоча я вважаю за можливе прикласти до суб'єкта назву речі. Це є реальність. Хоча суб'єкт і схильний до змін, схильний до безупинного розвитку, але це є річ, реальність, реальність що існує, бо інакше не можна об'єднати окремі стани; це є реальність, яка переживає свої душевні стани; вона є основою душевного життя, її причиною, джерелом душевного життя. Якщо цю субстанцію я назву душею і скажу, що це є річ, якій притаманні властивості свідомі і несвідомі - це буде те щось, що дає засоби для пояснення багатьох явищ. От що я маю на увазі сказати стосовно того, що ми повинні розуміти під поняттям суб'єкта, “Я”. Суб'єкт є річ, реальність, що володіє певними властивостями. Водночас, робить застереження Г.І. Челпанов, “якщо я говорю душа, субстанція, це треба розуміти не в метафізичному сенсі” (Челпанов Г.И., 1909, с.154).

Підсумовуючи викладені міркування вченого, потрібно констатувати наступне. Розкриваючи поняття суб'єкта, Г.І. Челпанов однозначно критично підходить як до асоціаністичних теорій суб'єкта, що трактують “Я” як сукупність, або суму уявлень, так і до різноманітних елементаристських і механістичних побудов, що гранично спрощують проблему “Я”, заперечуючи тим самим усяку змістовність суб'єктного начала. Неприйнятними для дослідника виявляються також актуалістичні теорії, згідно з якими психіка становить собою “зв'язану єдність” без якогось розрізнення суб'єкта душевних процесів та його проявів (“носія від того, що носиться”). У цих побудовах, які заперечують самостійне духовне начало, психічна особистість зображується просто динамічною сумою, діяльністю без діяча, а реальним початком єдності “Я” виставляється «особливий фізіологічний апарат, зауважує вчений.

Г.І. Челпанов показує, що відмова від «поняття суб'єкта, субстанції, що проводиться у сучасній йому психології, веде до редукціоністських, таких; що фізіологізують основу психіки, побудов і, зрештою, до втрати справжнього предмета психології.

Декларуючи власну позицію з аналізованого питання, Г.І. Челпанов підкреслює, що визнає існування душі як особливої духовної субстанції. Водночас учений стверджує, що для

визнання субстанціонального начала психічного життя не тільки існують емпіричні підстави, але що воно можливе з емпіричної точки зору. Пропонуючи в цьому зв'язку обмежувальне тлумачення терміна “субстанція”, Г.І. Челпанов характеризує його через поняття «відносної незмінності. Одним із центральних фактів, що ведуть до визнання субстанціонального начала психіки, є, на переконання дослідника, факт безпосередньої єдності свідомості, який свідчить про наявність у психіці “об'єднувального суб'єкта”. Стверджуючи реальність психічного суб'єкта, його субстанціональну природу, Г.І. Челпанов вважає, що визнання такого суб'єкта повинно бути вихідним пунктом у психологічних побудовах.

Такими є основні положення суб'єктно-особистісної концепції вченого. На жаль, ці положення подані в нього безсистемно, часто недостатньо обґрунтовано. Г.І. Челпанов – як уже відзначалося нами – не будує власної теорії особистості (суб'єкта), а лише аналізує спадок попередників, приймаючи чи відкидаючи ті або інші їх твердження. Багато положень у нього лише намічені, подані в суперечливих визначеннях, неузгоджені між собою. Учений не намагається діалектично охопити і поглибити свій предмет, щоб усунути цю поверхову суперечливість, часто йдучи шляхом простого декларування своєї позиції. Водночас, намагаючись поєднати те, що не поєднується, в одному випадку, і не проводячи чітких розрізнень – в другому, він у своїх судженнях допускає також і суттєві логічні суперечності. В цілому ж його статтям і лекціям, присвяченим проблемі особистості, явно не вистачає типологізуюче-узагальнювального підходу, який саме і підводить до власних систематичних побудов (Летцев В.М., 1999).

Приймаючи в цілому логіку челпанівських міркувань, що веде до визнання єдності особистості, яка існує реально, логіку, що веде до визнання субстанціональної природи цієї єдності – варто вказати також на явну некоректність спроб Г.І. Челпанова затушувати метафізичний характер субстанціональних визначень, спроб переконати своїх читачів (слухачів) у достатності лише емпіричної точки зору на предмет, що ним розглядається. Така половинчастість, двосенсовість у визначенні засад психіки, яка в самого Г.І. Челпанова мотивувалася добрими намірами (поєднати протилежні напрямки, віднайти точки дотику, запропонувати синтезувальний підхід до проблеми), не могла не стати у його послідовників приводом для позитивістсько-механістичних тлумачень особистості у психології, приводом для численних формалістичних, ілюзорних побудов, – із чим і довелось зіткнутися останньому в радянський період його наукової кар'єри (Ждан А.Н., 1994).

Отже, одним з важливих чинників освоєння челпановської спадщини повинно стати – в міру можливості – коментування або ж просто доброякісне перевидання основних його праць. На черзі, також, вивчення неопублікованої спадщини Г.І. Челпанова і, в першу чергу, архівних матеріалів які мають науково-теоретичну цінність. Для нас немає сумніву, що

вдумливе і неупереджене прочитання теоретичної спадщини Г.І. Челпанова може істотно допомогти вирішенню цілого ряду проблем, що стоять сьогодні перед гуманітарною наукою.

Хочеться вірити також, що одним з результатів повернення праць Г.І. Челпанова сучасному читачеві (поряд з працями інших наших іменитих співвітчизників) стане відродження в дослідницькому середовищі того – втраченого, здається, вже назавжди – пафосу “служіння істині”, яким заряджена вся творчість цього чудового вченого.

1.2. Роль Київської духовної академії в становленні та розвитку української університетської психології

Українська психологія поряд зі значними теоретичними розробками має солідні досягнення у вивченні історії світової та вітчизняної психології. Цими досягненнями охоплюються всі найважливіші культурні періоди історії людства, його культури, становлення самої психології то як філософської дисципліни, то як самостійної науки. Тому, необхідність більш глибокого і всезагального осмислення історії розвитку психології, розширення часового діапазону історичних пошуків, залучення в контекст професійної свідомості сучасного психолога позитивних досягнень попередників не втрачає своєї актуальності і у XXI столітті. Історія психології була, є і залишається справжньою совістю психолога. І йдеться не тільки про те, що психолог має викласти історію питання, яке вивчає, вказати, що й до нього цікавились цим питанням, а потім віддавши належне попереднім думкам, говорити щось своє. Мова йде про те, що ігноруючи провідний смисл історії психології дослідники збіднюють взагалі теоретичні засади самої психології.

Процесу становлення вітчизняної психологічної науки, розвитку психологічної думки на Україні присвячена ціла низка робіт. Традиції досліджень з історії психології набирають дедалі більшої міці, розширюється коло дослідників, відтак можна говорити про плідну традицію наукових пошуків: на перетині теорії та історії психології виникають важливі наукові інсайти. Підтримувати, збагачувати й зберігати їх – справа честі нинішнього покоління українських психологів.

Починаючи лінію досліджень щодо зародження та розвитку вітчизняної університетської психології, вважаємо за необхідне, насамперед, зазначити такий потужний осередок філософсько-психологічної думки в нашій країні, котрим була Київська духовна академія. На протязі близько двох століть цей учбовий заклад був зосередженням найкращих наукових сил України і здійснив значний вплив на розвиток духовного життя нашої країни. Перші викладачі курсу психології в українських університетах, що почати відкриватись у першій половині XIX століття розпочинали свій професійний, науковий шлях саме з Київської духовної академії. Саме тому, проводячи історико-психологічне дослідження,

реконструкцію психологічних поглядів, що присвячені ролі Київської духовної академії в становленні та розвитку української університетської психології теоретико-методологічною основою виступило наступне **концептуальне положення**: *новий етап розвитку психологічного знання є не лише підготовлений попереднім, але й є обумовлений визначеною кількістю характерних для свого часу направляючих ідей, що, зокрема, проявляється у синхронних відкриттях.*

З історичних джерел нам стало відомо, що першим викладачем психології у відкритому в 1834 році Імператорському Київському університеті св. Володимира був Орест Маркович Новицький (1806-1884 рр.), учень та послідовник ректора Київської духовної академії Інокентія Борисова, за рекомендації якого і був запрошений до викладання. У подальшому до викладання психології в університеті були залучені також вихованці Київської духовної академії архімандрит Феофан Авсеньєв та Сильвестр Гогоцький.

Які філософсько-психологічні ідеї були наявними, мали місце у фундатора не лише парадигмальних засад філософської школи Київської духовної академії Інокентія Борисова, але й і у вчителя засновників університетської психології на Україні? Саме розкриттю цього питання і присвячено наше історико-психологічне дослідження, результати якого ми і починаємо висвітлювати визнаючи за аксіому той факт, що особистість вчителя впливає на становлення особистості його учнів, тому спочатку до уваги пропонуємо біографічні сторінки щодо особливостей життя, поглядів та переконань видатного і визнаного вченого Інокентія Борисова.

Іван Олексійович Борисов народився 15 грудня 1800 року в місті Єльц Орловської губернії у родині священика Успенської церкви. Початкову освіту він отримав у Воронежській (1810-1811 рр.) і потім, по смерті свого батька, в Орловській (1811-1819 рр.) семінаріях. У згадуваннях про Інокентія є свідчення, що він у достатньо ранньому віці навчився читати і писати, мав гарну пам'ять, цитувавши дома проповіді, які йому сподобались. У обидвох зазначених семінаріях Інокентій відрізнявся своїми успіхами. Цьому сприяла домашня підготовка і наявні здібності. Він швидко переходив з одного класу в інший: у вересні 1810 року він був переведений у третій клас, а в січні 1811 у четвертий. У 1812 році Іван Борисов вступив до Орловської духовної семінарії, котра на той час знаходилась в місті Севськ. Навчаючись у семінарії він привертав до себе увагу своїми блискучими здібностями і відмінними успіхами. Згідно слів преосв. Макарія, твори Івана – у риторичному класі, розмірковування – у філософському і проповіді – у богословському, котрі він писав за досить короткий час і з легкістю, нерідко вражали своїм достоїнством не лише вихованців, але й вчителів-наставників. У своїх спогадах Інокентій зазначає про значний вплив на нього у дитячі та юнацькі роки священика м. Єльця Василя Климентова, людину незвичайної

доброти, любителя науки, котрий володів різними пізнаннями, і про якого преосв. Інокентій завжди згадує з любов'ю і глибокою повагою (Богословские труды, 1992).

Як один із самих найкращих студентів Орловської семінарії, Іван Борисов був рекомендований до вступу в Київську духовну академію. Після попередніх випробувань був прийнятий у вересні 1819 року у склад першого курсу щойно реформованої Академії (Труды Киевской Духовной Академии, 1900).

Під час свого навчання в Академії (1819-1823 рр.) Іван Борисов був відмічений з поміж середовища своїх товаришів як людина з достатньо розвиненим розумом і здібностями. На підтвердження цьому зазначались його відмінні успіхи у навчанні. Викладачами Академії у спогадах про Інокентія зазначається його відмінна проповідницька здібність і взагалі схильність до вчено-богословських розмірковувань. Підтвердженням цьому є його опубліковані вправи у 1823 році у “Зібранні досвідів студентів Київської Академії першого випуску”. Заслуговує на увагу і те, що Іван Борисов закінчив Академію першим студентом зі званням магістра богослов'я (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003).

Невідомо, чому Іван Борисов, який за характеристикою будучи найкращим випускником Академії, не був залишений на її службі після закінчення. Можна було б подумати, що йому, як людині, яка має достатньо великі здібності, бажали надати можливість більш почесного призначення, яким і була визнана служба на посаді інспектора Петербурзької духовної семінарії. Але вся сила подібної здогадки послаблюється і навіть, можна сказати, зовсім знищується тим міркуванням, що в Київській духовній академії тоді була особлива, надзвичайна необхідність у таких талановитих наставниках, котрим, напевно, обіцяв бути І. О. Борисов. Відомо, що з першого Інокентіївського курсу було залишено 6 чоловік для заміщення вільних місць наставників в Київській духовній академії (Гафаров Л.С., 2001). Важко припустити, щоб без серйозних і особливих причин, навіть, можливо, без прямих вказівок вищого керівництва, випускник першого курсу реформованої Київської духовної академії не опинився би у числі їх, а був призначений, по закінченні курсу, інспектором Петербурзької духовної семінарії.

У Петербурзі І. О. Борисов, прийнявши там у грудні 1823 року чернецтво з ім'ям Інокентія, залишався 7 років. На протязі цього періоду він займав наступні посади: інспектора семінарії, ректора Олександрівських духовних училищ (з 15 листопада 1823 р.), бакалавра (з 16 грудня 1824 р.), професора (з 1826 р.) й інспектора Академії (з 1825 р.), був членом академічного правління і конференцій та духовно-цензурного комітету (Гафаров Л.С., 2001).

За роки перебування у Петербурзі Інокентій набув широкої популярності і слави, як красномовний проповідник, видатний професор – лектор і письменник-богослов. Наприкінці

свої петербурзької служби у 1828 році за свої твори “Життя Св. Священномученика Кіпріана, єпископа Карфагенського”, “Життя Св. Апостола Павла” та “Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа” Інокентій був удостоєний ступеня доктора богослов'я. Крім цих творів він писав твори і статті та досить активно публікувався переважно в академічному журналі “Християнське Читання” (Гафаров Л.С., 2001).

27 серпня 1830 року архімандрит Інокентій був призначений ректором своєї рідної Академії і залишався на посаді до 1839 року (Труды Киевской Духовной Академии, 1900). Нижче ми повернемося до його діяльності на посаді ректора Київської духовної академії.

1 березня 1841 року Інокентій призначається єпископом Вологодським, але займає цю посаду не довго, менше року. Але за свою активну діяльність, вдале управління, зокрема клопотання щодо відновлення позаштатного і закинутого монастиря в ім'я преп. Феодосія Тотемського отримав подяку від Св. Синода. 31 грудня 1841р. преосв. Інокентій був переведений єпископом із Вологди до Харкова. Під час управління Харківською єпархією, він 15 квітня 1845 року, був возведений в сан архієпископа і залишався у Харкові до 1848 року (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003).

За період свого керування у Харкові він відтворив три монастиря – Святогірський, Харківсько-Покровський і Ахтирський, також заснував новий Миколаївський жіночий монастир. Влаштував хресну ходу для підняття релігійного духу місцевого населення, введенням загальнопархіальної свічної операції у вигляді збільшення коштів щодо забезпечення сиріт і бідних духовного звання (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003). Крім того, у Харкові преосв. Інокентій займався активною проповідницькою діяльністю, продовжував наукові богословсько-історичні дослідження, займався укладанням “Догматичної Збірки”, історією православ'я у Польщі, історією руського розколу, а також публікував статі і книжки про свята і богослужіння, про гріх і його наслідки, займався публікуванням акафістів та канонів. Відмітимо, що в останній рік свого перебування на Харківській архієрейській кафедрі він провів у Петербурзі, де приймав активну участь у вищому керуванні вітчизняною церквою, у якості представника у Св. Синоді, а 24 лютого 1848 року Інокентій був переведений з Харкова до Одеси (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003).

Найвидатніша сторона в діяльності преосв. Інокентія щодо управління Херсонською єпархією складає його турботу по відновленню Кримських пам'ятників християнської давнини. На думку Інокентія, відновлені Кримські древні християнські святині повинні були утворити “вітчизняний Афон”. Сам Інокентій дуже багато працював у цьому напрямі: збирав історичні свідчення про давні, запустілі, або зруйновані монастирі та церкви Тавриди, так само і про святих, що покоїлися у Криму. Займався агітаційною діяльністю серед населення задля виклику інтересу у людей до цієї справи, і йому це в значній мірі вдалося. Розпочата

ним справа щодо відновлення древніх християнських святинь у Криму не припинилась і з його смертю, а згодом принесла плоди.

Під час подорожей по розрізнених і спустошених місцях своєї єпархії, з метою з'ясування потреб і засобів щодо їх задоволення, преосв. Інокентій і занедужав смертельною хворобою, від котрої і помер в Одесі 26 травня 1857 року. В Одесі, як і в інших місцях свого служіння Інокентій не переставав займатися вчено-літературними працями. Окрім проповідей, які згодом стали відомими на всіх теренах Імперії, він займався продовженням свого “Догматичного Збірника”, котрий залишився незавершеним складанням акафістів і канонів: “Пресв. Трійці”, “Воскресінню Христову”, “Архангелу Михаїлу” і “До причастя св. Таїнств”, а також закінченням твору “Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа”, надрукованого (окремо) вже після його смерті.

Після біографічних сторінок життя Інокентія Борисова, викладених вище, знайомство з цією дивовижною особистістю, видатним вченим ми продовжимо висвітлюючи його діяльність на посаді ректора Київської духовної академії, де і “виховувались” майбутні фундатори української університетської психології.

Із історичних джерел відомо, що преосв. Інокентій був ректором Київської духовної академії на протязі 9 років (з 17 серпня 1830 р. – по 10 жовтня 1838 року). В часи свого ректорства ним було дуже багато зроблено на користь і для благоустрою Київської духовної академії (Шип Н. А., 2010).

Перше, на що він звертає увагу як дуже освічена людина, любляча науку, так це на покращення навчальної частини в академії. Він прагнув підвищувати науковий рівень студентів, усіляко залучати їх до наукових занять, а також, разом з тим займатися і упорядкуванням учбових занять. На зібранні Академічної Конференції 5 жовтня 1832 року Інокентій виступив з промовою про те, що потрібно розмірковувати про кращий метод викладання наук і занять студентів, залучати студентів до перекладу корисних книг, це на думку ректора, сприяло б також успіхам духовного просвітництва. Після цього засідання ректор запропонував низку заходів, зокрема були викликані професори, бакалаври для перекладу книжок з церковної, історичної, лінгвістичної, фізичної, філософської проблематики, а також красномовства. Поява цих видань була вкрай необхідна для учбового закладу. Інокентій, будучи ректором, часто спілкувався з професорами з різних предметів, розпитуючи їх про те, у чому вони особливо мають потребу, і потім намагався усіляко сприяти їм у виконанні намічених ними занять. Також вказаного дня Інокентій запровадив обов'язковий клас читання в бібліотеці по визначених днях під наглядом бібліотекаря і бакалаврів за класами мов, щоб крім класичних занять студенти перекладали книжки найкращих іноземних письменників. Таким чином, Академічна Конференція, без сумніву, за

ініціативи преосв. Інокентія, прагнула залучити не лише наставників, але й студентів академії. І значна частина праць була переведена і навіть видана. Ця діяльність сприяла науковому пошуків і одухотворенню, котре охопило усіх в часи ректорства Інокентія.

Попри свою вдалу чутливість і чуйність на все корисне і розумне, преосв. Інокентій не залишався осторонь і тому науково-історичному руху, ініціатором котрого в Києві з 20-х років XIX ст. був митрополит Євген Болховітінєв і розквіт котрого припав саме на ректорство преосв. Інокентія в Київській духовній академії. Хоча за своїм складом розуму Інокентій був богословом-систематиком, проповідником-поетом з високим творчим талантом, і в цьому відношенні складав пряму протилежність практично-тверезому направленню історичного розуму митр. Євгенія Болховітінєва, але обидва вони зійшлися і навіть, ймовірно, зблизилися між собою саме на ґрунті церковно-історичних занять. Можливо, під впливом митр. Євгенія і М.О. Максимовича, з котрими Інокентій був пов'язаний узами тісної дружби і за власними інтересами.

Любов Інокентія до церковно-історичних занять не була тимчасовим і випадковим захопленням, а була притаманна йому на протязі усього життя. Преосв. Інокентій почав у Києві займатися церковною історією. Плодом цих занять було невелике дослідження “Про початок християнства у Польщі”, надруковане згодом. Цікавився він також й іншими церковно-історичними працями, наприклад, про унію, про православ'я у Греції, Польщі та інших слов'янських землях, а також початком історії вітчизняної церкви. У нього навіть у той час була наукова думка про видання “Історичної бібліотеки південно-західного краю України”. У зв'язку з цими заняттями церковною історією Інокентій разом з Максимовичем у 30-х роках XIX століття ініціюють створення особливого товариства історії і давнини, пишеться статут. Але задумане ними не здійснилось, за причини від'їзду обох з Києва. Хоча їх ідея частково втілилась у новоствореній в Києві “Тимчасовій Комісії для розбору древніх актів” (Труды Киевской Духовной Академии, 1900, с.505).

Достатньо важливим заходом, до котрого вдався преосв. Інокентій і який все ж таки мав на меті – звеличення і пошуків науково-богословського руху в Київській духовній академії, було заснування у 1837 році особливого друкованого академічного органу у вигляді журналу – “Недільне читання”. Під вмілим керівництвом Інокентія у перші роки видання журналу, його зміст був просто неперевершеним. У журналі розміщалися різні розмірковування за різними предметами академічного курсу. Наставникам Академії надавалась можливість друкувати свої напрацювання, результати своїх наукових досліджень і пошуків.

Люблячий науку ректор Київської духовної академії Інокентій намагався за увесь час свого ректорства схилити і будь-якою ціною заохочувати до наукових занять не лише професорів, але також і студентів своєї академії. І в цьому останньому відношенні Інокентій

прагнув до відтворення тих порядків, які існували на початку після реформування академії, котрі співпали з роками навчання Інокентія, але були припинені з 1826 по 1830 роки (Професор протоиерей Федор Титов, 2003). Праці студентів, на думку Інокентія, були найкращим показником результатів свого вченого діяння. Серед студентів це теж мало сприятливий вплив, збуджуючи в них дух змагання і посилену увагу до наукової обробки своїх творів. А для підтримки цього інтересу серед студентів митр. Євгеній заснував премію за найкращу студентську роботу, а Інокентій влаштував урочисте випробовування, виступ перед публікою, а також можливість публікування.

Чудовою стороною в діяльності преосв. Інокентія, як ректора академії, складає, без сумніву, його потужне бажання і прагнення зробити Київську духовну академію центром, можливо, більш широкого науково-богословського і церковно-історичного руху. З цією метою він широко розповсюджував студентські роботи задля привертання уваги на них усіх поціновувачів духовної просвіти. За його ініціативи, студентські друковані твори, як у вигляді збірників, так і окремими виданнями розсилались почесним членам Академічної Конференції та іншим відомим в науці і літературі особам. Товариство вчених людей на той час, на чолі з архіпастирями відгукнулось дуже позитивно, висилались листи з вдячністю на таку організовану наукову діяльність Інокентія. Запрошуючи у почесні члени Академічної Конференції і кореспондентів професорів, єпископів, митрополитів, екзархів з різних регіонів і країн Інокентій прагнув до обміну науковим досвідом.

З історичних джерел відомо, що в роки ректорства преосв. Інокентія, за статутом, Київська академія стояла на чолі цілого духовно-учбового округу, до складу котрого входило декілька єпархіальних семінарій і нижчих духовних училищ. До Інокентія управління цими закладами обмежувалось виключно адміністративно-бюрократичними розпорядженнями і частково лише в безпосередньому спостереженні за станом учбових справ у них, котре полягало у перегляданні семінарських конспектів і ревізіях (Професор протоиерей Федор Титов, 2003). Преосвящений Інокентій, очевидно, волів бачити свою академію дійсним центром не лише адміністративного управління Київським духовно-учбовим округом, а разом з тим приймати активну роль у його науково-учбовому житті. Задля здійснення цієї цілі Інокентій приймає заходи стосовно ознайомлення семінарій з тим науково-навчальним процесом, який є і відбувається в академії. Це досягається завдяки розсилки друкованих журналів, зібрань Конференцій, програм публічних виступів, студентських творів, які видавалися академією. Але цим Інокентій не обмежився і виступив за те, щоб залучати до науки наставників семінарій, запропонувавши наставникам окрім класичних занять займатися науковою, дослідницькою діяльністю. Хоча досягти цього було дуже важко. Семінарські наставники того часу знаходились, як свідчить дослідник з історії Київської

духовної академії Федір Іванович Тітов (1864-1935 рр.), у досить несприятливих умовах для заняття наукою. З одного боку, семінарські бібліотеки сильно страждали скудністю наукових посібників, а з іншого боку, самі наставники вкрай бідували у матеріальному становищі і тому полишені були можливості заповнювати недолік посібників у семінарських бібліотеках виписуючи їх за власні кошти (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003). Тому не дивно, що більшість семінарських правлінь на циркулярний припис Академічної Конференції від 25 вересня 1836 року зовсім нічого не відповіли, а деякі, наприклад Київське, Подільське і Кишинівське відповіли, що серед наставників їхніх семінарій зовсім не виявилось осіб, “котрі б окрім виконання своїх обов’язків по класу, займались будь-якими вченими справами” (Архив Киевской духовной Академии по Конференции за 1836 год).

Але Інокентій не відносився до тих людей, які хоча б на мить втрачали надію у найкраще, і, його почули деякі представники семінарій. Так, правління Тіфліської духовної семінарії відгукнулось на заклик Академії, зокрема, у відгуку було зазначене наступне: “1) вчитель філософії Платон Іоселіанов займався укладанням грузинської граматики з перекладом її на російську мову; 2) професор словесності Косьма Спасський-Автономов у 1834 році здійснив подорож на Арарат, довівши, що вона придатна до сходження, при цьому склав опис тамошніх місць; окрім цього займався також складанням граматики латинської мови; 3) вчитель російської та грузинської історії Олексій Марсов підготував записи по грузинській історії, котрі були ним знайдені у місцевих літописах” (Труды Киевской Духовной Академии, 1900, с.519-520).

Читаючи такі відповіді, преосв. Інокентій дуже радів, але найбільшою радістю для нього були власне його учні по Київській духовній академії, серед котрих був і перший викладач психології в Імператорському Київському університеті св. Володимира Орест Новицький, автор першого університетського підручника з психології, виданого типографією університету св. Володимира у 1840 році, який без усякого сумніву у своїх наукових поглядах спирався на науковий досвід, вчення свого вчителя і наставника.

Отже, із представленого вище матеріалу про життя та діяльність, Інокентія можна охарактеризувати як дуже освічену людину, справжнього вченого, котрий завжди знаходився в стані наукового пошуку, прагнув до постійного вдосконалення та розвитку, ніколи не зупинявся на досягнутому, а навіть жертвовно, не зупиняючись перед перешкодами і не втрачаючи надії та віри займався популяризацією науки і науковості. Дуже багато працював усе своє життя, був доброзичливим і дружелюбним, відкритим для людей і знань. За роки його ректорства, зауважує дослідник з історії Київської духовної академії Федір Тітов, це був особливий період в історії академії, зокрема, з науково-навчальної сторони, її пожвавлення, звільнення богословської науки від уз схоластики, яка її сковувала, і залучення її на служіння

життю, вітчизняної історії. Це був час розширення наукового впливу за межами академії, наостанок, період відновлення порядків і правил, що склались у перші роки її існування після реформи 1819 року. Ініціатором і головним представником цього поживлення і натхненного служіння Київській духовній академії на користь науки і був преосв. Інокентій. Саме Інокентій виступив ініціатором у часи свого ректорства за введення психології в коло дисциплін, що викладались у Київській духовній академії. Завдяки цього предмету він припускав позбутися від духу формалізму і метафізичності, котрим був, на його погляд, проникнутий виклад філософії. За допомогою психології ректор сподівався, очевидно, поєднати абстрактну сферу знання з життєвими його елементами, тобто від самого початку вбачав психологію в якості дисципліни, що стикається не лише з цариною високих розумових побудов, скільки зі сферою безпосередньої свідомості, чуттєвого досвіду людини.

Якими були, що вміщали, на чому будувались психологічні погляди про людину у Інокентія, і, з якими, він без усілякого сумніву ділився зі своїми учнями? Ми переконані, що саме погляди Інокентія про людину були покладені в основу при викладанні курсу психології Новицьким в університеті. Нам пощастило віднайти один безцінний рукопис преосв. Інокентія де йдеться саме про сутність людини. І саме про це мова піде далі. Отже, людина, за Інокентієм Борисовим, визнається як “перший предмет вивчення; ще у глибоку давнину вчили: “пізнай самого себе”. Чому ж таким важливим є вчення про людину?” (Сборник из лекцій..., 1869, с.93). Тому, що на думку вченого, без знання себе не можливо правильно діяти. Крім того, через знання себе людині зручніше набувати знання про Бога та інших. Що стосується Бога, зауважує вчений, то для Його пізнання необхідність знання про себе полягає в тім, що всі найкращі риси, котрі ми приписуємо Богу при співставленні понять про Нього, зняті більшою частиною з самої людини, з нас самих.

Ділиться преосв. Інокентій і своїми роздумами щодо зображення людини у Святому Писанні. “Воно зображує людину зі всіх боків, у всіх станах: в минулому, теперішньому і майбутньому. Описуючи її таким чином, воно вирішує найнеобхідніше, - те, чого людина сама по собі не може знати. Розум гарно бачить лише теперішній стан людини, а минуле (звідки людина?) і майбутнє (що з нею буде?) для неї залишається темним, загадковим. Св. Письмо роз’яснює це і доповнює. Воно ясно говорить про походження людини і зла, і про майбутній наш стан. Але як усюди, так і тут, воно говорить здоровому глузду, і тому не входить у метафізичні і логічні подробиці, – говорить те і стільки, що і скільки необхідно задля спасіння.” (Сборник из лекцій..., 1869, с.93-94). Характеристики такого вчення, на думку Інокентія, підводять під визначенні питання. Ці питання є наступними: “1) звідки людина на початку, і звідки тепер? Це питання на перший погляд уявляється лише цікавим: скоріше, здається, необхідно знати, що таке тепер людина і що вона повинна робити? Але насправді це питання є

досить необхідним. Дивлячись на початок людини (звідки вона?), ми бачимо, що безглуздо уявляти її походження випадковістю, або від злого початку. 2) Що таке людина тепер, в якому вона стані? Така сама, яка була на початку? Якщо не така, то яким чином стала такою, якою є тепер. Це питання підрозділяється на багато окремих питань. 3) У який стан ниспала вона? 4) Чи є засоби вийти з цього стану, і якщо є, то які? Що буде з людиною? ” (Сборник из лекцій..., 1869, с.94). Для того, щоб відповісти на ці та інші важливі для людини питання, Інокентій говорить про необхідність складання поняття про сутність людини, її складові, що подаються у св. Письмі. Про останні і продовжуємо розповідь далі.

Св. Письмо вчить, що людина складається з душі і тіла, і, постійно ділить її на ці дві частини, немов би інтегральні. Св. Письмо розрізняє в людині частину, яку можна побачити і частину, яку побачити ми не можемо. Першу воно називає тілом, плоттю, а другу душею (нефеш) і духом (руах) (Біблія, 2002). У всі часи була думка, що душа і тіло складають сутність людини. Але була й інша думка, що людина складається з трьох частин: тіла, душі і духа. І перша, і друга думка має підтвердження у св. Письмі. Сам же Інокентій виступає прихильником думки про дві складові у людині – тіла і душі, виступаючи проти їх дуалізму. При цьому він зауважує, що св. Письмо постійно розрізняє в людині дві сторони (але не дві частини), вищу і нищу, вказуючи на вищу сторону, як на знаряддя спілкування зі світом духовним. Св. Письмо постійно зображує людину під впливом вищого світу, Бога, ангелів добрих і злих, і представляє вищу сторону людини зверненою до того світу. Ця характеристика відрізняє вчення Писання від вчення філософського, котре представляє людину більш самостійною, незалежною від інших істот. Думка про вплив вищого світу на людину з'являється лише у неоплатоніків. Але приймати три або дві частини в людині є не важливою відмінністю. “Вона було б важливою, якщо б одна з цих частин не приймала участі у пошкодженні інших. Але після того, як і душа і дух і тіло грішні – увесь склад пошкоджений, приймати або дві частини, або три все одно” (Біблія, 2002, с.98). Розмірковуючи далі над цим питанням, Інокентій приходиться до думки, що за троїстістю частин ще може стояти троїстість Божих обличь, так як людина є образ Божества. Ця думка призводила св. Отців до припущення трьох частин в людині. Звідки ж походить людина? На це питання преосв. Інокентій знаходить відповідь і повністю з нею погоджується приймаючи думку Мойсея, так як за історичну правдивість розповідей Мойсея ручається все християнство. Крім того, зауважує вчений, що на підтримку істини Мойсеєвого оповідання посилаються всі письменники Нового Заповіту як на істинного історика.

Власне дослідження щодо людини, її сутності та особливостей Інокентій починає з оповідань Мойсея як розповідача про перших людей. Він здійснює ретельну реконструкцію подій, що відбувались, враховує деталі і завдяки проведеним міркуванням, котрі оформились

у певні умовиводи подає результати своєї роботи. Порівнюючи перших людей з теперішніми вчений визнає різницю між ними, визнаючи їх досконаліми у свій час, про що свідчать його міркування з цього приводу: "...письменники Нового Заповіту не займались дослідженням, щодо походження людини. Вони дивляться на теперішній її стан і майбутнє, а в минуле не заглиблюються" (Біблія, 2002, с.102). Таким чином, на думку Інокентія, прямих джерел, з котрих можна б було почерпнути свідчення про первісний стан людини небагато, але в даному випадку це можливо здійснити опосередкованим способом. Перший спосіб – це вчення про стан відродженої людини в християнстві: властивості цієї людини можна перенести на властивості первісної людини. Другий спосіб – це вчення про майбутній стан людини, котрий буде, або такий стан, в якому знаходились невинні люди (Біблія, 2002, с.102). За допомоги цих способів, продовжує преосвящений, утворилось три думки про первісний стан людини:

Поетично-філософська – стан людини уявляється дивовижним, наповненим світла; людина уявляється як видимий Бог усім істотам.

Розповіді про первісний стан людини є вигадкою; про первісну людину треба думати як про грубу, дику. Стан людини у порівнянні з теперішнім без сумніву кращий, як за внутрішніми так і за зовнішніми ознаками, наприклад, побутовими, але не роблячи людину Богом. Продовжуючи дослідження психологічних особливостей первісної людини Інокентій задається питанням про розум та мислення. "Мойсей прямо не говорить про це, – каже вчений, – і не називає людину досконалою. Після того, як були надані імена всім тваринам Бог схвалив Адама, але не назвав його мудрим" (Біблія, 2002, с.103). Для того, щоб висунути припущення щодо розумових здібностей первісної людини, преосвящений йде шляхом умовиводів. "І так, з яких характеристик, що представлені Мойсеєм, можна говорити про розум первісної людини? Перша риса – назва, що дана тваринам. Ці назви Адам не сам узявся давати, а Бог примусив його назвати тварин. Чому ж Бог Сам не назвав їх? Без сумніву, для того, щоб надати Адаму можливість до тренування свого розуму, своїх пізнавальних сил. Крім того, через називання тварини немов би увійшли у підпорядкування людині: у давнину вважалось, що надання назви означало залежність того, кого називають, від того, хто називає" (Біблія, 2002, с.103). Із називанням тварин, котре зробив Адам, Інокентій вбачає:

а) "що Адам мав велику силу розуму; бо людині з недостатнім розвиненням розуму Бог би не доручив таку роботу; при тому, якщо всі названі Адамом імена схвалені Богом, означає, що Адам мав здатність до розсудливості і пізнання;

б) видно, що силі розуму Адама був необхідний розвиток, який здійснився через вправу надання імен тваринам; це було потрібно для досвіду; Бог привів тварин до Адама, показуючи наставника, який бажає випробувати свого учня" (Біблія, 2002).

Продовжуючи міркування в цьому напрямі Інокентій зауважує, що надання назви тваринам Адамом, само по собі є досить вдалим, бо через огляд усього тваринного світу він отримав достатньо велику кількість знань. Крім того, через це не лише розум Адама міг удосконалюватись, але й словарний запас. Якщо він надав імена усім тваринам, виходить, що його мова була достатньо досконалою, “бо досконалість слова слідує за досконалістю розуму” (Біблія, 2002, с.104). Отже, підведемо підсумок: надання імен тваринам, яке здійснив Адам, показує, що його розум був належно розвинений, що запас слів у нього був на високому рівні, відповідно, розумово він був достатньо розвиненою людиною, знав світ тварин. Оскільки тваринний світ не можна знати, не знаючи світу природи, особливо рослинний світ, то з цього виходить, що Адам мав уявлення про всю природу. Друга риса розуму, яку виділяє Інокентій, це – дізнавання про походження дружини і надання їй імені. Але при цьому, зазначає любомудр, є риси протилежні, з яких ми можемо побачити слабкість розуму первісних людей. Це: 1) бажання рівності Богу; 2) думка про те, що Бог може заздрити. Таким чином, у розповідях Мойсея є риси які показують силу розуму первісних людей і його слабкість. “Адам був, так би мовити, духовним немовлям і тому не всі сторони були у нього розвинені, особливо не розвиненою у нього була та сторона, котрою він торкався зла. При всьому тому він міг мати найбільшу силу розуму. І тепер, у наш час є люди, котрі з легковір’ям немовляти і простотою поєднують дуже великий розум” (Біблія, 2002, с.106). З цього приводу Інокентій робить висновок, що за вченням Мойсея, первісні люди мали розум, з теоретичної сторони досить розвинений, а з практичної - не достатньо досвідчений, йому бракувало досвіду з цієї сторони.

Свої розвідки щодо сутності людини Інокентій продовжує через моральну сторону. Задається преосвященний і питанням, якою ж представляється людина у Мойсея з моральної сторони? “У св. Письмі вказується, що у неї не було гріха, а чи була доброчесність, не вказується; бачимо спрямованість на добро, але ця спрямованість могла змінитись на зло” (Біблія, 2002, с.107). Інокентій з цього приводу вважає, що первісним людям з моральної сторони бракувало досвіду і наводить приклад. “Чим спокушається Єва? Красотою яблука, його смаком” (Біблія, 2002). Це показує, на думку вченого, що чуттєві речі, навіть не настільки привабливі, якими є яблука, могли займати наших пращурів більш, ніж закон Божий, котрий був складений для них. Але й цьому віднаходить пояснення Інокентій, зауважуючи, що історія презентує подібні приклади. “Ми бачимо багато людей, у яких з великою добротою серця поєднуються якісь дивацтва, дивні нахили і звички” (Біблія, 2002). Таким чином, Інокентій припускає, що первісні люди в стані невинності, були, за розповідями Мойсея з умом розвиненим, але без досвідченості, з серцем добрим, але не утвердженим у добрі. Попри все, у Мойсея вчений знаходить твердження, яке характеризує досконалість перших людей, і,

ця досконалість втілена в образі Божому. Але Інокентій розмірковуючи над цим приходять до певних заключень. “Це показує, що людина схожа на Бога, але чим і як – не видно. При цьому, без сумніву вона не могла мати тих досконалостей, котрі притаманні Богу, як істоті абсолютній” (Біблія, 2002, с.108). Задається вирішувати вчений і наступне питання: що ж мається на увазі під образом Божим? “Думки про образ Божий різняться: одні, розповсюджують його на образ і тіло, а інші обмежують одним духом або душею” (Біблія, 2002). Інокентій погоджується з першою думкою вважаючи, що вся людина була образ Божий, а не одна її частина – душа. “Але, - запитує сам себе, яким чином в тілі міг відобразитись образ істоти безтілесної?” (Біблія, 2002) Інокентій пише, “що так само, як і в дусі. Для нас це здається дивовижним тому, що ми уявляємо тіло достатньо грубим. Але що воно таке у собі самому, чи відмінно від духу, а бо ні, - ми не знаємо. А якщо воно за своєю суттю однаково з духом?” (Біблія, 2002, с.109). У давнину Бога уявляли під людським виглядом, тому описували Його ходячим, літаючим на крилах вітру тощо. Тому і вираз: людина створена по образу та за подобою Божою означає лише, на думку Інокентія, що людина створена такою, якою вона є. Приймаючи такий образ пояснення, буде все одно, що сказати, що людина створена за образом Божим, і що вона створена за образом своїм, лише слова будуть різними, а смисл один і той самий, зауважує преосвященний.

Не залишає поза уваги вчений і людський організм, і додає, що організм і тіло перших людей не було таким вразливим, не залежало так від оточуючого середовища, як залежить тепер. Він говорить про те, що на людське тіло впливає холод і спека, від них залежать здоров'я і хвороби. До вигнання з раю тіло людини було безсмертним. Воно залежало від плодів дерева життя. “І сьогодні, - відмічає Інокентій, - травами виганяються хвороби і віддаляється смерть, а тоді вона могла бути віддалена і назавжди. Нещодавно лікарі і хіміки шукали універсальні ліки. Цими-то універсальними ліками і було древо життя” (Біблія, 2002, с.111).

Звідки беруть своє походження люди та їх душі тепер? Це питання дуже займає Інокентія. На нього він відповідає наступним чином, надаючи результати своїх розвідок. Перший погляд: душа є створеною першою за тіла або разом з душею Адама. Другий погляд: душа безпосередньо твориться, або твориться Богом, коли вона потрібна; а потрібність ця визначається готовністю тіла; тіло буває готовим до прийняття душі після декількох місяців (6-ти) від зачаття, або при самому народженні. Третя думка – душу і тіло отримують діти від батьків. Останнє припущення передбачає матеріальне походження душі і вона є вигідною як для філософів, відмічає Інокентій, так і для християнської релігії. Для філософії: в ньому може затвердитись думка про спільний початок людей і за допомоги його усувається багато непорозумінь, поєднаних з першим припущенням. Для християнської релігії: за допомоги його можна легко пояснити всезагальне пошкодження, перенесення його на душу і тіло,

єдність коріння від Адама і ним цілковито спасається гідність верховної Істоти. Що стосується того, що цей образ походження душ різниться з образом походження души першої людини то, зауважує Інокентій, немає необхідності вимагати такого образу походження для усіх душ: “від першої людини походить весь людський рід, а тепер походять окремі її види поодинці; там було все дивовижно, а тут все може бути природньо” (Біблія, 2002, с.124). Підводячи підсумок вищезазначеним міркуванням Інокентій висуває своє положення: “душа за своїми здібностями і законами та тіло за своїм складом у всіх людей схожі, не залежно від їхнього коляру шкіри” (Біблія, 2002).

Знаходить своє місце у поглядах преосвященного і роль спадковості у становленні людини. “Діти схожі зі своїми батьками як у досконалостях, так і у недоліках, які можуть наслідувати наступні покоління” (Біблія, 2002). Саме тому, майбутні батьки, стверджує Інокентій, повинні турбуватися, слідкувати за своїми думками і бажаннями, а також спонуканнями і прагнути до здійснення високих справ. “Історія надає багато прикладів, що думки батьків, їх бажання і погляди на речі мають величезний вплив на зачаття немовляти. І вбачаючи це, не можливо не здивуватися, як багато людей у цьому випадку підкоряється обставинам! Отже, думка про перехід души від батьків до дітей видається вірогіднішою двох інших думок. Вона вимагає подальшого пояснення і ретельного розкриття в подробицях, але це вже справа філософів і фізіологів” (Біблія, 2002, с.124-125).

Наостанок, закінчуючи результати своїх розвідок щодо розуміння людини, її сутності, певних особливостей Інокентієм, відмітимо важливість власне діяльності у її становленні, яку не обходить своєю увагою вчений.

Щодо провідних діяльностей людини, цілями її занять вчений називає виховання та випробовування. При цьому самолюбство Інокентій називає джерелом слабкості, а самовідданість виступає джерелом сили людини. Досконалою людиною може стати лише завдяки навчанню, при цьому Інокентій говорить про його неперервність, постійність, бо лише в такому разі за його переконаннями, людина розвивається і може стати досконалою. Не оминає преосвящений і не менш важливий компонент у набутті досконалості людиною – навчання. По-перше, це його свідомий і, по-друге, добровільний характер, говорячи, що “вчити необхідно свідомо і багатократно” (Біблія, 2002, с.140).

Висновки до I розділу

Згідно з результатами дослідження, представленими в першому розділі, обґрунтованим є висновок про те, що становлення і розвиток психологічного знання в Україні має у своїй основі академічно-релігійну філософію.

Потужним центром філософсько-психологічної думки в Україні була Київська духовна академія. Протягом двох століть цей учбовий заклад був осередком найкращих наукових сил і справив значний вплив на розвиток духовного життя в Україні. Перші викладачі психології в українських університетах, заснованих у XIX столітті, розпочинали свій професійний і науковий шлях саме з Київської духовної академії. Зокрема, згідно з історичними джерелами, першим викладачем психології у відкритому в 1834 році Імператорському Київському університеті Св. Володимира був Орест Новицький (1806-1884) – учень і послідовник ректора Київської духовної академії Інокентія Борисова, за рекомендації якого і був запрошений до викладання. У подальшому до викладання психології в університеті були залучені й інші вихованці Київської духовної академії – архімандрит Феофан Авсеньєв і Сильвестр Гогоцький.

У своїх наукових поглядах Орест Новицький спирався на науковий досвід свого вчителя і наставника, ректора Київської духовної академії Інокентія Борисова, котрий вважав, що головне завдання психології – допомогти людині стати щасливою шляхом самопізнання. Саме Інокентій Борисов був ініціатором запровадження курсу психології в академії. Погляди Інокентія Борисова про людину склали основу подальшого викладання Орестом Новицьким курсу психології в університеті Св. Володимира.

Людина визначалася згаданими дослідниками як найперший предмет вивчення, адже, згідно з античною традицією, на яку орієнтувалися мислителі Просвітництва, «пізнай самого себе» є найважливішим настановленням. Знання власної особистості, за міркуваннями мислителів-просвітників, є основою моральності та морального вчинку; крім того, через знання себе людині до снаги набувати знання про інших людей, ба навіть і про Бога. Що стосується пізнання Бога, зауважували вихованці Київської академії, то необхідність знання про себе полягає в тім, що всі найкращі риси, котрими ми наділяємо Бога, при зіставленні понять про Нього, «зняті», здебільшого, з самої людини, тобто отримані шляхом самопізнання.

Істотний внесок у розвиток психологічного знання в Університеті Св. Володимира зробив Георгій Челпанов, погляди котрого базувалися на ідеалістичній філософії. Припущення щодо існування душі, зазначав Георгій Челпанов, ґрунтується, зокрема, на факті цілісності свідомості й особистості. Факт єдності свідомості він ілюстрував на класичному прикладі зіставлення двох уявлень: А і В. Для того, щоб таке порівняння було можливим, зазначав

науковець, ми повинні «одночасно тримати у свідомості обидва ці уявлення; отже, повинне бути щось таке, що поєднує ці уявлення в одне ціле». Згідно з Георгієм Челпановим, це «щось», що поєднує різні уявлення в одне ціле, і є душа; іншими словами, щоб у процесі зіставлення обидва уявлення мислилися водночас, тобто одночасно були присутні в нашій свідомості, необхідним є засіб поєднання й утримування, котрий можна визначити за допомогою поняття «душа».

Інший аргумент, який Георгій Челпанов наводять на користь існування душі, – це «тотожність» особистості, тотожність нашого «Я» зі спогадами та досвідом інтроспекції. Що таке «Я» і що потрібно розуміти під тотожністю особистості? Щоб відповісти на це запитання, зазначав Георгій Челпанов, варто тільки запитати себе: що ми думаємо, коли вживаємо слово «Я»? Якщо поміркувати на цю тему, то, згадуючи, скажімо, про своє дитинство, ми зауважимо, що, думаючи нібито про різні «Я», ми завжди ототожнюємо його з тим «Я», котре є зараз. Тобто «Я є тим самим, як і скількись-то років тому... Це є моє "Я", моя "особистість". Я ототожнюю моє теперішнє "Я" із тим "Я", що я мав багато років тому, незважаючи на те, що між ними, насправді, величезна різниця». Ця обставина тлумачиться як тотожність особистості. «Якби я не відчував тотожності мого сьогоденішнього «Я» із моїм «Я» місяць тому, зазначав Георгій Челпанов, то не вважав би себе відповідальним за свої вчинки, зроблені місяць тому. Але, якщо я вважаю себе відповідальним, то це означає, що я визнаю свою тотожність у різні моменти мого життя».

Факти єдності свідомості і тотожності особистості, які докладно описував і досліджував Георгій Челпанов, у реальності яких навряд чи є рація сумніватися, спонукали до припущення існування «душі» – особливої духовної субстанції, атрибути котрої – цілісність, неподільність, нематеріальність і непорушність. Ця духовна субстанція є джерелом усіх духовних станів; вона поєднує в одне ціле всі окремі стани. Завдяки їй наше «Я» видається тотожним і неперервним. Ця духовна субстанція не є чимось тотожним з нашими духовними станами, із нашими почуттями, думками, бажаннями. Вона є щось окреме, перебуває поза ними і має на меті поєднувати духовні стани в одне ціле. Виокремлені уявлення про «душу», а також інтроспективний досвід особистості, склали основу психологічного вчення XIX століття в Україні.

РОЗДІЛ 2. ВЧЕННЯ СЕРГІЯ РУБІНШТЕЙНА ПРО СУБ'ЄКТНІСТЬ ЛЮДИНИ

2.1. Вивчення процесу рефлексії особистості через призму парадигми суб'єктності Сергія Рубінштейна

Поняття рефлексії, як процесу самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, розглядає низка учених (С.Л. Рубінштейн, 2009; А.Н. Леонтьєв та ін.), і сьогодні питання самоусвідомлення стоїть дуже гостро. Психологія, на думку С.Л. Рубінштейна, має приводити до дійсного пізнання реального життя живих людей. Через втрату особової індивідуальності в умовах сучасності, людині необхідно прагнути до власного пізнання, саморозкриття і самовизначення. І подібні процеси не можуть протікати без допомоги рефлексії та саморефлексії. Особистісний аспект рефлексії дає можливість людині орієнтуватися на власний внутрішній світ, пізнавати себе з різних сторін, виділяти в собі індивідуально-психологічні особливості. Рефлексія та саморефлексія унікальна для людини тим, що з її допомогою вона може виявити, оцінити, прийняти внутрішні ресурси власного внутрішнього світу. Усвідомлення сильних позицій, допомагає особистості як у взаємодії з оточуючими людьми, так і в розв'язанні різних життєвих ситуацій.

Людина є особистістю лише тому, що має здатність виокремлювати себе із природи, і, оскільки людина наділена свідомістю, вона має певне ставлення до природи та інших людей. Без свідомості та самосвідомості не існує особистості. Особистість, як свідомий суб'єкт, усвідомлює не лише себе, свій внутрішній світ, якості, цінності, але й оточення та свої відносини з оточуючими. Самосвідомість – є продуктом розвитку особистості, і в ході цього розвитку, отримуючи життєвий досвід, відбувається глибше переосмислення життя. І цей процес переосмислення, проходячи крізь усе її життя, утворює найсокровенніший і основний зміст існування людини, визначає мотиви її дій і внутрішній сенс життєвих завдань (С.Л. Рубінштейн, 2009).

Особистість є причетною до суспільних відносин, формуючи предметну діяльність. Людина, взаємодіючи зі навколишній світом, здатна оцінювати його і активно перетворювати світ за посередництвом дії. Проте, поняття «дія» не є вичерпним за психологічним змістом, яке могло б описати повною мірою взаємодію в системі «особистість-світ». З огляду на це, вчинкова психологія є актуальним напрямком вивчення в сучасному науковому товаристві.

Вагомим внеском до вивчення поняття «вчинок» є наукова спадщина Володимира Андрійовича Роменця. Саме В.А. Роменець віднайшов у категорії вчинку сутнісну конкретизацію психологічної категорії дії. Вчинок, як відповідальне, спонтанне та творче діяння, дає змогу особистості розкритися до автентичного буття. За В.А. Роменцем, завдяки вчинку індивід має змогу творити власне буття, духовно розвиваючись, творити та

встановлювати моральні цінності (В.А. Роменець, 2006). Вчинок не здійснюється сам по собі, поза участю суб'єкта як його автора й виконавця. Особистість є відповідальною за все те, що робить, про що міркує і говорить. Завдяки вчинку особистість творить нові форми, взаємодіє з навколишнім світом, розкриваючи свій творчий потенціал, творчий механізм психічного розвитку. У такому тлумаченні людина виступає як істота, яка реалізує свою сутність в об'єктивних продуктах своєї творчості та усвідомлює себе через них. Психологічний зміст вчинку визначається такими структурними елементами: конкретною ситуацією здійснення вчинку; спрямованістю вчинку на мету; характером дії особи і мірою її відповідальності за цю дію (В.А. Роменець, 2001; 2006).

В.А. Роменець зазначає, що вчинок здійснюється в подіях в житті людини: духовному зростанні, переображенні, встановленні нових відношень до світу. Автор зазначає, що саме вчинок формує «світ людини», і тією мірою, якою їй це вдається, вся структура вчинку підноситься до рівня важливих значущостей. Подія є результат вчинку, яку можна тлумачити завершальним етапом самого вчинку, коли рефлексія констатує непересічну його значущість. Це, так би мовити, рефлексія рефлексії, яка виходить за межі суб'єктивності і показує втручання вчинкової акції в саму об'єктивну дійсність. В.А. Роменець зауважував, що разом із переображенням людини відбувається і переображення дійсності – уявне і реальне, в чому й полягає сенс події (В.А. Роменець, 2006).

Сучасна українська школа психології вчинку В.А. Роменця зосереджує свою увагу на визначенні вчинку як неповторного, творчого, відповідального душевно-духовного акту реалізації людиною своєї сутності. В.А. Роменець розглядає вчинок як основну ланку, осередок будь-якої форми людської діяльності, і не тільки моральної. Вчинок виражає будь-яку взаємодію між особистістю та світом (В.О. Татенко, 2015). Творча й активна взаємодія зі світом здійснюється завдяки вчинку. Вчинок формує і виявляє сильні сторони особистості. Завдяки вчинковому підходу в психології, ми маємо змогу тлумачити природу людини, вивчати комунікативний акт, що здійснюється між особистістю і світом. Власне, комунікацію в системі «особистість-світ» можна розуміти як зв'язок, обмін інформацією, як об'єднання. І завдяки такому об'єднанню особистість знаходить опори для утвердження в світі саме через вчинок, усвідомлюючи мотиви та осмислюючи власні дії (О.В. Киричук, В.А. Роменець, 2006). За В.А. Роменцем, екзистенціальний смисл такої комунікації полягає у ствердженні опори для існування особистості. У такому розумінні вчинок є творчим актом в системі взаємодії «особистість-світ»: суб'єкт психічної активності виявляється у формі особистості, а суттєвою формою прояву особистості виступає вчинок. І саме у ньому зосереджені всі сторони психіки для вирішальної зміни. Ситуація, мотивація, дія, післядія (рефлексія) становлять завершену структуру вчинку (В.А. Роменець, 2006).

Насамкінець зазначимо, що вчинок формує «світ людини», і тією мірою, якою їй це вдається, вся структура вчинку підноситься до рівня важливих значущостей – подій, що є результатом вчинку. Події можна тлумачити як завершальний етап самого вчинку, коли особистість завдяки рефлексії констатує його значущість, і разом із преображенням людини відбувається і преображення дійсності (В.А. Роменець, 2006).

Психологічна допомога учасникам АТО методами арт-терапії

Враховуючи потреби українського сьогодення, в Україні з 2015 року було впроваджено соціальний проект із залучення арт-терапії, як інструменту психологічної допомоги воїнам АТО. Арт-терапія зарекомендувала себе як ефективний метод психологічної корекції у багатьох країнах світу та інтенсивно розвивається в Україні. Сьогодні арт-терапію застосовують у багатьох закладах освіти, центрах розвитку, реабілітаційних центрах з різними верствами населення усіх вікових категорій, і також арт-терапевтичний напрямок можна застосувати і до психологічної реабілітації воїнів АТО. Сьогодні постала нагальна потреба надання воїнам психологічної допомоги, адже учасники військових дій на сході України відчувають значну психологічну та емоційну напругу, з якою самотужки їм важко впоратись. Існує низка соціально-психологічних проблем в учасників бойових дій, що потребують вирішення, а саме: адаптація до нових умов соціального середовища, наявність несприятливих психологічних чинників, посттравматичні стресові розлади, незадоволення новим соціальним та професійним статусом, що й зумовлює актуальність та не обхідність роботи з їх психологічної реабілітації. В структурі психічної патології в учасників бойових дій значне місце посідають посттравматичні стресові розлади (ПТСР) – відстрочені затяжні реакції на екстремальні події, що спостерігаються протягом тривалого періоду й можуть викликати суттєві зміни особистості й поведінки. Реабілітація постраждалих – процес довготривалий, потребує кваліфікованих фахівців та дієвих методів. Емоційно-психологічне відновлення військовослужбовців має пріоритетне значення й успішне подолання несприятливих наслідків стресової ситуації учасниками бойових дій залежить саме від ефективності цього процесу. Одним із таких ефективних методів надання допомоги та реабілітації військовослужбовців є методи арт-терапії для розвитку рефлексії.

Аналіз наукових досліджень дозволяє виокремити низку напрямів надання психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців та їхнім сім'ям: психологічна просвіта членів сім'ї (О.В. Волошина, О.С. Христюк та інші), консультування військовослужбовців (Н. Агаєв, В. Барко, І. Котенев, Є. Потапчук, В.В. Корольчук, Т.О. Борець, І.А. Ботнаренко та інші) та психотерапія ПТСР (В.П. Дворецький, Ю.А. Александровський, А.І. Близьнюк, М.М. Решетніков та інші). Серед сучасних можливостей удосконалення реабілітаційних технологій належна увага надається арт-терапії. Арт-терапія

(лат. *ars* – мистецтво, грец. *therapeia* - лікування) (А.І. Копитін 2000; 2002) являє собою методику терапії та реабілітації за допомогою мистецтва. Арт-терапія сьогодні є одним з найбільш м'яких, але водночас ефективних методів, що використовуються психологами та психотерапевтами в практичній діяльності. Арт-терапія – це лікування за допомогою залучення людини до мистецтва та творчості. Через малюнок або інший вид творчої діяльності особистість може «виплеснути» негативні та поділитися позитивними емоціями. Вперше цей термін був використаний Андріаном Хілом у 1938 р. при описі своєї роботи з хворими на туберкульоз та незабаром отримав широке поширення. Засновники арт-терапії спиралися на ідею З. Фрейда про те, що внутрішнє «Я» людини проявляється у візуальній формі кожного разу, коли вона спонтанно малює і ліпить, а також на думки К. Юнга про персональність і універсальність символів. Центральна фігура в арт-терапевтичному процесі – не пацієнт, а особистість, що прагне до саморозвитку та самопізнання. В останні десятиліття арт-терапія, синтезувавши в собі досягнення більшості психотерапевтичних підходів, починає формуватися в самостійний метод з власною методологією та різноманітним, високодиференційованим інструментарієм (І.В. Бабій, 2014).

Разом з тим, арт-терапія сприяє рефлексії, як процесу самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів (С.Л. Рубінштейн, А.Н. Леонтьєв та ін.). Рефлексія та саморефлексія унікальна для людини тим, що з її допомогою вона може виявити, оцінити, прийняти внутрішні ресурси власного внутрішнього світу. Усвідомлення сильних позицій, допомагає особистості як у взаємодії з оточуючими людьми, так і в розв'язанні різних життєвих ситуацій. Арт-терапія не вимагає від учасників здібностей або художніх навичок, а тому не має обмежень у використанні.

Переваги методу арт-терапії в тому, що він:

- надає можливість для вираження агресивних почуттів у соціально-прийнятній манері. Малювання, живопис фарбами або ліплення є безпечними способами розрядки напруги, рефлексії та саморефлексії;
- прискорює прогрес в терапії. Підсвідомі конфлікти і внутрішні переживання легше виражаються за допомогою зорових образів, ніж у розмові під час вербальної психотерапії.
- дає підстави для інтерпретацій і діагностичної роботи в процесі терапії. Творча продукція зважаючи на її реальності не може заперечуватися пацієнтом;
- дозволяє працювати з думками і почуттями, які здаються непереборними (втрата, смерть, сновидіння);
- допомагає зміцнити терапевтичні взаємини. Елементи збіги в художній творчості членів групи можуть прискорити розвиток емпатії і позитивних почуттів;
- сприяє виникненню почуття внутрішнього контролю і порядку;

- розвиває і посилює увагу до почуттів;
- підсилює відчуття власної особистісної цінності, підвищує художню компетентність (І.В. Бабій, 2014).

Висновки. Проведено роботу над теоретико-методологічним осмисленням та вивченням основних підходів до проблеми вивчення процесу рефлексії особистості через призму парадигми визначальності інтроспекції. Процес рефлексії спонукає особистість до усвідомленого процесу життєдіяльності, рефлексуючи своє існування, що виводить особистість на якісно інший рівень життя і цілі індивідуума.

Вивчено особистісний аспект рефлексії методами арт-терапії: 1) особистісний аспект рефлексії дає можливість людині орієнтуватися на власний внутрішній світ, пізнавати себе з різних сторін, виділяти в собі індивідуально-психологічні особливості; 2) рефлексія та саморефлексія унікальна для людини тим, що з її допомогою вона може виявити, оцінити, прийняти внутрішні ресурси власного внутрішнього світу; 3) усвідомлення сильних особистісних позицій, допомагає особистості як у взаємодії з оточуючими людьми, так і в розв'язанні різних життєвих ситуацій.

Проаналізовано поняття *«вчинок» як творчий акт самореалізації особистості, свідком* вивчення якого є наукова спадщина Володимира Андрійовича Роменця, оскільки саме В.А. Роменець віднайшов у категорії вчинку сутнісну конкретизацію психологічної категорії дії. За В.А. Роменцем, вчинок є творчим актом в системі взаємодії «особистість-світ»: суб'єкт психічної активності виявляється у формі особистості, а суттєвою формою прояву особистості виступає вчинок. І саме у ньому зосереджені всі сторони психіки для вирішальної зміни. Ситуація, мотивація, дія, післядія (рефлексія) становлять завершену структуру вчинку.

З'ясовано, що вчинок формує «світ людини», і тією мірою, якою їй це вдається, вся структура вчинку підноситься до рівня важливих значущостей – подій, що є результатом вчинку. Події можна тлумачити як завершальний етап самого вчинку, коли особистість завдяки рефлексії констатує його значущість, і разом із преображенням людини відбувається і преображення дійсності.

Висвітлено проблему психологічної допомоги учасникам бойових дій за допомогою методів арт-терапії, вивчено особливості процесу рефлексії та саморефлексії особистості методами арт-терапії. Здійснено аналіз арт-терапевтичних методів, як інструменту психологічної допомоги особам, що приймали безпосередню участь в бойових діях та потребують психологічної реабілітації. Вивчено форми та методи роботи з військовослужбовця з посттравматичними стресовими розладами.

2.2. Дослідження уявлень про здібності в сучасній психології

«Без історичного та логіко-психологічного аналізу структури людських здібностей, які відклалися в тих чи інших набутках людської культури, способів її використання сучасною людиною, неможливо уявити процес оволодіння окремою людиною, дитиною цих досягнень культури як процесу розвитку в неї тих же здібностей» (Д.Б. Єльконін).

Розвиток української психології неможливий без осмислення та узагальнення великого історичного спадку вітчизняної психологічної науки, основним завданням якої є відтворення об'єктивної картини становлення і розвитку базових парадигм психологічних знань.

Актуальним у цьому зв'язку стає звернення до історії вітчизняної психологічної думки другої половини ХХ століття, яка, відрізняючись широтою і розмаїтістю підходів до свого предмету, володіє, разом з тим, потужним потенціалом для розв'язання проблемних питань сучасного стану розвитку психологічної науки. Насамперед, це стосується історико-психологічного напрямку у вітчизняній психології, який, будучи сутнісним чином пов'язаний із персонологічною проблематикою, реалізував дійсно гуманістичні підходи до вивчення й тлумачення особистості та розвитку її здібностей. Українська психологія увібрала в себе всю суперечливість поглядів щодо предмету цієї галузі наукових знань, методів її дослідження, способів інтерпретації результатів та містить у собі значні труднощі виділення логіки історичного розвитку психологічної думки. Звідси стає зрозумілим необхідність активного звернення та всебічного осмислення історичного розвитку психології, адже наукові знання становлення базових парадигм психології, реконструйовані та інтерпретовані фахівцем історичної психології, дають можливість сучасним психологам обрати правильний вектор у розумінні багатоголосся психологічної парадигми сьогодення.

Історія психології в Україні є, звичайно, частиною розвитку світової науки. В ній залишили своє місце більшість моментів притаманних загальному поступу наукових знань. Але психологія кожної країни переживає генезу науки по-своєму: ті чи інші події відбуваються в ній в різні часи історичного етапу, з різною динамікою напруження, з врахуванням життєвого досвіду непересічних постатей тощо. Таким чином, можна з впевненістю констатувати, що українська психологія несе на собі відбиток як загального, так і особистого становлення наукової думки.

Методологічне самовизначення науки (З.С. Карпенко, 1998, А.Н. Леонова), і психологічної зокрема (Л.І. Анциферова, 2000, М.В. Савчин, 1998), як правило, здійснюється в форматі парадигми. Термін «парадигма» у філософію науки запропонував Г.Бергман, але справжній пріоритет у його використанні та поширенні належить відомому американському філософу Т.Куну, який у книзі «Структура наукових революцій» (1962) вів мову про можливість виокремлення двох основних аспектів парадигми: епістемологічного й

соціального. У епістемологічному плані парадигма – це сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що діють як зразок наукової діяльності; у соціальному – парадигма реалізується через конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визнає. Як методологічне настановлення (В.В. Давидов, 1986, Психологический словарь, 1996) парадигма є засадничою передумовою серйозної науки як набір переконань, цінностей і технік, що їх поділяють члени наукового товариства, визначаючи проблемне поле дослідження, допустимі методи і набір стандартних рішень (Г.Айзен), але ніколи не пояснює усіх наявних факторів. Таким чином можна стверджувати, що Т. Кун «вважав наявність загально визнаної парадигми ознакою зрілості науки». Навпаки, перехід однієї наукової парадигми до іншої можна інтерпретувати як наукову революцію.

Парадигма стосується онтології, епістемології і методології, філософії знання, розгляду зв'язку суб'єкта з досліджуваним. Сучасна епістемологія виявила закономірності поступу наукового пізнання, що проявляється у послідовному ускладненні мислення вчених. Включає вона і символічні узагальнення, концептуальні моделі, а також ціннісні орієнтації, зразки вирішення конкретних завдань і проблем (зразки діяльності та продуктів пізнання); є світоглядом, епістемологічною позицією, прийнятими у сфері дослідження як моделі предмета вивчення. У світоглядному плані парадигма визначає роль особистісного досвіду та культури в науковому пізнання. Це вимагає актуалізації рефлексивності дослідника, враховує соціокультурну індетермінованість, процесуальність досліджуваних феноменів, існування різних витоків, екзистенційне буття, механізми інтеграції різноякісної природи здобутих знань, критичне ставлення до альтернативних традицій та підходів.

Але як стверджує В.М. Савчин (1998), парадигми є дещо більше ніж просто епістемологічні, онтологічні та аксіологічні твердження. На думку вченого це: 1) «колективно сформований на основі конкретних мета теоретичних та онтолого-епістемологічних засад науково-психологічний світогляд щодо феноменології психіки та особистості, який включає погоджену сукупність основних положень щодо опису та пояснення цієї феноменології, встановлює критерії доведення науковості одержуваного знання, його верифікації, методів і процедури дослідження» (А. Фурман); 2) фундаментальний образ (модель) предмета вивчення (у психології – психіки), що визначає те, що необхідно вивчати, які запитання слід і можливо ставити, яких правил необхідно дотримуватись при інтерпретації одержаних відповідей; 3) «дисциплінарна матриця», яка об'єднає фахівців у наукове співтовариство; включає не тільки явне знання у формі вербальних моделей та узагальнень, а й неявне знання – ціннісні настанови і зразки розв'язання конкретних завдань і проблем; детермінує розгляд товариством дослідників феноменів і методів їх вивчення; 4) достатньо визнаний зразок наукової практики.

Парадигма в психологічній науці – це результат і спосіб психологічного пізнання, один з аспектів психологічної проблеми. Найрозгалуженішу класифікацію парадигм приносить В.О. Янчук (1999): поведінкова, біологічна, когнітивна, психодинамічна, екзистенційна, гуманістична, герменевтичеська, соціально-конструктивістська, системна, діяльна, гендерна та синергетична парадигми.

Г.А. Ковальов (1980) виділяє об'єктну, суб'єктну і суб'єкт-суб'єктну парадигми. В *об'єктній парадигмі* психіка і людина в цілому розглядаються як пасивний об'єкт впливу зовнішніх умов і як продукт цих умов. *Суб'єктна парадигма* заснована на положеннях про активність та індивідуальну вибірковість психічного відображення зовнішніх впливів. Психіка з точки зору *суб'єкт-суб'єктивної парадигми* виступає в якості відкритої і знаходиться в постійній взаємодії з оточуючим середовищем.

На прикладі природничої, гуманістичної та когнітивної парадигми розглянемо їх сутність та особливості (Гуманістична психологія: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст., 2001).

До першої за часом виникнення парадигми в психології можна віднести природничу. Основна вимога природничо-наукової парадигми – це об'єктивність дослідження, тобто отримання достовірних, надійних, однозначно зрозумілих даних. Провідними методами дослідження в цій парадигмі виступають дослідження та експеримент. Дослідник по відношенню до об'єкта пізнання займає позицію ззовні, позицію незацікавленого, безстороннього суб'єкта. При цьому вивчення людини, її внутрішнього світу принципово не відрізняється від дослідження інших об'єктів.

Гуманістична парадигма являє собою пізнання природи, суспільства, самої людини з антропологічної, «человековедчеської» позиції; вона привносить людський вимір в усі сфери суспільного життя. Розуміння в гуманістичній парадигмі виступає як особливий науковий метод. Розуміння – це процес, і результат пізнання. Гуманістична парадигма базується на філософії екзистенціалізму і герменевтики. Екзистенціалізм висуває на перший план абсолютну унікальність людського буття, яка не допускає вираження на мові понять. Герменевтика визначається як метод, мистецтво і теорія тлумачення різного роду текстів. Гуманістичний підхід більше за інші підходи відходить від наукової психології і головну роль відводить особистому досвіду людини.

Когнітивна парадигма. Перша когнітивна революція стала наслідком твердження про те, що когнітивні феномени невіддільні від предмета дослідження психологічної науки. Сучасна когнітивна психологія є результатом другої когнітивної революції, прихильники якої під психікою розуміють збірний термін, який описує дискурсивну активність, характерну для даного індивіда. Когнітивна модель пізнання – це метафора, заснована на спостереженнях і

висновках, зроблених з цих спостережень, яка інтерпретує процес виявлення, зберігання та використання інформації. При цьому наші внутрішні репрезентації не можуть точно відповідати зовнішній реальності та навіть можуть спотворювати цю реальність. До переваг когнітивної парадигми можна віднести об'єктивізм, високу валідність і надійність, детермінізм, універсалізм, метафізичність, раціоналізм, включення в площину аналізу активності свідомості та активне використання математичного моделювання. До обмежень застосування когнітивної парадигми вчені відносять: відірваність від реальних переживань суб'єкта та його феноменології буття, раціоналізм і детермінізм, статичність, механіцизм.

Сьогодні можна з впевненістю можна говорити про становлення в Україні нового напрямку наукових розробок, в яких починається переборювання відмічена Г.С. Костюком обмеженість «безсуб'єктивної» психології, реально усувається відношення до людини як «наслідку» впливу соціальних або біологічних факторів, всякого роду «метафізичних сил». Розвиток психіки людини діалектично пов'язується з його особистою активністю в ролі суб'єкта, який задає цьому процесу «спонтанний» характер.

Евристичний потенціал суб'єктивного підходу виявився особливо затребуваним у наш час, оскільки він дозволяє знаходити адекватні відповіді на виклики психологічної науки – створити психологічний портрет особистості в сучасній ситуації її розвитку. Способом розвитку такого типу особистості є саморозвиток як така форма розвитку, в якій особистість займає активно-творчу позицію стосовно своїх змін (Г.О. Балл, З.С. Карпенко, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В.А. Семиченко, М.В. Савчин, В.О. Татенко та ін.).

Аналізуючи досягнення вчених у розробках проблеми суб'єктивності можна зазначити, що вони здійснюються у світлі уявлень про активну роль людини в процесі життєдіяльності. Принцип суб'єктності дозволяє науковцям розглядати людину при аналізі її психіки не як сукупність окремих її психічних функцій і когнітивних параметрів, слабко пов'язаних характеристик та індивідуальних особливостей діяльності й поведінки, як це відбувається у функціональній і когнітивній психології, а як єдине ціле з усіма її індивідуальними особливостями і проявами, коли вона сама (як суб'єкт) розвиває, організує і контролює свою активність.

У визначені своєї концепції людини С.Л. Рубінштейн (2007) сформулював поняття суб'єкта як ініціатора активності і доповнив його визначеннями самодетермінації, саморозвитку та самовдосконалення. Для розуміння суб'єктності принциповим також є положення С.Л. Рубінштейна про два основні способи існування людини у світі та відповідні цим способам її ставлення до життя. У першому випадку життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких живе людина. При цьому вся вона перебуває всередині життя і

ставиться лише до її окремих явищ, але не до життя в цілому. Відсутність ставлення до життя в цілому пояснюється тим, що людина не виключається з життя і не може вийти за його межі (дистанціюватися) для рефлексії.

Другий спосіб існування пов'язаний із рефлексією, яка призупиняє, перериває безперервний процес життя і дозволяє людині подумки вийти за його межі, зайняти позицію поза ним (дистанціювання і об'єктивізація). С.Л. Рубінштейн вважав, що з рефлексії починається філософське осмислення життя.

Суб'єктність – це особлива якість буття, що передбачає здатність до самостійної життєтворчості, здатність здійснювати зміни у світі і у самому собі. Більшістю дослідників суб'єктність розуміється як центральне утворення людської реальності, що виникає на певному рівні розвитку особистості та інтегрує такі її характеристики, як активність, рефлексивність, ініціативність, творчість, етична зрілість, самодетермінація, саморегуляція, усвідомленість, самостійність та ін. Особистість може характеризуватися як суб'єкт тією мірою, в якій вона використовує свій інтелект, свої здібності, підпорядковує свої нижчі потреби вищим, будує своє життя відповідно зі своїми цінностями і принципами (С.Б. Кузікова, 2011). Про вищий рівень і якість суб'єкта життя може свідчити здатність особистості організувати і регулювати свій життєвий шлях як ціле, підпорядковувати його своїм цілям і цінностям.

Оригінальний підхід до проблеми суб'єктивної психічної активності висловив В.О. Татенко. В його роботі на основі суб'єктно-генетичного підходу індивід аналізується як суб'єкт психічного розвитку й саморозвитку. Особистість розглядається як творець власної психіки і як творець проявів психічної активності, відповідальний за результати своїх творінь. Як зазначає В.О. Татенко, суб'єктно-генетичний підхід спирається на традиції в історії філософсько-психологічної думки: він прагне «відстояти людську самість; право на ініціативу у здійсненні життєдіяльності, власної особистості та індивідуальності; право на самодетермінацію і спонтанність психічного розвитку, головну роль у якому відіграє суб'єктне начало, а не незалежна від індивіда гра біологічних і соціальних факторів, або вплив досуб'єктних, надсуб'єктних, а отже, позасуб'єктних сил» (1995). Для обґрунтування необхідності нової парадигми суб'єкта психічної активності він посилається на думку В.Е. Чудновського про те, що розвиток особистості як суб'єкта є другорядним відносно саморуху його діяльності в системі суспільних відносин, і на ідею С.Л. Рубінштейна, який виділяв у внутрішньому просторі суб'єктивний план психічної активності, що не зводиться до рівня свідомості. «Вихідна специфіка людини, людського існування, – писав С.Л. Рубінштейн, – полягає в тому, що в загальну детермінацію буття включається не свідомість сама по собі, а людина як така, істота, що усвідомлює світ, суб'єкт не лише свідомості, а й дії» (2007).

Парадигма суб'єктної психічної активності передбачає визнання спонтанного характеру розвитку психіки, відносної автономності психічної діяльності (при цьому ставлення суб'єкта до власної психіки і до своєї психічної діяльності розглядається в ціннісно-цільовому та ініціативно-діяльнісному аспектах), суб'єктної активності індивіда як єдиної детермінанти саморозвитку внутрішнього світу за віднесення середовищних впливів, біологічних факторів до розряду умов розвитку, але не його детермінант. Цей аспект суб'єктної психічної активності у психології опрацьовано вкрай недостатньо: не розкрито логіку становлення індивіда як суб'єкта психічної активності, відповідального за функціонування та розвиток власної психіки.

Цікавими в цьому плані стали ідеї Г.С. Костюка, згідно з якими роль власної активності індивіда в психічному розвитку зростає, ймовірно, завдяки якісним перетворенням суб'єктивної активності на кожному з етапів онтогенезу (Г.С. Костюк, 1988). Властивість суб'єкта індивід набуває не в підлітковому або в будь-якому іншому віці, а при породженні психічного, при переході від біологічного до психічного способу саморегуляції, коли починають функціонувати органи чуття і пробуджуються перші відчуття, що закладають фундамент психіки як нового рівня і способу життя з його специфічними механізмами саморозвитку. Цей механізм саморозвитку не виникає раптово і не надходить ззовні. Він є генетичним наслідком трансформації нижчих форм до вищих шляхом активного «оволодіння» живою клітиною, органом, організмом, індивідом, особистістю, індивідуальністю новими формами і змістами суб'єктивної активності, тобто завдяки саморозвитку суб'єктивного начала в людській істоті, що активно взаємодіє із зовнішнім світом.

Ідеї Г.С. Костюка були розвинені С.Д. Максименком у його парадигмі онтогенетичного становлення суб'єкта (2002). У результаті аналізу робіт різних психологів з обговорюваної проблеми В.О. Татенко пропонує таку парадигму суб'єктивної психічної активності: дитина від початку визнається суб'єктом власного психічного розвитку, детермінованого «зсередини», що вступає в активну, ініціативну взаємодію із соціальним середовищем з позиції актуального і потенційного рівнів свого розвитку (1995).

Таким чином можна зазначити що, українська психологія сьогодні намагається продуктивно інтерпретувати ідею «спонтанності» (Г.С. Костюк) та ідею «суб'єктивності» (С.Л. Рубінштейн) в розробці ідей відповідально-зацікавленого, ціннісно-цільового, креативно-перетворюючого та розвиваючого відношення індивіда як суб'єкта до особистої психіки (В.О. Татенко) (І.М. Поклад, 2014). Тому саме зараз так гостро постає питання про нову парадигму освіти, парадигму активної особистості розкритої в психології діяльності яка пропонує: безперервність навчання, спадкоємність та включення особистості в активне

освітнє середовище, вміння самостійно керувати творчим процесом та здатність розвинути свої здібності і творчий потенціал.

Серед багатьох питань психолого-педагогічної науки та практики проблема здібностей завжди займала виняткове за своєю значущістю місце. З позиції сучасності вчені доводять, що для найбільш швидкого накопичення теоретичних узагальнень і розширення її експериментальної основи, що дозволить суто науково розкрити закономірності розвитку й формування здібностей та для більш мобільного використання накопичених наукових результатів при вирішенні практичних задач, «необхідне багатоаспектне і багаторівневе висвітлення цієї проблеми з позиції усіх основних психологічних дисциплін». Така стратегія дослідження здібностей дозволить всебічно осмислити їх як складне багатокomпонентне утворення, глибше зрозуміти багатопрфільний характер їхніх зв'язків з діяльністю людини, з усією її особистісною будовою.

Як зазначалось вище, українська психологія розвивалася під впливом світової наукової та філософської думки. Психологічний підхід до вивчення здібностей як «родових якостей людини» пов'язаний з вивченням психологічного змісту і структури здібностей у загальному плані. Як зазначають провідні вчені галузі, в науковій психологічній літературі на даний час накопичилося величезна кількість понять «здібності», «інтелект», «об дарованість», «творчість», що пов'язано з сучасним станом психологічної науки (В.О. Моляко, 1995). Кількість визначень поняття «здібності» досягла такої межі, коли виникла істотна складність із застосуванням цього поняття; т.ч. поняття перетворилося «на ніщо, втрачаючи свій психологічний зміст» (О.М. Дьяченко, 1996). Така величезна кількість визначень обумовлена різними підходами, що склалися історично, в процесі розвитку психологічної науки. Наприклад, можна навести такі тлумачення поняття «здібності». З одного боку до здібностей стали відносити всю сферу можливостей людини, прояв її індивідуальності, творчого потенціалу та ін. З іншого боку здібності розглядаються як рівень інтелектуального розвитку, рівень розвитку творчого мислення, індивідуальні особливості розумового розвитку. Але такий підхід веде до втрати власне психологічного змісту здібностей.

Про два основних підходи до проблеми означення «здібностей» пише О.М. Дьяченко (1996). Відзначивши, що в історії психології категорію здібностей досліджували Б.Г. Ананьєв, Е.О. Голубєва, В.М. Дружинін, В.О. Крутецький, В.С. Мерлін, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, В.Д. Шадриков та інші, автор називає перший підхід, пов'язаний із теорією здібностей Б.М. Теплова, який розглядав здібності в плані індивідуально-психологічних відмінностей і ввів у їхнє визначення три основних ознаки. Ці ознаки впливають із визначення вченим здібностей, котрі: відрізняють одну людину від

іншої; мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності; забезпечують легкість і швидкість набуття знань і навичок.

Схожу позицію займав Г.С. Костюк, який розумів під здібностями такі істотні психологічні властивості людської особистості, які виявляються в її цілеспрямованій діяльності та зумовлюють успіх у ній (Г.С. Костюк, 1988). Отже, феномен «здібності» вчений розглядав як «загальнолюдські істотні властивості спільні для всіх людей». Таким чином, у психологічній спадщині Г.С. Костюка здібності є невід'ємною складовою проблеми розвитку і формування зростаючої особистості. Всі люди здатні до таких видів діяльності, до яких не здатні тварини, всі вони можуть брати участь у створенні потрібних для людини вартостей, користуватися ними у практичній діяльності. За Г.С. Костюком, здібності людей становлять єдність загального, «типологічного та індивідуального» (1988). Модифікацією цього підходу стали дослідження з диференціальної психології, які розвивали Е.О. Голубєва, Є.О. Клімов, В.С. Мерлін та ін.

Сутність другого підходу визначив погляд на здібності як на «родові якості людини» (основні засади – теорія Л.С. Виготського і теоретичні розробки його послідовників). Під здібностями вчений розумів фактично окремі, але нерозривно зв'язані між собою вищі психічні функції (довільна увага, словесно-логічна пам'ять, мислення, уява тощо). Існують й інші спроби класифікації здібностей. Так, наприклад, деякі дослідники виділяють такі підходи: соціокультурний, генетичний, процесуально-діяльнісний, освітній, інформаційний, феноменологічний, функціонально-рівневий, регуляційний. Інші (крім основного – діяльнісного) називають ще системний, особистісний, суб'єктний, інструментальний. Отже, підходів до визначення поняття «здібність» майже так само багато, як і визначень цих самих понять.

Фундаментальну теоретичну та практичну розробку проблема здібностей отримала в працях С.Л. Рубінштейна (1976), перш за все, в плані їх розвитку і формування, а пізніше – у виявленні їх психологічної структури. Здібності, на думку вченого, це – здатність індивіду до певної діяльності, головним показником якої є легкість у засвоєнні її операції, дій, а також широта переносу здобутих індивідом засобів сприймання та дій з одного виду діяльності на інший. Водночас, здібності виступають складним синтетичним утворенням особистості проте, не зводяться тільки до знань, умінь та навичок. Ці явища, за С.Л. Рубінштейном, є взаємообумовленими: з одного боку, здібності це – передумова для оволодіння знаннями та вміннями, а з іншого – в процесі цього опанування відбувається їх формування. Разом з тим, у своїх дослідженнях вчений пов'язував здібності не з конкретним характером діяльності особистості, а з розвитком її психічних процесів: мисленням, увагою, сприйняттям, пам'яттю тощо. Здібності людини, на його думку, формуються як у процесі засвоєння продуктів, створених людиною на визначеному етапі історичного розвитку, так і в процесі їх створення.

Також вчений зазначає, що психічний процес переходить у здібність по мірі того, як зв'язки, що визначають його протиріччя, «стерео типізуються». За результатом цієї дії психічний процес, як такий, полишає свідомість: на його місці залишається, з одного боку, нова «природна здібність» – у вигляді стереотипізованої системи рефлекторних зв'язків, а з іншого боку – продукт, який став, таким чином, невидимим психічним процесом. Отже, на думку С.Л. Рубінштейна здібності людини – це різні прояви її здібностей до засвоєння знань та досягнень людської культури, до навчання та праці, в яких вони формуються.

Дослідження здібностей у широкому індивідуальному плані визначено також у роботах Б.Г. Ананьєва, О.Г. Ковальова, В.М. М'ясищева, К.К. Платонова та ін. Так, Б.Г. Ананьєв вважає: «В розвитку здібностей першочерговим фактором є поетапне структурування природних властивостей згідно вимог діяльності; опанування знаннями та вміннями в процесі діяльності й поступове їх узагальнення призводить до відтворення спеціальних і разом з тим універсальних механізмів або систем, які забезпечують рішення найбільш ускладнених нових завдань» (Б.Г. Ананьєв, 2001). О.Г. Ковальов і В.М. М'ясищев розглядають здібності як сукупність властивостей, які необхідні для виконання будь-якої діяльності, а також як систему індивідуальних відмінностей, емоційних та вольових особливостей людини.

К.К. Платонов наголошував на зв'язку здібностей зі структурою особистості, яка, на думку вченого, складається з чотирьох підструктур. До першої підструктури, яку він назвав соціально обумовленою, входять спрямованість, відносини та моральні якості особистості. До другої підструктури належать знання, вміння, навички та досвід. Третя – об'єднує індивідуальні особливості окремих психічних процесів або психічних функцій: мислення, сприймання, почуття, волі, пам'яті, емоцій. Четверта підструктура (біологічно обумовлена) включає властивості темпераменту або типові основи вищої нервової діяльності людини. Крім того, властивості особистості, вважає вчений, пов'язані між собою та взаємодіють: одні з них, виходячи на перший план, стають провідними, інші – опорними, а деякі набувають допоміжного значення. Також, К.К. Платонов підкреслює, що сутність структури особистості визначається не стільки елементами та підструктурами, скільки їх взаємодією (1986). Таким чином, здібності та характер, доводить вчений, найзагальніші якості людини і присутні у кожній її підструктурі.

Отже, можна зробити наступний висновок: здібності визначаються як індивідуально-психологічні особливості особистості, пов'язані з природними передумовами і є умовою успішного виконання тієї чи іншої продуктивної діяльності. За здібностями стоїть, насамперед, своєрідність психічних процесів, яка обумовлена відповідними психофізіологічними функціями індивіда. Виявляються здібності в процесі оволодіння

діяльністю та тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з тим, наскільки стійкі інтереси людини до тієї чи іншої діяльності. В основі однакових досягнень, при виконанні будь-якої діяльності, можуть лежати різні здібності, що забезпечує їх широкі компенсаторні можливості (І.М. Поклад, 2017).

В історії науки існують дві конфронтуючі одна одній точки зору на природу здібностей: «спадкоємна» і «соціальна». У західних психолого-педагогічних теоріях це питання розглядалося: з позиції повного ігнорування соціального середовища (Ф.Гальтон); шляхом побудови такої послідовності задач, завдяки якій уся увага приверталася до сприяння біологічного розвитку дитини і тільки потім на підведення її до накопичення соціального досвіду (В.Штерн); процесу розвитку здібностей надавалося біологічне тлумачення (Д.Дьюї, Е.Торндайк). У вітчизняній психолого-педагогічній науці питання про співвідношення факторів, які обумовлюють здібності, залишається досі відкритим. Так, К.К. Платонов називав такі фактори: біологічні, природні, спадкові, вроджені, природжені, придбані. Якості їх змісту наводив Ю.З. Гільбух (1992), який вважав, що задатки – це вроджене, те, що притаманне людині вже у пренатальний (дородовий) період. Все соціальне в психіці є надбаним, але не все надбане є соціальним. Все спадкове – вроджене, однак не все вроджене є спадковим. Природжене – це те, що властиве людині в момент її народження. Природне – існує в людині незалежно від впливів оточуючих її людей. А біологічне – все загальне від походження (гомологічне), хоча і не обов'язково тотожне, у людини та тварини.

У роботах багатьох психологів (К.М. Гуревича, О.Г. Ковальова, Н.С. Лейтеса, Б.Ф. Ломова, В.М. М'ясищева, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна, В.М. Русалова, Б.М. Теплова та ін.) переконливо показано, що не відповідають реальності як ті теорії, що проголошують уродженість здібностей і зводять їх до задатків (теорія спадкових здібностей), так і ті, котрі цілком ігнорують природні передумови здібностей і вважають їх обумовленими лише середовищем та вихованням (теорія придбаних здібностей). У першому випадку детермінація здібностей зводиться лише до внутрішніх умов, а в другому – лише до зовнішніх факторів. Крім того, вчені вважають, що при формуванні здібностей зовнішні причини діють опосередковано через внутрішні фактори.

Визначаючи важливу роль задатків у розвитку здібностей, Б.М. Теплов зазначав, що здібності не можна зводити тільки до них, оскільки різниця між природними даними та здібностями психіки полягає у тому, що природні передумови розвитку ще не мають визначеності, а отже не несуть в собі змістовного моменту. Г.С. Костюк (1988) також вважав, що під задатками слід розуміти не стільки анатомо-фізіологічні властивості мозку, скільки психофізіологічні властивості і в першу чергу ті, які виявляються на найбільш ранніх стадіях розвитку дитини. С.Л. Рубінштейн розглядав здібності, як складне синтетичне утворення.

Основу здібностей складають передумови їх розвитку – задатки, які вчений розглядав як анатомо-фізіологічні особливості нервово-мозкового апарату людини. Розвиваючись на основі задатків, здібності являються однак функцією не задатків самих по собі, а розвитком, у який задатки входять як саме передумова (2007). Принцип єдності природного і соціального факторів у становленні психіки, введений у вітчизняну психологію С.Л. Рубінштейном, по суті став основним при розробці проблеми здібностей: найбільш продуктивним виявився шлях вивчення реальної взаємодії цих двох компонентів у діяльності людини.

Серед дослідників, які дотримуються думки щодо вродженості природної основи здібностей, існують дві точки зору. Відповідно до однієї з них, задатками здібностей можуть бути тільки анатомо-фізіологічні компоненти. Ряд авторів до задатків відносять не тільки психофізіологічні компоненти, але і психічні утворення. Вважається, що вихідними в психічному житті людини є елементарні психічні процеси, на основі яких і формуються психічні властивості.

Деяко іншої точки зору дотримується О.М. Леонт'єв (1983). Аналізуючи проблему взаємозв'язку природного та соціального, вчений пропонує розглядати два види здібностей: природні здібності (в яких виявляється біологічно основа) і здібності специфічно людські («здібності другого роду» чи суспільно-історичного походження). Розвиток та формування специфічно людських функцій відбувається в онтогенезі, у формі процесу активного присвоєння індивідом досвіду попередніх поколінь. Людина від природи наділена лише однією здатністю – здатністю до формування специфічно людських здібностей. Задатки відіграють значну роль у формуванні таких здібностей як музичні, математичні, конструкторські, лінгвістичні та інші. О.М. Леонт'єв доводить, що чим вищий буде рівень досягнень у будь-якій діяльності, тим вагомішу роль у цьому процесі відіграють задатки. Як вже зазначалось, виникнення «здібностей другого роду» стає можливим тільки завдяки тому, що у людства з'явилася особлива форма передачі досягнень попередніх поколінь наступним поколінням.

Задатки до цих здібностей, стверджує вчений, не можуть бути закладені у мозку в готовому виді. Тому ці здібності та їхні мозкові механізми виступають як новоутворення, які формуються в індивідуальному розвитку людини завдяки надбанням соціально-історичного досвіду попередніх поколінь людства. О.М. Леонт'єв висуває гіпотезу, що мозкові механізми специфічно людських здібностей не мають своєї спеціальної та прямої основи у вроджених морфологічних органах-здатках.

Досліджуючи ці питання Е.О. Голубєва (1989) зазначає, що основні труднощі у вивченні природних передумов здібностей полягають у тому, що вони можуть бути визначені як задатки тільки при зіставленні анатомо-фізіологічних особливостей з тими чи іншими індивідуальними розходженнями в здібностях як дуже складних придбаних і прижиттєвих

утвореннях, що виявляються у якості, в успішній діяльності. Потрібне змістовне співставлення вродженого і придбаного в їх індивідуально неповторній своєрідності щодо кожної конкретної людини.

Таким чином, думка про задатки як необхідні внутрішні передумови, від якості яких залежить розвиток здібностей, була висвітлена в багатьох роботах провідних психологів. Як вже зазначалось, до них відносять, крім типологічних властивостей нервової системи, функціональну асиметрію півкуль головного мозку, природні властивості аналізаторів (зорового, рухового та ін.), індивідуальні варіанти побудови кори мозку та ступінь функціональної зрілості окремих її ділянок (І.М. Поклад, 2017).

Дослідженню структури здібностей та умовам їхнього формування і розвитку присвячено ряд праць вітчизняних психологів, які працювали у цьому напрямку психології. На заслуги С.Л. Рубінштейна, який сформулював основні напрямки розвитку здібностей людини, вказували Г.С.Костюк (1988), К.К. Платонов (1986) та інші вчені. У роботі «Основи загальної психології» (2007) С.Л. Рубінштейн доводить, що розвиток здібностей здійснюється по спіралі, а реалізація можливостей, які пропонують здібності одного рівня, відкриває шлях подальшого їх розвитку, тобто, розвитку здібностей на найбільш високому рівні.

Г.С. Костюк розглядав здібності як складне полікомпонентне утворення, як «істотні психічні властивості людської особистості, що, по-перше, виявляються в її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх. По діяльності та її результатах ми й розрізняємо здібності особистості» (1989). А по-друге, вони також – «вияв єдиної, цілісної її сутності. Звідси тісний їх зв'язок з іншими рисами людини, а саме – її знаннями та вміннями, потребами й інтересами, працьовитістю та іншими моральними якостями» (1989).

Дослідження конкретно-психологічних характеристик здібностей дозволяє виділити декілька груп, на які вони поділяються. Перша група – загальні (С.Л. Рубінштейн використав термін «загальна здібність» чи загальна обдарованість), які забезпечують відносну легкість та продуктивність діяльності. Вчений зазначає, що в загальні здібності включаються не лише інтелект, а й «інші властивості й особливості особистості, почасти емоційна сфера темпераменту – емоційна вразливість, тонус, темп діяльності тощо» (2007). Вагомий розвиток загальних здібностей у окремої людини робить її різносторонньо розвиненою, здатною до виконання багатьох видів споріднених діяльностей.

Багато уваги в психологічній літературі приділено вивченню особливостей спеціальних здібностей. Так, Б.М. Теплов, Г.С. Костюк, В.О. Крутецький, В.О. Моляко та інші досліджували музичні, конструкторські, технічні, художньо-творчі, математичні, літературні види здібностей. Головним теоретичним положенням концепції була ідея про те, що здібності проявляються та розвиваються в конкретній діяльності людини. Тому вони

можуть бути виявлені лише завдяки аналізу особливостей структури такої діяльності. Проведені експериментальні дослідження показали, що для засвоєння нових знань людина повинна мати певні природні можливості. Отримуючи ці знання природні можливості людини розвиваються і тим самим визначають передумови для засвоєння нових, більш складних знань, що, у свою чергу, забезпечує умови для формування здібностей. Таким чином, висувається головне положення про взаємозв'язок знань та здібностей: здібності – умова засвоєння знань, а знання – умова розвитку здібностей за висхідною спіраллю.

Водночас, досліджуючи і використовуючи розрізнення загальних і спеціальних здібностей, треба правильно їх розуміти: по суті, тут йдеться про загальні і спеціальні компоненти в здібностях людини, які існують у взаємозв'язку. Загальні здібності виявляються в спеціальних, тобто в здібностях до якоїсь конкретної діяльності, а з розвитком спеціальних здібностей розвиваються і загальні їх компоненти. Високі спеціальні здібності в своїй основі мають достатній рівень розвитку загальних здібностей.

В теперішній час з'явилася і концепція багатосторонніх здібностей (А.Л. Готсдинер, 1991). Ці здібності, як і спеціальні, можуть бути різних рівнів. Для них характерним є особливий якісно своєрідний динамічний процес, постійне зростання творчого потенціалу особистості. Ця узагальнююча творча здібність являє собою інтеграцію різних здібностей, які сконцентровані в універсальності умінь: легкості переносу навичок, швидкості переключення алгоритму дій, який склався в нову модель, новий вид діяльності.

Найбільш ранній прояв тих чи інших здібностей часто пов'язують з поняттям «обдарованість». Це поняття можна розглядати у вузькому чи широкому розумінні. У першому визначенні – це вроджена особливість, тобто передумова розвитку здібностей або природний фон здібностей, що являють собою анатомо-фізіологічні задатки. У другому – воно трактується як «якісно особливе поєднання здібностей, від яких залежить можливість виконання тієї чи іншої діяльності». У переважній більшості визначень поняття «обдарованість» зазначається, що воно поєднує у собі високий інтелект та творчу спрямованість, що відкриває можливість більш легкого досягнення успіху в певній галузі діяльності. Також вчені виділяють загальну та спеціальну обдарованість. Перша проявляється в оволодінні різними видами діяльності, для успішного здійснення яких необхідні певні інтелектуальні здібності, а друга пов'язана з певною галуззю діяльності, в якій вона найбільш розкривається (математична, музична, хореографічна та інші). Отже, загальна обдарованість – це високий рівень розвитку загальних здібностей, а спеціальна обдарованість – високий рівень розвитку спеціальних здібностей. Основними ознаками високої обдарованості виступають: ранній прояв здібностей; швидкий темп засвоєння знань;

формування вмінь та навичок у будь-якій діяльності, схильність та інтерес до неї; елементи оригінальності та прояви творчості в цій сфері діяльності.

Існують також визначення обдарованості, які пояснюють її з позиції структурних та функціональних характеристик. Так, В.О. Моляко розглядає обдарованість як системне утворення особистості, яке виступає координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяє знаходженню таких рішень, які надають можливість людині краще пристосовуватись до оточуючого світу (1992). Обдарованість, на думку вченого, це свого роду міра генетично та дослідно-визначених можливостей людини адаптуватися до життя.

Здібності та обдарованість складають суттєву частину загальної структури особистості, об'єднують психічні процеси із психічними властивостями особистості. Особливо високий розвиток обдарованості визначають поняттям «талант». В психології талант розглядається як наявність внутрішніх (особистісних) умов для визначних досягнень в діяльності (Б.М. Теплов, 1961).

Найвищий ступінь творчих проявів особистості визначається поняттям «геніальність». Воно передбачає наявність вроджених здібностей до продуктивної діяльності і ґрунтується на творчій поведінці індивіда, стає загальним надбанням та призводить до глибоких, іноді не передбачуваних, змін у суспільному житті та культурі людства.

Аналіз робіт, виконаних у рамках вказаних напрямків, дозволяє сформулювати наступне розуміння зазначених понять:

задатки – генетично детерміновані анатомо-фізіологічні особливості людини, які лежать в основі формування та розвитку здібностей;

здібності – індивідуально-психологічні особливості, що формуються в діяльності на основі задатків, відрізняють одну людину від іншої і від них залежить успішність діяльності та легкість оволодіння нею;

загальна обдарованість – єдність своєрідних загальних здібностей людини, від яких залежить успіх виконання широкого кола діяльностей;

спеціальна обдарованість – якісно своєрідне сполучення здібностей, які створюють можливість успіху в зазначеній діяльності;

талант – особливо високий розвиток здібностей і обдарованості людини у конкретній діяльності;

геніальність – найвищий ступінь творчих проявів особистості.

Успішне здійснення тієї чи іншої діяльності, навіть при наявності здібностей, залежить від поєднання якостей людини. Одні тільки здібності, не поєднуючись із відповідною спрямованістю особистості, її емоційно-вольовими якостями, не можуть привести до високих досягнень.

Таким чином, доведено, що здібності не можна розглядати як просту властивість. Це своєрідне і відносно стійке поєднання ряду психічних властивостей людини, яку зумовлює можливість успішного виконання нею певної діяльності. Проте синтез окремих властивостей не є постійним та незмінним. Це єдність, що розвивається і змінюється під впливом діяльності.

Висновки. Здійснений докладний послідовно-узагальнюючий аналіз психологічних надбань українських психологів стосовно проблеми розвитку здібностей особистості. Висвітлені шляхи становлення базових парадигм в українській психології; визначені та проінтерпретовані їх значення для сучасної психологічної думки.

Систематизовано наукові підходи до проблеми здібностей, розглянуті психологічні особливості їх розвитку. Простежено шлях розвитку даного поняття від теорії Л.С. Виготського та теоретичних розробок його послідовників до сьогодення. Зазначено, що у психологічній спадщині Г.С. Костюка феномен «здібності» розглядався як «загальнолюдські істотні властивості спільні для всіх людей» і таким чином, виступав невід'ємною складовою проблеми розвитку і формування зростаючої особистості.

Досліджено теоретичну та практичну розробку проблеми здібностей в працях С.Л. Рубінштейна в яких вчений доводив, що здібності людини – це різні прояви її здібностей до засвоєння знань та досягнень людської культури, до навчання та праці, в яких вони формуються.

Висвітлено в історичному плані дві конфронтуючі одна одній точки зору на природу здібностей: «спадкоємна» і «соціальна».

Наведено дослідження присвячені вивченню особливостей загальних та спеціальних здібностей, проаналізовано категорії обдарованість та талант.

Висновки до II розділу

Досліджено теоретико-методологічні основи вивчення проблеми особистісної та предметної рефлексії. Рефлексія спонукає особистість до усвідомленої життєдіяльності, що виводить особистість на якісно інший рівень життя. Задля збереження власної індивідуальності, людині необхідно прагнути до самопізнання та самоактуалізації, що потребує рефлексії. Зокрема, шляхом використання методів арт-терапії, досліджено особистісний аспект рефлексії. Встановлено, що рефлексія уможливує виявлення суб'єктом:

- 1) власних індивідуально-психологічних особливостей;
- 2) домінантних поведінкових стереотипів;
- 3) актуальних і неактуальних навиків діяльності.

Встановлено, що успішне здійснення тієї чи тієї діяльності, навіть за наявності здібностей, залежить від поєднання якостей людини, усвідомлення яких потребує особистісної та предметної рефлексії. Лише здібності, не поєднуючись із відповідною спрямованістю особистості, її емоційно-вольовими якостями, не можуть привести до високих досягнень. Таким чином, доведено, що здібності не доцільно розглядати як просту властивість. Це своєрідне і відносно стійке поєднання низки психічних властивостей людини. Проте, синтез окремих властивостей не є постійним і незмінним. Це єдність, що розвивається і змінюється під впливом діяльності.

У дослідженні висвітлено проблему використання методів арт-терапії з метою психологічної допомоги учасникам бойових дій. Вивчено особливості процесу рефлексії особистості в процесі арт-терапії. Здійснено аналіз арт-терапевтичних методів, як інструменту психологічної допомоги особам, що брали безпосередню участь у бойових діях і потребують психологічної реабілітації. Вивчено форми та методи роботи з військовослужбовцями, котрим властиві посттравматичні розладами.

Здійснено докладний аналіз психологічних надбань українських психологів стосовно проблеми розвитку здібностей особистості. Висвітлені шляхи становлення базових парадигм в українській психології; визначені та проінтерпретовані їх значення для сучасної психологічної думки.

Систематизовано наукові підходи до проблеми здібностей, розглянуті психологічні особливості їх розвитку. Простежено шляхи розвитку цього поняття від теорії Льва Виготського та теоретичних розробок його послідовників до сьогодення. Зазначено, що у психологічній спадщині Григорія Костюка феномен здібностей розглядався як «загальнолюдські істотні властивості, спільні для всіх людей» – невід'ємна складова проблеми розвитку і формування особистості. Досліджено проблему здібностей у працях

Сергія Рубінштейна. Науковець доводив, що здібності людини завжди мають найрізноманітніші прояви і завше перебувають у становленні.

Висвітлено дві альтернативні точки зору на природу здібностей: «спадкоємна» і «соціальна». Наведено дослідження присвячені вивченню особливостей загальних і спеціальних здібностей, проаналізовано категорії «обдарованість» і «талант».

Аналіз розвитку досліджень проблеми здібностей у вітчизняній психології уможливорює принципові висновки щодо загального спрямування цих наукових пошуків і сутнісних складових теорії здібностей, яку фактично започаткував Григорій Костюк і яка згодом була розвинута у працях інших авторів (О.І. Кульчицька, В.О. Моляко, Р.О. Пономарьова та ін.).

Слід наголосити, що ця теорія надавала чільне місце в структурі здібностей саме мисленнєвим, інтелектуальним підсистемам, оскільки саме мислення було конкретним предметом досліджень протягом тривалого часу (Г.С. Костюк, В.О. Моляко, Ю.І. Машбиць, Г.О. Балл, М.Л. Смульсон, Н.В. Чепелева та ін.). Загалом наукові дослідження уможливили створення низки доказово обґрунтованих «майданчиків» для дослідження проблем творчості, обдарованості, когнітивних процесів та інтелекту.

Нині завдання формування творчої активної особистості, яка спроможна самостійно мислити та діяти, може бути сформульована так:

1) кожна людина володіє невичерпними можливостями розвою активності, яка є цілеспрямованою й усвідомленою за психологічною природою та творчою за змістом;

2) ці можливості, в принципі, можуть бути реалізовані кожним індивідом за умови соціальної (передусім педагогічної і психологічної) підтримки, що надається на усіх вікових етапах, починаючи з самого раннього.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ – ВЧИНОК, ПРАЦЯ І ТВОРЧИСТЬ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Вчинкова парадигма як осередок становлення психологічної системи знань в роботах В.А. Роменця

В більшості наук існує тенденція до пошуку того, з чого все починається і до чого все, зрештою, повертається. У психології на роль такого осередку претендували душа і дух, свідомість і діяльність, особистість та індивідуальність та ін. Не заперечуючи важливого значення кожної із цих категорій, сумлінний дослідник психічного неминує дійде висновку, що «глибинне» і «вершинне» у психології зустрічаються у категорії вчинку.

Ідея вчинку постає у психології XIX-XX ст. як категорія «дії» в роботах Г. Спенсера, В. Джемса, Ж. Піаже, Л.С. Виготського, А. Валлона, С.Л. Рубінштейна.

Як принцип пояснення, вона пройшла через півтори сотні років і, здається, досі визначає наукову тенденцію у психології. Вся психіка мислиться як засіб і мета. У першому випадку вона виступає переважно інструментом адаптації організму до середовища, і це зумовлює здебільшого природничо-науковий ухил психології. Проте, навіть психологія свідомості не зводить психіку до чистого буття, а доповнює її елементом пристосування (Вундт, 1912). Піаже першим принципом пояснення психіки ставить саме адаптацію з її сторонами – асиміляцією та конвергенцією, котрі разом забезпечують стан рівноваги. Оскільки рівновага весь час порушується, починає діяти механізм реадптації. Всі провідні напрями психології XIX і XX ст. так або інакше намагаються тлумачити психічне як функцію пристосування до середовища – природного та соціального – й відрізняються один від одного тільки тим, яке відношення вони встановлюють двома сторонами життя організму (Піаже, 1969).

Однак психологи цього періоду ніби втратили предмет своєї дисципліни в наукових пошуках; психологія має повернутися до самої себе. Психіка не є тільки інструментом пристосування до середовища. Вона є життям людини, переживанням, ставленням до світу і має власне багатство. Вона самодостатня на зразок лейбніцівської монади.

«Філософія життя», в яку включається і психологія життя з її принципом переживання, розглядає безпосередній бік психічного. У Вундта знаходимо ідею психології як безпосереднього досвіду. Слід було зафіксувати те положення, що психіка не тільки чомусь слугує, а й існує, переживається як щось дане, самодостатнє; вона є дзеркалом Всесвіту. Так виникають дві головні тенденції у психології XIX і XX ст. Якщо засіб пов'язується з адаптацією, то мета – з творчістю. Саме в творчості як само творенні виражається самодостатність психічного. Виникають дві психології. Одна спрямована до методів і предмета природничих наук, друга – до екзистенціально-гуманістичного тлумачення. Вони йдуть назустріч одна одній. Природничо-наукова психологія відтворює тенденції

психології XVII ст.: перехід від ідеї рефлекторної дуги до ідеї рефлекторного кільця й навіть спіралі. Дж. Дьюї твердить, що рефлекторна дуга сама по собі не діє, вона сліпа й потребує нескінченного подразника, щоб діяти. Про це говорить також І.П. Павлов, коли показує, що навіть на рівні інстинкту кінець однієї рефлекторної дуги є початком наступної. Організм має в самому собі мету, і Павлов навіть вводить колоритний термін – «рефлекс мети». Механіцизм і телеологія взаємно проникають. Аналогічну ідею висловлює В.М. Бехтерев, Е. Толмен створює теорію біхевіоризму, згідно з якою ідея організму містить у самій собі. Організм прагне, і гедонічний принцип було навіть покладено в основу кібернетичного тлумачення психіки. «Нова фізіологія» О.М. Бернштейна розвиває ідею зворотного зв'язку. Суб'єктивний біхевіоризм, утілений Д. Міллером, Ю. Галантером і К. Прібрамом, йде цим шляхом. Учений павловської школи П.К. Анохін, мабуть, переконливіше, ніж психологи, розвиваючи теорію функціонального механізму дії, доводить, що ця теорія органічно поєднала в собі механіцизм і телеологія на засадах принципу зворотної аферентації.

Гуманістична психологія використовує ідею залежності буття, його наповненості світовими відношеннями, на основі чого людина здійснює рефлексію в суб'єктивність. Без життєвих відношень буття психічного буде нічим. Існування має переживатись, а переживаються відношення. Рефлексію в суб'єктивність було названо, зокрема, інтеріоризацією. Не слід уявляти її як перенесення зовнішнього у внутрішнє, а тільки як стимуляцію спонтанно виникаючого змісту.

Принциповий рух від мети до засобу (їхнього гуманістичного зв'язку), від засобу до вчинкових відношень, виражених порочним колом добра і зла (від поневолення до добродійності), – такий зміст виникає в межах учинкової дії. У конкретному психологічному вираженні предметом психологічного дослідження відповідно виступають адаптація – творчість – особистість. В іншому плані відбувається рух від цілі, мети до характеру. Останній є співвідношенням цілі і мети. Про це свідчить насамперед типологія характерів. На звершенні принципу дії постає я велика проблема психології, де О.Ф. Лазурський, Е. Кречмер та К.Г. Юнг, що тільки-но починає свій тріумфальний шлях, визначають провідний інтерес психологічних досліджень.

Вчинок – «живий осередок», який цілком вбирає в себе всі суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях. І поза ним нічого не залишається. Будь-який психічний стан чи процес, риса чи якість людини у своєму функціонуванні й розвитку тяжіють до одного з визначень учинку, а сама людина прагне утвердитись у ролі його суб'єкта. Тому й кожна психологічна система може бути вичерпно проаналізована й усебічно оцінена як перспективна залежно від того, наскільки вона вибудовує себе, орієнтуючись на вчинкові логіку людської активності.

Саме у такому напрямі розгортає логічну спіраль пошуків осередку психічного В.А. Роменець (Роменець, Маноха, 1998).

Але пройшовши довгий та складний шлях від феноменологічної психології Е. Гуссерля, екзистенціальної М. Гайдеггера, психоаналізу З. Фрейда, типологій Е. Кречмера та В. Шелдона, рефлексології В.М. Бехтерева, біхевіоризму Е. Томлена через «вчинкові засади рефлексивності» М.М. Бахтіна та психіку як «внутрі-буття» С.Л. Рубінштейна сучасна психологія дедалі більше схиляється до думки, що єдиним механізмом, який перебуває у фокусі психічної діяльності, є структура вчинку (В.А. Роменець).

«В усіх спробах людина впродовж тисячоліть розкрити таємницю своєї душі постають два головні намагання. Психіка тлумачиться як засіб пристосування організму до середовища, а термін «адаптація» надає блискучої науковості такому намагання. Проте ця позитивістська психологія нехтує духовним сенсом людського існування, іманентним самодостатнім характером психіки, розкриває лише її службову роль, обходячи й творчі інтенції, неповторну сутність існування духу – гуманістичне спрямування» (Роменець, Маноха, 1998).

Отже, якщо вибирати гуманістичний напрям подальшого розвитку психологічної науки, то психіку слід тлумачити не тільки і не стільки як засіб, а як таку живу систему, що має мету в собі самій і спроможна до само покладання, самопізнання і само творення. Єдино можливим способом вияву такої її сутності і є вчинок. В.А. Роменець своєю психологією вчинку не тільки вказав, але й проторував ту стежку, яка може вивести сучасну психологію на широкий шлях подальшого пошуку істини. Логічним і водночас величним є те, що всесвітня історія психології та історія української психології дістали свою вчинкові визначеність.

Можна із впевненістю сказати, що вчинкова парадигма В.А. Роменця допоможе нам уже сьогодні в пошуку відповіді на запитання відомого сучасного культуролога Мішеля Фуко «Що таке автор?» і все-таки дасть змогу повернути людині статус автора свого життя як «джерела значень» і «творця», а не лише «функціональної засади». Напевно, ідея вчинку як осередку, що поєднує душевний і духовний світи людини, дозволить зняти завісу парадоксальності з думки основоположника деконструктивізму Жака Дерріда про те, що «структура – це нескінченна гра різниць у скінченних межах, і тому вона не піддається зцентрованій тоталізації у замкнену цілісність». Через філософсько-психологічне розуміння вчинку, запропоноване В.А. Роменцем, відкривається шлях до інтеграції різних напрямів психологічної науки – «глибинних» і «вершинних», індивідуально і соціально, суб'єктно та об'єктно зорієнтованих і навіть тих, які «засиділися» у своїх «матеріалістичних» чи «ідеалістичних» таборах.

Вперше до розгляду учинкового принципу в науковій психології В.А. Роменець звернувся ще у 1978 році в невеличкому посібнику «Історія психології», розвиваючи ідеї

М.М. Бахтіна, С.Л. Рубінштейна (Рубинштейн, 1973) та культурно-історичного походження психіки Л.С. Виготського (Выготский, 1982).

Але протягом останньої чверті ХХ століття з'явилися нові оригінальні теорії психіки, виникла можливість звернутись до нових джерел психологічних знань, що повною мірою змінили його підходи до тлумачення всієї історії психології. Принципово новим було для нового нього не обмежуватись у розумінні її функціонально-інструментальною стороною, а спробувати утворити феноменологічний підхід до тлумачення та систематизації змістовного боку психічних явищ. Зокрема, принципово новим в роботах В.А.Роменця став суб'єктивний погляд на сутність психічного.

Становлення психологічних знань має свої рушійні сили й періодизацію. Більшість історико-психологічних теорій мають сцієнтистський ухил і в своєму розвитку пройшли шлях від міфології через філософію до науки. Донауковий період вважається передісторією психології, сама ж історія наукової психології починається з часу виникнення спеціальних лабораторних досліджень, які пов'язуються насамперед з ім'ям В. Вундта (Вундт, 1912). З його лейпцизької школи наукова психологія поширилася по всьому світі. Поділ на наукову й донаукову психологію в історії цієї дисципліни чітко помітний в історико-психологічних розробках Г. Еббінгауза. Проте ідея такої періодизації висунута була ще О. Контом і розвивалася у працях дослідників людської культури, зокрема Дж. Фрезер (Фрезер, 1928).

Своєрідну історико-психологічну концепцію виклав М.І. Ярошевський – один із найвизначніших сучасних істориків психології. Він виходить з того, що науковість знання безпосередньо пов'язується зі становленням принципу детермінізму. На його думку, різні форми детермінізму, як вони поставали в історії науки, визначають її періодизацію, а також рушійні сили становлення знання. Форми детермінізму Ярошевський найбільшою мірою пов'язує з впливом на психологію інших фундаментальних наук, тому психологія у своєму історичному поступові визначалася то механікою, то фізикою, то біологією, а зрештою і соціологією (Ярошевський, 1985).

Проте ідея детермінізму як така, що дає можливість чіткого окреслення принципів періодизації та рушійних сил розвитку психологічного знання в позитивному чи негативному аспекті, проблеми не вирішує. Завдання полягає насамперед у визначенні логічного осередку психологічної системи. У найбільш розвиненому вигляді даний осередок пов'язується з дією, вчинком. На це звернув особливу увагу С.Л. Рубінштейн (Рубинштейн, 1973), намагаючись побудувати систему психологічних знань в «Основах загальної психології» (1946). Він зробив висновок, який визрів у надрах світової історії психології, спираючись при цьому на два поняття – дію і вчинок. Універсальною категорією виявляється саме вчинок, адже він уміщує в собі дію. Універсальність вчинку полягає в тому, що він є осередком різних форм

діяльності й поведінки – теоретичної і практичної, моральної, естетичної, технологічної та ін. Він охоплює активність як тварин, так і людей на будь-яких рівнях індивідуального розвитку. Отже, є всі підстави розглядати вчинок як вихідний пункт у тлумаченні історико-психологічних знань.

Структура вчинку й акценти у тлумаченні його самого та його компонентів визначаються характером психологічних теорій. Спостерігається певне зміщення акцентів на структурних компонентах учинку в різні історичні періоди, але при цьому кожна епоха бачить вчинок у його цілісності. Компоненти вчинку – це ситуація, мотивація, дія та післядія. Згідно з цим міфологічний період, Стародавній світ і Середні віки характеризуються принципом ситуативним, епохи Відродження, Барокко й Просвітництва – мотиваційним, XIX і XX століття – відповідно принципом дії та післядії. Зокрема, ідея фатуму, яка визначала поведінку людей у Стародавньому світі, зумовлювала і ситуацію, і мотивацію, і дію, і післядію. При цьому ситуативний аспект учинку своїм фатумом визначав зміст усіх наступних компонентів учинку. Іншими словами, жодного нового змісту в мотивації, дії та післядії порівняно зі змістом ситуації не існувало (Роменець, Маноха, 1998).

Три наступні культурні епохи у своїх психологічних теоріях роблять головний акцент на мотивації. Порівняно з ситуацією вона має новий зміст. Психологів, культурних діячів найбільше цікавить мотиваційний бік учинку, боротьба мотивів, прийняття рішення, формування мотиву як такого. Це зумовлює відповідне бачення й тлумачення психіки в цілому. Зміст досліджень психіки у XIX й XX ст. визначається головним чином приматом принципу дії та післядії. Сама дія може вважатися тим ґрунтом, на якому виникають психічні здатності людини. Післядія характеризується тим, що визначає установку на наступну дію. Формою цієї установки виступають смисл життя і, як наслідок, життєва стратегія (Роменець, Маноха, 1998).

Процес мотивації діалектично заперечує, «знімає» в собі ситуаційну активність. У свою чергу мотиваційні доводи «за» та «проти» тривають доки людина не починає діяти. Тоді вона концентрується у своєму духовному естві, входить в екстаз учинку. Починається його звершення. Тепер уже мотивація переходить у витримку, волю що сприяють здійсненню мети.

Вчинкова дія. Мотив учинку, що переміг, втілюється у відповідній вчинковій дії. Вчинкові дія, за В.А. Роменцем, не є одномоментним і однакісним актом, вона передбачає принаймні два етапи.

Перший етап – підготовчий. Людина завжди психологічно готується до практичного виконання вчинку. При цьому суб'єктивна готовність до вчинку формується в яскравому уявленні того, що треба здійснити. Відбувається психологічне моделювання акції вчинку, а

також його можливих наслідків. Об'єктивна готовність визначається тим, що наскільки ситуація є сприятливою для здійснення вчинку. Готовність до здійснення вчинку засвідчується тим, що певна наступна подія виявляється не просто умовою, а приводом для цього здійснення. Разом з появою приводу завершається причинний ланцюг вчинкової дії. І вчинок здійснюється. Залишається зазначити, що всю цю «підготовчу роботу» людина здійснює сама, утримуючи за собою статус суб'єкта вчинку.

Етап звершення вчинку проходить безпроблемно, і вірність планові, як зазначає В.А. Роменець, може зберігатися навіть при «звуженій», затьмареній свідомості. Найбільш яскравими психологічними феноменами, які супроводжують процес звершення вчинку, є самовідданість і самозабуття.

Екстаз вчинкового самозабуття дає змогу людині зносити найважчі випробування і муки, що їх посиляє її доля.

Людина зважившись на вчинок, не може передбачити усіх його наслідків і значення як для себе, так і для оточення. Ніхто не визначає те, що воліє вчинити, саме як учинок і, тим більше, як героїчний, звитязний подвиг. Адже запланований вчинок, як і запланований подвиг, є нонсенс у морально-психологічному розумінні. Людина планує не вчинок як такий («вчинок» – це лише поняття, що узагальнює найбільш сутнісні прояви людини), а конкретне перетворення, конкретний здобуток, досягнення конкретної мети, задоволення конкретної потреби тощо.

І лише з огляду на оцінки «значущих інших» ми можемо, переборюючи сумніви і почуття сором'язливості, часом визнати, що справді здійснили щось «вчинкоподібне», «нормотворче», «героїчне». Героя ж часто-густо нагорода знаходить після його смерті. Трапляється й так, що з часом героїчні вчинки набувають значення страшної провини. Крім того, для одних соціальних груп чи культур певна дія визнається як подвиг, а для інших – як злочин. Може, тому й кажуть, що час або ж Бог є найбільш праведними й істинним суддями більшості наших справ.

В.А. Роменець не пристає до такої песимістичної релятивістської позиції. Схоже, він щиро вірить у відомий вислів «У житті завжди є місце для подвигу!» І цей рух його наукової думки не може спинити навіть з'ясована ним же пряма залежність між учинком, героїчного злету так переконливо, як кара, і з цим важко не погодитися. Досить пригадати звитязні подвиги і ті страшні покарання, яких зазнали за них Геракл, Самсон, Прометей, Сізіф та інші герої, до чийх образів звертається В.А. Роменець – чудовий знавець міфології.

Справа в тім, що герої, а також усі, хто вчиняє, рухають власний розвиток і розвиток суспільства уперед, долають інерцію стереотипів, рвуть ланцюги рутинної буденності, відкривають шлях новим нормам і рівням творчого осягнення світу, новим рівням

звитяжності і мужності людини. Справжній вчинок, звісно, вимагає від людини неабиякої мужності, сміливості та інших подібних морально-психологічних якостей. Проте героїзм як вчинкова дія, за В.А. Роменцем, має різні виміри.

Ратні подвиги – це героїзм вимушений, відчужений від людини. Вони потребують від неї самопожертви, самознищення. Праця як творчий героїзм виявляє у своїх продуктах справжню сутність людини і долає її роздвоєність.

Слід розрізняти героїзм і мучеництво, героїзм і пустельництво, героїзм і самокатування.

Творчий героїзм вимагає від людини великої віддачі, яка об'єктивно переважає ціну смерті. Її найвищий моральний сенс – самопожертва, одноразова і остаточна віддача. Творчий героїзм – перманентна нескінченна віддача. Творчий героїзм – перманентна нескінченна віддача, що потребує великої зосередженості, цілісності і навіть своєрідного аскетизму. Людина більше не належить собі, вона стає органом творчого процесу і виконує тільки його функцію (Роменець, Маноха, 1998).

Чи слід розуміти останні слова я своєрідний гімн творчій праці? Напевно, що так. Але чому в цьому творчому процесі людина повинна втратити себе і стати «органом творчого процесу»? Що хотів цим оспівуванням самозречення сказати В.А. Роменець?

Звичайно ж, мова тут йде не про самозаперечення у його негативному розумінні і не про самогубство, а про сходження шляхом діалектичного самозречення до своєї сутності, до того, що є одно корінним у людей, що поєднує людину з людиною. слово, яке означає цю сутність, є «людяність».

Вчинкова післядія. Чи завершується вчинок разом із завершенням дії? Стародавній вислів «за плодами їхніми пізнаєте їх» має бути виправлений у напрямі самопізнання – усвідомлення людиною свого вчинку і його наслідків для себе та інших.

Індивідуальна історія вчинкового діяння особистості великою мірою визначається онтогенетичними закономірностями становлення та розгортання особистісного буття, а також індивідуальними відмінностями у виявленні та здійсненні онтогенетичних ознак учинкової активності особистості. У змісті вчинкового діяння особистості, кожного окремого її вчинку завжди своєрідно протистоять історичне (суспільно-історичне) та онтогенетичне (індивідуально-історичне), а тому завжди можна спостерігати певне зміщення акцентів, певне домінування однієї з визначних сторін. Тому у психологічному вивченні вчинку є суттєвими виявлення цього зміщення, а також розгляд його детермінант.

У реальності індивідуального життя особистості, як і в змісті конкретного вчинку, досить складно визначити межі протистояння чи домінування якогось аспекту, адже вони тісно пов'язані між собою, перебувають у взаємовпливах, мають відносно усталений вияв

тощо. Проте вчинкові дія має своєю специфічною ознакою здатність викристалізувати міру суб'єктивної зрілості особистості у певний період її індивідуальної історії. Тому психологічний аналіз учинку дає підставу стверджувати змістову чи процесуальну перевагу певного змістового компонента її буття (у даному випадку історичного чи онтогенетичного).

Одні особистості, відшукуючи екзистенціальні опори свого буття, керуються зовнішньо-ситуативними відношеннями зі світом (світом речей інших людей, власного «Я»). Зовнішній світ немовби підштовхує особистість до певного кроку, вчинку чи дії, вказує на той чи інший шлях, зумовлює її суб'єктивну активність. Зовнішній історичний контекст життя особистості має для неї провідну спонукальну силу, і вона пізнає, сприймає і зрештою реалізує вказаний алгоритм діяння та вчинювання.

Інші особистості спрямовують свою буттєву активність на актуалізацію внутрішньо-ситуативних відносин зі світом: вони діють і вчиняють відповідно до певного етапу онтогенезу, вікового чи сенситивного періоду розвитку тощо. Внутрішня логіка особистісного розвитку знаходить пряме відображення у зовнішніх виявах сутності таких особистостей. Іноді і життєдіяльності зрілої особистості можна спостерігати домінування ознак кожного з попередніх етапів онтогенезу або більш раннього віку: так, в її діях і вчинках проглядається «активний підліток» чи «захоплений юнак» тощо. Власне онтогенетичний аспект детермінації вчинкової активності особистості постає провідним у її життєдіянні.

Окремому типу особистості властиве активне, творче перевершення ситуативних відносин із тими чи іншими елементами зовнішнього і внутрішнього світу. Така особистість активно перетворює ситуативні впливи, здатна сама ініціювати ситуації вчинювання, поєднуючи елементи зовнішніх і внутрішніх спонук. Історичний та онтогенетичний аспекти вчинкового діяння особистості піднімаються самою особистістю на новий рівень взаємодії, взаємоспричинення та взаємного протистояння.

Кожному з описаних типів учинкового діяння особистості властиве певне зміщення історичного та онтогенетичного акцентів у структурі вчинку. Доповнення аналізу характеристик цього зміщення індивідуально-психологічними особливостями вчинкової активності особистості дає змогу ефективно та продуктивно кваліфікувати певний тип учинкового діяння даної особистості, а також прогнозувати особливості його розгортання у просторі індивідуальної історії буття.

Ще один крок у постанні психологічної структури вчинку – аналіз духовних рівнів учинку (індивідуальне – народне – вселюдське). Вчинкове діяння особистості у світі безпосередньо пов'язане із ціннісною творчістю як формою здійснення власне людського способу існування, як вершинним засобом реалізації творчої сутності буття людини, як

засобом її прилучення до культурно-історичного процесу в якості суб'єкта цього процесу. В учинковому діянні людина творить, стверджує знову відтворює тощо певну цінність, ідею, ідеал, еталон, підносячи їхній зміст до рівня узагальненого взірця, орієнтира у повсякденному діянні. Ціннісна творчість особистості постає при цьому не лише як процес раціонального продукування певних розумових узагальнень, а й як синтезований вияв життєвих сил особистості, її таланту сприймати, чуттєво переживати світ та його складові, надихати смыслом кожний момент, фрагмент чи цілісну подію, етап свого буття, насичувати його індивідуально-неповторним змістом.

Творення ціннісного змісту буття особистості розгортається в декількох змістових просторах, онтологічних за своєю суттю: по-перше, особистість створює ціннісний контекст власного буття, виявляючи свою індивідуальність; по-друге, особистість примножує, певною мірою творить культурно-історичний контекст ціннісного буття людства, стверджуючи людяність, забезпечуючи відтворення людського способу існування на різних його сутнісних рівнях: історичному, соціальному, індивідуальному. Відповідно можна стверджувати наявність певних духовних рівнів ціннісної духовної творчості, яку особистість реалізує у процесі вчинкового діяння. Зміст, процес, результат учинкового діяння особистості, кожного окремого вчинку завжди постають індивідуальною цінністю, адже кожний елемент учинку виявляє індивідуальну природу особистості, спричиняє її подальший розвиток, зумовлює можливість реально-практичного звершення її покликання та призначення, а отже, є необхідною умовою здійснення себе, своєї неповторної сутності. У вчинковому діянні буття особистості отримує певні онтологічні спонуки – рухатись до цілісності та завершеності його змісту, ствердження його смислу. Тому вже на онтологічному рівні аналізу кожний окремий вчинок характеризується як звершена індивідуальна цінність та як започаткована цінність культурно-історична, зміст якої може сягати етнічного, всезагального тощо значення. Поряд із цим конкретні продукти духовної творчості особистості (життєві орієнтири, намагання, ідеї-взірці, еталони поведінки та професійного діяння тощо) суб'єктивно сприймаються нею як безпосередні, життєво необхідні цінності її реального життя; іноді об'єктивний зміст цих особистісних надбань може перевершувати простір та масштаб індивідуального життєдіяння особистості, а індивідуальна цінність отримує новий рівень свого сутнісного виявлення.

Якщо індивідуальний здобуток учинкового діяння особистості спричиняє саморух, розвиток, прогресивне змінювання ціннісного ряду соціального рівня (сфера діяння професійних груп, суспільних утворень, етносів, народів), він постає як суспільна цінність, в якій певною мірою виявлене суспільне, етнічне, народне. Якщо ж індивідуальний зміст та результат учинкового діяння та існування певного етносу, він може набувати статусу

культурно-історичної цінності, в якій відтворений вселюдський смисл буття, а здійснений спосіб учинювання може підноситися до рангу канону.

Ще одна пізнавальна сходинка – аналіз можливого та дійсного, необхідного та достатнього в учинковому діянні. Цей рівень аналізу стає можливим за умови здійснення попередніх рівнів аналітичних пізнавальних дій щодо реально-практичних виявів учинкової активності особистості, оскільки спрямований на розкриття глибинних психологічних закономірностей її вчинкового діяння. Саме цей рівень дає змогу актуалізувати приховані чи не виявлені цілком у реальному житті особистості протиріччя її взаємодії зі світом – зовнішнім та внутрішнім, навколишнім та згорнутим у просторі власного «Я».

Як учинковій дії (або циклу дій), так і кожному окремому компонентові вчинку властива певна діалектика можливого та дійсного. Це – онтологічна властивість буття як такого, існування сутнього як такого: індивідуальне, «безпосереднє самотуття» відтворює у просторі своєї історії відповідні онтологічні ознаки. Можливе в учинковому акті постає у двох онтологічних формах: як інтенція розгортання вже здійсненого, актуалізованого змісту, набутої якості (коли особистість здатна у кожній окремій вчинковій дії відтворити набутий нею раніше досвід учинкового діяння); як інтенція набуття нового, якісно відмінного змісту, нової якості (коли йдеться про можливість особистості досягнути інший простір учинкових впливів, сформувані і засвоїти новий досвід індивідуального діяння). Відповідно, дійсне може поставати у таких формах: як безпосередньо виявлене, відтворене особистістю у конкретному вчинковому акті: як передосягнута, передбачувана можливість здійснити, розгорнути в реальності індивідуального життя певну характеристику, певну ознаку, певний досвід.

Отже, індивідуальному способові вчинкового діяння особистості завжди властива своєрідна діалектика можливого та дійсного, що виявляє індивідуально-неповторні механізми взаємодії даної особистості зі світом. Так, одна особистість схильна вибудовувати свій учинковий акт, спираючись передусім на вже відомий їй досвід, на вже освоєні засоби діяння тощо. Інша особистість постійно спрямована на експериментування, пошук нових засобів виявити свою сутність та досягнути світ. Іноді вияв цих спрямувань вступає в певне протиріччя з їх ініціюванням з боку особистості: так, суб'єктивні уявлення особистості про начебто властивий їй усталений спосіб учинкового діяння, що певною мірою «охороняє» її суб'єктивність від можливих деструктивних впливів та змін, можуть перебувати у деякій розбіжності з реальним станом речей, а вчинків спосіб діяння даної особистості може поставати як «відкритий», «незахищений» з точки зору замовлення та забезпечення суб'єктивної цілісності особистості у процесі пізнавально-перетворюючих взаємодій зі світом (Роменець, Маноха, 1998).

У психологічному дослідженні вчинку суттєвим є висвітлення діалектики необхідного та достатнього – також онтологічних характеристик життєдіяння людини. У розкритті логічних взаємопереходів необхідного та достатнього постає зміст розгортання потенційних особливостей особистості у звершенні вчинку певного духовного рівня і з певною мірою майстерності. Необхідне постає в учинковому діянні як: сутнісна, онтологічна ознака, інтенція «бути таким», «бути спорідненим власній суті», «бути здійсненим»; як сутнісна необхідність розгорнути власний індивідуальний зміст, що в реальності природно виявляється від вчинку до вчинку, від окремої дії циклу дій тощо; як онтологічна ознака «свободи потенційного руху» індивідуальної сутності у просторі та часі індивідуальної історії. Достатнє, відповідно, поставатиме у декількох сутнісних іпостасях, серед яких щодо вчинкового діяння особистості слід виділити: достатнє як сутнісну завершеність морального змісту вчинкової дії, що, власне, і стверджує вчинок як такий – на відміну від інших типів соціальних дій особистості; достатнє як сутнісну завершеність самовиявів «Я» особистості у звершеному вчинку, що характеризують представлений світові спосіб учинкового діяння як індивідуально-неповторний, суб'єктивно-сутнісний тощо; достатнє як динамічну процесуальну ознаку вчинкового діяння особистості, що стверджує не лише поступальність розгортання вчинкового акту та індивідуальної історії життя особистості взагалі, а й цілісну завершеність (змістову та процесуальну) кожної окремої ланки, компонента, етапу вчинкового діяння як самодостатнього сутнього, в якому повною мірою виявлена неповторна сутність індивідуального буття суб'єкта даного вчинку. Критеріальна модель указаних ознак дає змогу не тільки діагностичного, а й прогностичного аналізу процесу розгортання вчинкової активності особистості.

Сутнісно зумовленим логікою пізнання є аналіз трансцендентної сутності вчинку. Вчинок як специфічна соціальна (чи за певних умов індивідуальна) моральна дія завжди має трансцендентні ознаки. Вони постають у сутнісній динаміці вихідного суб'єктивного змісту діяння, поведінки, творчості особистості до нової, набутої якості, що перевершує попередній рівень і знаменує певний вихід за межі усталеного, відомого, доступного. Оскільки вчинок актуалізує новий рівень особистості, можна стверджувати наявність ознак, трансцендентного не тільки у результаті здійсненого вчинку, а й у його окремих компонентах, об'єктивних умовах учинкового діяння особистості, засобах учинювання тощо.

Аналіз трансцендентності сутності вчинку, трансцендентних ознак окремих його компонентів є необхідним у психологічному пізнанні вчинку. Вихідним моментом аналізу є ідентифікація та кваліфікація так званої ознаки індивідуальності, що властива досліджуваному вчинку: йдеться про те, наскільки даний вчинок виявляє індивідуальність даної особистості, її суб'єктивний спосіб життєдіяння, своєрідність ціннісних основ її буття

тощо. Окремі вчинки особистості можуть бути певною мірою автоматизованими, здійсненими за шаблоном, соціально усталеним взірцем; тоді значно знижується міра суб'єктивності даної особистості і у змісті вчинку, і у засобах його реалізації, і у досягнутому результаті. Сутнісним у дослідженні вчинкового діяння особистості є актуалізація тих учинків, які відображають її індивідуальну здатність життєдіяти у світі повною мірою.

Наступний крок у циклі аналітичних дій даного рівня – визначення особистісних координат учинку, що позначають вихідний та набутий рівні реалізації суб'єктивного змісту вчинкової активності особистості. Ця процедура є необхідною, оскільки тільки за наявності (прямої чи опосередкованої) даних про початковий та звершений рівні вчинювання можна якоюсь мірою впевнено розмірковувати про здійснення зрушень. Можливим є застосування прийомів змістового, знаково-символьного чи процесуально-динамічного кодування досліджуваних ознак учинку.

Для встановлення та детального дослідження ознаки трансцендентного змінювання в учинкових структурах та індивідуальному світі особистості взагалі внаслідок здійсненого вчинку (а саме характеристик щодо виходу за межі, перевершення існуючого чи набуття якісно нового рівня само розгортання індивідуальної сутності «Я») необхідним є вивчення суміжних за змістом та засобами реалізації сфер життєдіяння особистості, характерних для неї засобів установа зв'язків із внутрішнім і зовнішнім оточенням, притаманних їй способів та стилів поведінки, творчості, саморозвитку тощо. У сукупності встановлених ознак постає вихідний пункт учинкового діяння особистості, і стає можливим кваліфікувати набутий нею стан.

Кожному окремому вчинку особистості властивий певний рівень трансцендування індивідуальної сутності «Я»: так, один учинків акт набуває лише окремих ознак трансцендування на рівні засобів учинкового діяння; це пов'язано з індивідуальним досвідом особистості щодо реально-практичних перетворень світу. Інший учинків акт може мати ознаки своєрідного «трансцендентного вибуху», коли зрушуються глибинні механізми життєдіяння особистості взагалі, що виявляються і в окремих дрібних складових її вчинкової активності. При цьому загострюються головні суперечності вчинкових структур, посилюється їх протистояння, значно активізується ініціація змістових та структурних зрушень як у компонентах вчинку, так і в структурі особистості в цілому. У площині головних суперечностей вчинку при цьому відбувається своєрідне «зміщення акцентів» у напрямках до ірраціонального, несвідомого, універсального та власне трансцендентного; саме це переакцентування певною мірою визначає мотивування дій та вчинків (дрібних та значних) особистості в період «трансцендентного вибуху» її вчинкової активності.

У психологічному дослідженні вчинку важливо актуалізувати не лише індивідуально-психологічні ознаки вчинкового діяння особистості з точки зору розгортання їхньої трансцендентної сутності, а й феноменологічні, часові (індивідуально-біологічні) та інші ознаки. У лонгітюдному дослідженні вчинкової активності особистості досить цікаво простежити, як часто трапляються на її життєвому шляху періоди активного трансцендування її сутності через учинок, чи існують своєрідні для даної особистості сензитивні періоди вчинкового зростання та якими є умови проходження їх особистістю.

Психологічне дослідження трансцендентних ознак феноменологічної структури вчинку дає змогу виявити закономірності й особливості формування і розвитку ціннісної сфери індивідуального буття особистості, діалектику духовних рівнів учинкового діяння особистості (індивідуальне, вселюдське тощо), напрями розгортання буттєвого покликання та призначення особистості.

Здійснюючи аналіз вчинку, дослідник ніби йде своєрідними сходинками пізнання, поступово розкриваючи, розгортаючи, виявляючи зміст (загальний та індивідуальний, універсальний та унікальний, ідеальний та реальний тощо) вчинку як своєрідного відбитку (і водночас проєкції) буття конкретної людини.

Ці сходинки – дивовижний путівник у пізнанні світу через учинок (світу як такого й світу конкретного, індивідуального «Я»).

Гносеологічно ці сходинки постають як послідовність певних аналітичних і тлумачних дій дослідника щодо предмета своєї уваги з метою забезпечення поступової та поступальної виявленості, визначеності сутності цього предмета. Онтологічно ці сходинки постають як сутнісні етапи існування та розгортання буття – від його сутнісно-структурних укладів до феноменологічних виявів багатоманітного світу, в якому взаємодіють, взаємопроникають та зумовлюють один одного світи: універсальний (абсолютний) та індивідуальний (особистісний), ідеальний (ноуменальний) і реальний (феноменальний) та ін. Запрошенням пройти ці сходинки буття і є психософія вчинку.

Висновки. У реальності індивідуального життя особистості, як і в змісті конкретного вчинку, досить складно визначити межі протистояння чи домінування якогось аспекту, адже вони тісно пов'язані між собою, перебувають у взаємовпливах, мають відносно усталений вияв тощо. Проте вчинкові дія має своєю специфічною ознакою здатність викристалізувати міру суб'єктивної зрілості особистості у певний період її індивідуальної історії. Тому психологічний аналіз учинку дає підставу стверджувати змістову чи процесуальну перевагу певного змістового компоненту її буття (у даному випадку історичного чи онтогенетичного).

3.2. Становлення теоретико-засадничих основ психотехнічного руху в Україні

В історії розвитку психології в Україні є певна кількість нез'ясованих фактів, явищ, імен. Це стосується і загальної психології, і психотерапії, і соціальної зокрема.

Характерна особливість вітчизняної соціальної психології 20-30-х років ХХ століття – пошук власного шляху і місця у світовій соціально-психологічній думці, здійснюваний як у дискусіях з основними школами зарубіжної соціальної психології, так і через засвоєння марксистських ідей та їх застосування з метою розуміння соціально-психологічної реальності. У цей час робляться спроби побудови системи соціально-психологічних поглядів. Попри те, що у 20-ті роки вийшла у світ низка публікацій з питань соціальної психології, авторами яких були представники різних наук (психологи В. Артемов, Б. Беляев, невропатолог і психіатр В. Бехтерев, психолог і філософ Г. Челпанов, юрист М. Рейснер, філолог Л. Войтоловський та ін.), доміантними в аналізі соціально-психологічних явищ були соціологічний і психологічний підходи. В цілому для розвитку соціальної психології у 20-ті роки характерною була практична, прикладна її спрямованість. Не випадково дослідники називають цей період у розвитку соціальної психології ще й експериментальним. Велика увага приділялася проблемам дитячих шкільних колективів, їхньому впливу на особистість, взаємовідносини колективу та особистості. Ця проблема була поставлена рефлексологами, але розроблялася і представниками інших напрямів у психології — педологами, психотехніками та ін., які розглядали колектив не лише в педагогічному, але й у соціально-психологічному аспекті (О. Залужний, Є. Аркін та ін.). Можна вважати, що в цей період у вітчизняній науці було закладено фундамент подальших досліджень психології груп і колективів.

У галузі психології стали помітними й інші наближення до соціально-психологічної проблематики. Мається на увазі передусім психотехніка, в межах якої особливо інтенсивно розроблялися соціально-психологічні аспекти управління, проблеми професійної придатності, втомленості, аварійності і травматизму, гуманізації техніки в системі «людина — машина». Переважно у психології праці соціально-психологічні дослідження стосувалися проблем керівництва трудовими колективами (стиль управління, роль атмосфери й настрою), змагання, конфлікту, безробіття. Оскільки ці проблеми фрагментарно висвітлені у вітчизняній соціальній психології, зупинимося на них детальніше.

Становлення на початку ХХ століття наукової організації праці в Україні, розв'язання проблем професійної підготовки кваліфікованих керівників, вивчення психологічних аспектів соціальної поведінки та у спільній діяльності, пошук шляхів її оптимізації сприяли поширенню соціально-психологічних досліджень в організованій спільноті. Вагомий імпульс цьому процесові дала «Перша всеросійська ініціативна конференція з наукової організації праці й виробництва», що відбулася в січні 1921 року. В доповідях, з якими виступили

В. Бехтерев, О. Богданов, С. Струмилін, Г. Челпанов та інші, піднімалися такі теоретичні проблеми, як організація праці в масштабах країни, фізіологія і психологія праці, ставлення до концепції наукового управління Ф. Тейлора тощо. Після конференції навколо таких вчених, як М. Вітке, Ф. Дунаєвський, Е. Розмирович, О. Гастев, формуються перші школи управління, в яких, хоча й не заперечувалися індивідуальні психофізіологічні особливості людини, її якості і здібності, інтуїція й майстерність в управлінні, однак пріоритетним було вивчення й використання закономірностей і принципів управління.

На цей період припадає і діяльність відомого вченого Олександра Богданова (1873-1928 рр.), який розробив концепцію загальної організаційної науки (тектології), покликаної вирішувати завдання триєдиної організації — речей, людей та ідей. О. Богданову належать також висловлювання щодо дії розробленого ним закону найменших у галузі керівництва трудовими колективами. Мова іде про те, що керівник може протягом багатьох років правильно й цілеспрямовано вести справу, але якщо хоча б в одному питанні його інтелектуальна енергія йому зрадила, справі часто-густо завдається величезної шкоди. Саме цим, за О. Богдановим, визначається історична обмеженість організацій «авторитарного» типу, що характеризуються абсолютною залежністю організаторської функції від індивідуального мозку «авторитета», в той час як масштаб організаційного життя є колективним.

Соціально-психологічні аспекти наукового управління знайшли своє відображення в практичній діяльності відомого теоретика і практика менеджменту Олексія Гастева (1882-1941 рр.), директора Центрального інституту праці, у структурі якого вагоме місце належало лабораторії з вивчення психофізіологічних і психологічних особливостей людини. Наукове управління він розумів як боротьбу за максимальне підвищення продуктивності праці кожного робітника, кожного верстата, кожного елемента виробничого комплексу. При цьому наукове дослідження матеріального і особистісного чинників виробництва має здійснюватися в лабораторних умовах і завершуватися експериментальною апробацією знайдених рішень. Концепція О. Гастева базується на ідеях «соціалізації трудового процесу» й вирішальної ролі людського чинника у виробництві, що було неприйнятним для концепції Ф. Тейлора. О. Гастев та його колеги застосували принципово новий підхід до оцінки самого працівника, розглядаючи його не лише як об'єкт вивчення, але і як творчий суб'єкт з власними психофізіологічними можливостями та індивідуальними здібностями, які необхідно враховувати в організації наукового управління. При цьому вони дотримувалися того погляду, що психофізіологічні можливості людини — це не щось стале, раз і назавжди дане: людина змінюється, отже, розглядати її можливості й здібності слід у динаміці; варто також постійно тренувати фізичні і психічні здатності робітників, що дасть змогу максимально активізувати людський чинник. Таким чином, на порядок денний була висунута динамічна концепція, яка

виходила з гіпотези про безмежні можливості вдосконалення психофізичних здібностей людей, яку було покладено в основу педагогічної методики О. Гастєва і його колег — системи розвитку здібностей людини, її ядром є розроблений ними метод навчання й підготовки робочої сили, сутність якого полягала в ідеї «машинізації» трудових рухів працівників (робітників). Мова йшла не про звичайний автоматизм, а про залучення до процесу дедалі нових автоматів. Тобто ставилося завдання виховати особливу швидкісну людину, з її миттєвою реакцією, з її спроможністю витратити мінімум нервової енергії. Не менша увага приділялася управлінській діяльності: справжнім слід вважати такого керівника, який має організаторські здібності, такт, привабливість, вміння надихати людей на конкретну справу. Водночас, розкривши спільність виробничих і управлінських процесів, О. Гастєв і його колеги не розкрили суттєві відмінності між ними, обмежилися лише судженнями про якості керівників.

Соціально-психологічні аспекти управління розробляли вчені Всеукраїнського інституту праці (м. Харків) на чолі з професором Федором Дунаєвським – відомим представником вітчизняної управлінської думки, засновником інституту, науковим кредо якого став принцип комплексності в питаннях управління. Ф. Дунаєвський сформулював концепцію «адміністративної місткості», під якою розумів здатність безпосередньо керувати певною кількістю людей. На думку вченого, якість керівництва може варіюватися залежно від його обдарованості й рис характеру. Оскільки ці варіації незначні, а людські сили обмежені, то обмеженість людських сил призводить до збільшення території й людей, які піддаються управлінню, зростання керівних органів проміжної ланки, що, своєю чергою, послаблює як управлінський центр, так і апарат периферії. Розв'язати проблему Ф. Дунаєвський пропонував двома шляхами: перший пов'язаний із соціальними, психологічними, економічними аспектами управління, тобто йдеться про ретельний добір персоналу, його підготовку, про нові методи планування і стимулювання праці; другий – полягає в раціоналізації технічного чинника управління.

Яскравим представником концепції людських стосунків був Микола Вітке, який вважав, що в системі управління необхідно помічати дві основні гілки: перша з них опікується раціоналізацією трудового процесу, що здійснюється конкретною людиною у взаємодії з речовими чинниками виробництва; друга – поліпшенням взаємодії людини з людиною. М. Вітке також зазначав, що розвиток виробництва вимагає вдосконалення системи управління, заміни традиційних методів на нові, перспективні. При цьому вчений надавав перевагу організації людей в їх взаємостосунках. Отже, він чітко виокремлював два види управління – людьми й речами, акцентуючи свою увагу на управлінні людьми як учасниками єдиного трудового процесу. Суттєвим доробком школи М. Вітке є рекомендації щодо стилів керівництва, етики взаємостосунків керівників з підлеглими, логіки дій керівників.

На жаль, наприкінці 20-х років їхні погляди зазнали критики. Зокрема, різко критикувалися пропозиції М. Вітке стосовно пропаганди психологічних методів впливу на трудові колективи. Натомість на даний час, коли психологічні методи управління колективами є такими ж вагомими, як і економічні, правові, коли психологічні особливості управлінської діяльності виокремилися в самостійну галузь знання – психологію управління, очевидною є несправедливість цієї критики. Більше того, як стверджують сучасні дослідники Е. Корицький, В. Шетов та інші, переконливою заслугою М. Вітке слід вважати постановку питання про соціально-психологічні закони управління персоналом, пізнання і оволодіння якими дасть змогу організовувати колектив людей так, щоб він діяв з максимальною віддачею. Свого часу М. Вітке і його послідовників критикували за «голий психологізм», стверджуючи, що психологічної науки про методи управління людьми марксизм не знає, а в самій проблемі вбачає шкідливу утопію. Тут є очевидним той факт, що дискусія відбувалася не стільки в науковому, скільки в ідеологічному річищі.

На 30-ті роки ХХ століття припадає пік розвитку соціально-психологічних досліджень у прикладних галузях, особливо в педології і психотехніці. Зокрема, в царині педагогічної практики дослідження проводилися з проблем взаємостосунків колективу і особистості, чинників формування дитячих колективів. Особливу роль відігравали праці з вивчення структури дитячих колективів, стадій їхнього розвитку, психологічних проблем безпритульності і т. п. Необхідно згадати про вагомий внесок у розвиток прикладних аспектів соціальної психології Антона Макаренка (1888-1939 рр.), адже його вчення про колектив, стадії його розвитку, формування взаємин, типологію конфліктів, шляхи їх розв'язання та управління колективом не втратили своєї актуальності й нині. Як відомо, педагогічний досвід А. Макаренка полягав у перевихованні неповнолітніх правопорушників. Це заклало підвалини для розроблення теорії і методики комуністичного виховання в колективі. Основну мету виховання видатний педагог вбачав у формуванні колективіста, проголошуючи пріоритет колективу над особистістю. При цьому одним з найважливіших завдань є (за А. Макаренком) виховання потреб колективіста. Загалом його ідеї відповідали тогочасній ідеології і мали великий вплив на педагогіку й соціальну психологію.

Однак бурхливий розвиток соціальної психології у 20-30-ті роки загальмувався, а згодом майже припинився. Причин цього є чимало. Однією з них стала ізоляція вітчизняної науки від західної, посилення ідеологічного контролю над наукою. Фактично було заборонено рефлексологію, педологію, психотехніку, попри ті позитивні моменти, які містилися в окремих розробках представників цих течій. Окрім того, в 30-ті роки поширилася думка про те, що всі психічні явища, від відчуттів до характеру, є соціальними

за своєю суттю, отже, спеціальна наука – соціальна психологія – не потрібна, її проблеми можуть бути розв'язані в річищі загальної психології.

Становлення наукової психології супроводжувалося гострою боротьбою її різних напрямків, представники яких додержувалися різних методологічних позицій: установ інтроспективної суб'єктивної психології (Л.М. Лопатін, С.Н. Трубецької і др.); емпіричної психології (Г.І. Челпанов, І.А. Сікорський, які додержувалися поглядів психофізичного паралелізму); об'єктивного природньонаукового дослідження психіки, що наслідували традиції І.М. Сеченова, І.П. Павлова, В.М. Бехтерева (А.А. Токарський, М.М. Ланге, О.Ф. Лазурський, П.Ф. Лесгафт та ін.) (Будилова, 1961; Петровский, 1967). Психологи, співробітники та учні П.І. Ковалівського, як він сам, додержувалися саме цієї науково-матеріалістичної концепції психіки.

В своїй редакційній статті, якою відкрився перший номер заснованого ним журналу П.І. Ковалівський висловлював свій погляд на призначення наукової психології, заперечував теологічні позиції, підкреслював матеріалістичну спрямованість журналу, де автори будуть розглядати психічне життя людини як вищий і більш складний прояв нервової діяльності (Будилова, 1961). В клініці П.І. Ковалівського Н.В. Країнський і А.Н. Ігнатов займалися вивченням часу сенсомоторних реакцій у здорових і хворих людей, і встановили залежність цих реакцій від характеру зовнішніх подразників, тренажу, стану втоми (Краинский, 1983).

До числа психологічних шкіл в психології відноситься перш за все період 20-30-х років ХХ сторіччя. До кінця 20-х років в Україні сформувались два значних науково-дослідних центри – Київська та Харківська школи. Головні наукові проблеми вирішувались в руслі педагогічної психології та педології, що відповідало соціальному запиту того часу. Харківська психологічна школа стала напрямком, в рамках якого виникли основні положення теорії діяльності. Зокрема вивчались характер і вплив предметної діяльності на розвиток мови, мислення, сприйняття. Було доведено, що розвиток психічних процесів залежить від характеру практичної діяльності та відбувається поетапно.

Харків був одним із перших центрів дореволюційної Росії, де в 1885 р. у клініці нервових та душевних захворювань при Харківському університеті професором психіатрії П.І. Ковалівським були проведені експериментальні психологічні дослідження. Під редакцією П.І. Ковалівського в Харкові з 1883 р. почав виходити перший в Росії та Україні спеціалізований журнал «Архів психіатрії, нейрології і судової психопатології», в якому друкувались також статті з психології.

В 1906-1909 рр. харківські психологи приймали активну участь у роботі I та II Всеросійського з'їзду з педагогічної психології. В 1910 та 1913 р. у роботі I та II Всеросійського з'їзду з експериментальної педагогіки.

В післяреволюційний період в 20-40 рр., в Харкові активно працювала група психотерапевтів, учнів та послідовників В.М. Бехтерева: К.К. Платонов, В.П. Протопопов та ін. (Ярошевський, 1985). Активно проводилася теоретична та практична робота в галузі педагогічної психології. У цей період у Харкові протікали найбільш продуктивні роки діяльності А.С. Макаренка, який став одним з засновників вітчизняної педагогічної науки. Педагогічні принципи, що були сформульовані А.С. Макаренком, зробили також великий внесок в психологічну теорію виховання. У цей період в Харкові працював видатний психолог і педагог І.А. Соколянський, засновник однієї з важливіших галузей сучасної психології-дефектології. Розроблені ним методи навчання сліпоглухих дітей довели високу адаптивність людської психіки, здібність аналізаторів до взаємозаміщення та компенсації функцій, що дозволяє виводити дитину з тої страшної ізоляції, на яку її іноді зволікає природа. Талановита учениця І.А. Соколянського О.І. Скороходова, вихованка Харківського інтернату для сліпих та сліпоглухих дітей, стала звісною як в нашій державі, так і за кордоном дослідницею в галузі дефектології.

В 20-30 рр. в Харкові працювали відомі психологи А.С. Залужний, М.М. Рубінштейн, М.Ю. Сиркін, А.М. Мандрика, які розробляли загальнотеоретичні проблеми психології навчання і виховання, проблеми психології праці. Почав функціонувати відділ генетичної психології при Українській психоневрологічній Академії. Першим його керівником був Л.С. Виготський, один з тих, ким були сформульовані перші теоретичні положення радянської психології. Після Л.С. Виготського цим відділом послідовно керували О.М. Леонт'єв, О.Р. Лурія, М.С. Лебединський. співробітниками відділу були талановиті психологи О.В. Запорожець, Л.І. Божович, П.Я. Гальперін, Г.Д. Луков, Ф.В. Басін, В.І. Аснін, П.І. Зінченко, та ін. Дослідження харківських психологів відіграли тоді значну роль у розробці теорії єдності свідомості та діяльності. Психіка і свідомість людини починають розглядатися як певна форма інтеріоризованої діяльності, що виникає із практичної діяльності і потім, на етапі екстеріоризації, служить регулятором її зовнішніх цілеспрямованих проявів.

З ім'ям Г.Д. Лукова пов'язаний розвиток воєнної психології. Він є автором першого вітчизняного підручника з військової психології. О.В. Запорожець визначав напрямки розробки багатьох проблем генетичної психології, зокрема проблеми розвитку у дітей процесів сприймання, мислення, регуляції дій.

Ще одним важливим центром психологічних досліджень у Харкові в 30-40 рр. була психологічна секція УНДПУ (Українського науково-дослідницького Інституту педагогіки), після 1937 рр. переведеного до Києва. Психологічною секцією УНДПУ курував О.М. Леонт'єв. Співробітниками секції були В.І. Аснін, П.І. Зінченко, Д.М. Арановська, В.В. Містюк.

Перша в Харкові кафедра психології була організована О.М. Леонтьєвим і О.В. Запорожцем у 1932 році при Харківському педагогічному інституті ім. Г.С. Сковороди. До складу цієї кафедри входили О.М. Копцева, П.І. Зінченко, В.І. Аснін, К.Є. Хоменко, Д.М. Арановська-Дубовіс, О.В. Гордон, Л.І. Котлярова, Г.В. Мазуренко. Стиль життя цієї кафедри характеризувався інтенсивними науковими пошуками, розробками традиційних і постановкою нових проблем в галузі вікової та педагогічної психології. Велика увага приділялася питанням методики викладання психологічних курсів, психолого-педагогічної підготовки аспірантів. Аспірантами і потім співробітниками цієї кафедри були С.П. Бочарова, А.К. Грибанова, Н.В. Гродська. Особливо значущою рисою життя кафедри була атмосфера сприятливого психологічного клімату, дружніх взаємовідносин і тісного наукового співробітництва в поєднанні з високою вимогливістю і принциповістю в оцінці своєї роботи. В 1956р. кафедра перестала існувати як самостійний підрозділ інституту у зв'язку з його переорієнтацією на підготовку спортсменів.

Друга самостійна кафедра психології була організована професором П.І. Зінченко в 1963 р. при Харківському університеті. Основною проблемою досліджень П.І. Зінченка була проблема пам'яті, ним було опубліковано більше 100 робіт, присвячених різним аспектам цієї проблеми (Бочарова, 1978).

В цих працях було розкрито важливі закономірності довільної та мимовільної пам'яті, що значно збагатило психологічну науку, сприяючи розкриттю загальних механізмів пам'яті людини. Ідеї та факти, що були наведені в роботах П.І. Зінченка, суттєво змінили постановку проблеми пам'яті в психологічній теорії і сприяли переходу до прикладних досліджень мнемічних процесів, до пошуків шляхів реального управління роботою пам'яті в учбовій діяльності, в діяльності операторів автоматизованих систем, тощо.

Професор П.І. Зінченко був також талановитим організатором, керівником і вихователем кадрів. Він спрямував дослідження співробітників кафедри розвитку кібернетики, систем "людина-техніка", розвиток нових форм шкільного, вузівського, професійного навчання. Розвитку цих проблем сприяла розробка питань довгочасної, короткочасної та оперативної пам'яті. Монографія П.І.Зінченко "Непроизвольное запоминание" (1961) була удостоєна премії К.Д. Ушинського. На XVIII Міжнародному психологічному конгресі (Москва, 1966) П.І. Зінченко керував симпозиумом "Пам'ять і діяльність", що було показником авторитету його досліджень і роботи очолюваної ним лабораторії серед вітчизняних та зарубіжних вчених.

Під керівництвом П.І. Зінченка харківські психологи успішно розробили низку актуальних проблем загальної, педагогічної та інженерної психології: структури мнемічних дій (В.Я. Ляудіс), пам'яті і кодування інформації (Н.І. Рижкова), оперативної пам'яті (Н.І.

Рижкова, Г.В. Репкіна), пам'яті у зв'язку з кількістю та цінністю інформації (П.Б. Невельський, С.П. Бочарова), короткочасної та довгочасної пам'яті в діяльності операторів АСУ (С.П. Бочарова, П.Б. Невельський, О.В. Землянська), оптимізації роботи пам'яті в умовах навчальної діяльності (В.В. Репкін, Г.К. Середа, Л.М. Житнікова та ін.). Багато з цих робіт опубліковано в центральних наукових журналах, у матеріалах республіканських та міжнародних конгресів та конференцій.

П.І. Зінченко та його співробітники постійно піддержували творчі зв'язки і дружні відносини з іншими науковими колективами України, якими керували такі видатні вчені, як Г.С. Костюк, О.Р. Чамата, А.Н. Раєвський, Г.Д. Елькін та ін. Після П.І. Зінченко кафедрою керували Г.К. Середа, С.П. Бочарова, О.К. Дусавицький, О.Ф. Іванова.

Кафедра психології в Харківському педагогічному інституті ім. Г.С. Сковороди була відновлена в 1974 р. під керівництвом професора С.П. Бочарової. До її складу входили С.П. Бочарова, Ф.Г. Боданський, Г.Г. Петренко, С.А. Нагорна, Н.В. Гродська, О.В. Землянська, В.В. Лобаньова, М.О. Туревський, В.В. Шпалінський, Н.І. Сивакова. При кафедрі була організована лабораторія прикладних досліджень з інженерної психології, де виконувалися госпдоговірні роботи у співпраці з лабораторіями ВВМІОЛУ ім. Дзержинського (Ленінград) під керівництвом академіка А.І. Губінського і ІПАН СРСР під керівництвом академіка Б.Ф. Ломова. Нове покоління харківських психологів підтримує постійні контакти з психологами інших наукових центрів України: Києва, Одеси, Донецька, Львова. Розширюється тематика досліджень харків'ян. Дослідження проблеми пам'яті зберігають свою актуальність і Харків підтримує свій пріоритет в розробці цієї тематики в той же час активно досліджуючи проблеми соціальної та інженерної, юридичної, педагогічної, медичної та інших сучасних галузей сучасної психології.

Висновки. Важливий для вітчизняної психології принцип єдності свідомості і діяльності, сформульований Л.С. Виготським, О.М. Леонтьєвим, С.Л. Рубінштейном, був далі теоретично та експериментально стверджений відносно різноманітних психічних процесів: пам'яті, сприймання, мислення, до процесів довільної регуляції поведінки, до процесів навчання. Визначну роль у розкритті закономірностей цих процесів відіграли дослідження П.І. Зінченко, О.В. Запорожця, О.М. Концевої, Л.І. Божович, П.Я. Гальперіна.

3.3. Досвід вивчення афектів особистості в українській психології ХХ століття

У психології ХХ ст. існували різні підходи, напрями, теорії, які ґрунтувались на різних філософських системах, з різним понятійним апаратом, з різними пояснювальними принципами.

В Україні у 1920 році започаткувався діяльнісний підхід у психології як сукупність теоретико-методологічних і конкретно-емпіричних досліджень, в яких психіка і свідомість, їх формування і розвиток вивчались у різних формах предметної діяльності суб'єкта. С.Л. Рубінштейн розробив діяльнісний підхід у філософії, психології і педагогіці, згідно з яким людина та її психіка формуються і проявляються у практичній діяльності та мають досліджуватись саме через їх діяльність (гра, навчання, праця тощо).

Проблема діяльності є об'єктом жвавих і повних полемічного напруження дискусій. І це не дивно: зараз важко відшукати психолога, який би не цікавився проблемою діяльності, не давав би трактування категорії діяльності. При всій різноманітності думок, висловлених при обговоренні сучасного стану проблеми діяльності, їх об'єднує одна спільна риса. Вона полягає в тому, що найбільш чітко виділені в радянській психології концепції діяльності розглядаються як остаточно сформовані та доведені до свого логічного завершення системи. Тому, зазвичай, аналізуючи ці системи, загальнопсихологічну теорію діяльності О.М. Леонтьєва або концепцію С.Л. Рубінштейна, починають перераховувати, що в них не зроблено. Чи є, однак, насправді ці системи, і зокрема загальнопсихологічна теорія діяльності, про яку далі піде мова, чимось остаточно сформованим і доведеним до свого логічного завершення? Ні! Ця теорія є поки що каркасом будівлі об'єктивної психологічної науки. Виступаючи в формі такого каркаса, вона задає подальший напрямок руху психології. Загальнопсихологічні теорії діяльності були намічені в дослідженнях Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва та А.Р. Лурія в той час, коли психологія встала на шлях самостійного розвитку. На початку 1930 років в нашій вітчизняній психології стверджується принцип діяльності як провідний методологічний принцип аналізу психічних явищ і дається визначення категорії діяльності. Діяльність визначається як процес реалізації життєвих відносин суб'єкта в предметному світі і як джерело саморозвитку суб'єкту, причому акцентується і «працює» в конкретних дослідженнях перш за все перша частина цього визначення. Варто підкреслити, що одночасно з введенням методологічного принципу діяльності сама діяльність стає предметом конкретних досліджень в роботах харківської групи вітчизняних психологів (О.М. Леонтьєв, Л.І. Божович, П.Я. Гальперін, А.В. Запорожець, П.І. Зінченко та ін.) (Динамический поход..., ел. рес.).

Коли ми говоримо про вітчизняну психологію, ми маємо на увазі не тільки наукову спадщину етнічних українців і не тільки «психологію на території України», а всю ту нерозривну системну цілісність психологічної науки, що склалася у рамках Російської імперії, а після цього – через трагічні заперечення – продовжилися у СРСР і в еміграції. За нашим переконанням, українські вченні мають опиратися на всю повноту вітчизняної спадщини, а не обмежуватися фрагментами, штучно вирваними із загального контексту за

критеріями, зовнішніми логіці розвитку самої науки (А.А. Бреусенко-Кузнецов). Центральним положенням (принципом) цього підходу є положення С.Л. Рубінштейна про нерозривний зв'язок психіки і діяльності. Згодом він відмовився від діяльності як предмета психології, і зазначав, що психолог, який розуміє, чим має займатися, повинен вивчати психіку, і тільки психіку. У той же час він постійно писав, що психіка і формується, і проявляється в діяльності. Нерозривний зв'язок психіки і діяльності – це принцип, сформульований С.Л. Рубінштейном. Дослідження Леонтьєва про розвиток психіки фактично підтверджують цей принцип. Саме Леонтьєв показав, що психіка розвивалася не сама по собі, а як відповідь на запити реального життя. У Леонтьєва чітко підкреслюється, що розвиток життя вимагає нових форм поведінки, ставить нові завдання і вимагає ускладнення сигнальної та орієнтовної функцій. Кажучи про принцип діяльнісного підходу, важливо підкреслити, що на даний момент прослідковується системна будова діяльності. Адже діяльність – це система та цілісність. Вона утворена з різнорідних елементів, але вони всі пов'язані таким чином, що тільки вся ця система елементів в певних зв'язках і відносинах дає можливість вирішувати завдання і реалізовувати діяльність. Таким чином, діяльнісний підхід – це одночасно системний підхід в психології. Нерозривний зв'язок психіки і діяльності виглядає як зв'язок окремих елементів цієї цілісності. І вже за законами системного аналізу ми не можемо зрозуміти жоден елемент системи, вириваючи його з цієї системи (Талызина, 2007).

З поширенням діяльнісного підходу загальноприйнятим стало виділення таких складових діяльності:

1) «мотив-діяльність»: без мотиву діяльності не буває; немотивована діяльність – це діяльність із суб'єктивно й об'єктивно прихованим мотивом;

2) «ціль-дія»: людська діяльність не існує інакше, як у формі дій. Якщо з діяльності умовно вичленувати дії, то від діяльності взагалі нічого не залишиться;

3) «задача -операція»: задача – це локальна ціль, способи, якими вона здійснюється, називаються операціями;

4) «операція-функціонально-фізіологічна система»: в процесі оволодіння людиною діями, знаряддями (засобами), операціями формуються специфічні функціональні системи – мозкові структурні новоутворення, в яких закріплені зовнішні (рухові) й внутрішні (розумові, наприклад, логічні) операції (Трофімов та ін., 1999).

Між названими складовими діяльності існують внутрішні системні зв'язки. «Діяльність може втратити мотив, і тоді вона перетвориться на дію, яка може реалізувати зовсім інше ставлення до світу, іншу діяльність; навпаки, дія може набути самостійності й

стати особливою діяльністю; нарешті, дія може трансформуватися у спосіб досягнення мети, в операцію, здатну реалізувати різні дії» (Леонт'єв, 1975).

Як зазначає Суворова Г.А, використання категорії «діяльність» у вирішенні науково-практичних задач в освіті «починається» саме з діяльнісного підходу в психології. Адже діяльнісна проблематика багатоаспектна. Дослідників не бентежить існування різних теорій і концепцій діяльності, відсутність єдиної точки зору в розумінні діяльності. Категорія «діяльність» займає важливе місце в системі наукового знання про людину, є історичною, філософською, міждисциплінарною. Різні науки (громадські, історичні, природні, технічні, економічні, філософські, психологічні, соціологічні, педагогічні тощо), які вивчають людську діяльність, з різних сторін виявляють певні аспекти аналізу категорії діяльності. Категорія «діяльність» дуже широко і активно використовується з різним розумінням її сутності в різних сферах знань, галузях психології та суспільної практики (Суворова, 2011).

В експериментальних дослідженнях школи П.Я. Гальперіна фактичним критерієм виділення діяльності є задача. Система дій, що призводить до вирішення задачі, позначається як діяльність, адекватна цьому завданню. Поняття «задача» теж не однозначне і використання цього критерію для виділення діяльності далеко не ідеальне. П.Я. Гальперін зазначає: «Ми називаємо діяльністю будь-який процес, що веде до певного результату» (Гальперін).

Серед різних підходів до вивчення складу діяльності найпоширеніші – аналітичний, алгоритмічно-структурний (О.І. Губинський), структурно-функціональний (Н.Д. Гордєєва, В.П. Зінченко), системно-операційний (Г.В. Суходольський), системний (В.Д. Шадриков). Для всіх цих підходів спільним є виділення дій, операцій як складових діяльності, відмінним – методологічні засади, які зумовлюють особливості розгляду діяльності як складного, багаторівневого, динамічного явища, а також виділення конкретних дій, операцій (Трофімов та ін., 1999).

Діяльність дає змогу пояснити поведінку людини та різні види її активності. В.Д. Шадриков показав, «... що сутність психологічного пізнання діяльності є всебічне вивчення діяча. Людина розкривається як людина діюча». Не вдаючись до порівняльного аналізу визначень діяльності (це окрема наукове завдання), відзначимо загальну структуру діяльності в широкому сенсі, яку виділяє В.Д. Шадриков: «Діяльність – людська форма активності, яка виражається в цілеспрямованому перетворенні нею природної й соціальної дійсності» (Шадриков, 2013).

В. Лозова діяльність розглядає через активність. Вона знаходить вияв у позитивному ставленні до діяльності та її результатів, готовності, прагненні до самостійної діяльності,

якості її здійснення, виборі оптимальних шляхів для досягнення поставленої мети. В. Лозова визначає:

ставлення суб'єкта до діяльності пов'язане з його мотивами, вольовими зусиллями, емоціями, що і визначає характер ставлення особистості до діяльності, специфіку її інтелектуальної, емоційної і вольової сфер;

- визначення активності повинно спрямовувати дослідження на формування особистості, її основних якостей, рис, які визначають ставлення суб'єкта до діяльності. Саме якості, риси особистості характеризують своєрідність людини у ставленні до діяльності, вибір шляхів її здійснення, глибину чи поверховість, творчість чи репродукцію в розв'язанні конкретних завдань;

- існує діалектичний взаємозв'язок активності й діяльності, в якій активність виявляється. Особливо виразно активність виявляється в самодіяльності, у тій діяльності, яка не пропонується ззовні, а є внутрішньою необхідністю для суб'єкта;

- у визначенні слід розрізняти активність потенційну (стан прагнення, психологічної готовності до діяльності) і реальну, тобто здійснені прагнення й реалізації готовності, внаслідок чого суб'єкт досягає мети;

- активність передбачає вибірковість об'єктів, засобів, форм діяльності, вибір оптимальних шляхів досягнення мети, що вимагає ініціативності, самостійності, відповідальності особистості тощо (Лозова, 2002).

Принцип, сформульований О.М. Леонтьєвим, виділяє два види діяльності: первинною є зовнішня, матеріальна діяльність, а психічна, внутрішня, – це модифікація первинної. Зазвичай цей принцип називають законом інтеріоризації. Л.С. Виготський в процесі інтеріоризації виділяв дві характеристики: перехід зовнішнього – у внутрішнє і перехід з соціального – в індивідуальне (т.4, с.145). О.М. Леонтьєв трактує по-іншому: «Інтеріоризацією називають, перехід, в результаті якого зовнішні за своєю формою процеси з зовнішніми ж, речовими предметами перетворюються в процеси, що протікають в розумовому плані, в плані свідомості» (1975, с.95). В даному визначенні зберігається перехід із зовнішнього у внутрішнє, але в якості другої характеристики вказується перехід з матеріального плану в план ідеальний, психічний (Талызина, 2007).

Також потрібно зазначити культурно-історичну теорію розвитку психіки людини, яка належить Л.С. Виготському. Цю теорію дуже активно використовують на Заході, оскільки там ще мало користуються діяльнісним підходом. Цей принцип є новим напрямком для психології як науки.

Діяльнісний підхід – це побудова нової психології, не психології функцій, а психології дій. Водночас говорити, що психіка – це діяльність, не вірно, оскільки не кожен елемент психіки є діяльністю. Фактично психіка існує в двох видах: вона існує або як елемент практичної діяльності, або – як самостійний вид діяльності, що відповідає всім вимогам поняття «діяльність»: має системну будову, включає всі елементи системи тощо (Талызина, 2007).

Вже стало зрозумілим, що діяльнісний підхід набув статусу наукової парадигми з властивими всякій парадигмі атрибутами: методологічними і теоретичними основами, фазами розвитку, історичним внеском, персоналіями.

У психології XIX-XX ст. не було єдиної парадигми, тобто найголовнішої теоретичної і практичної системи, яка б визначала психологічну науку в цілому. Психологи та інші мислителі користувалися згаданими філософськими і психологічними теоретичними положеннями.

Відомо, що термін «парадигма» вперше запропонував позитивіст Р. Бергман. Проте пріоритет у вживанні й поширенні цього терміну належить Т. Куну, який у книзі «Структура наукових революцій» (1962) обґрунтував сутність парадигми як сукупності фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних засобів, що сприймаються за зразок наукової діяльності.

На думку В.А. Мазилова, різні автори використовують цей термін суттєво по-різному. У нещодавно опублікованій роботі А.В. Юревича «Системна криза психології» дається аналіз використання терміну парадигма сучасними психологами. А.В. Юревич зазначає, що методологічне самовизначення психології «як правило, будується на використанні Куновського поняття «парадигма», яке отримало більш широке поширення, ніж всі інші методологічні категорії, такі як дослідницька програма (І. Лакатос), тема (Дж. Холтон), дослідницька традиція (Л. Лаудан) тощо.

Поняття «парадигма» належить сфері методології і відноситься безпосередньо лише до дослідницької діяльності, для якої виконує функцію методологічного регулятора. Прихильники цієї позиції вважають, що в іншому сенсі термін «парадигма» вживати не можна (Є.В. Бережнова, М.Л. Коршунова, В.В. Краєвський, В.М. Полонський). Ця точка зору відповідає класичній науці, де чітко розрізняються об'єкт і суб'єкт дослідження: суб'єкт знаходиться поза об'єктом, вивчає його ніби з боку, не втручаючись в його *життя*, розробляє і використовує методи, прийоми і засоби, що дозволяють отримувати об'єктивне знання. У цьому випадку парадигма розуміється як «модель наукової діяльності, як сукупність теоретичних *стандартів*, методологічних норм, ціннісних критеріїв, що регулюють дослідження» (Нраевській, 2006).

Під парадигмою (від грец. *paradeigma*-приклад, зразок) розуміється: «по-перше, чітка наукова теорія, втілена в системі понять, що виражає істотні риси дійсності і, по-друге, вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і їх вирішення, методів дослідження, що домінують протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві» (Суворова, 2011).

Видатний психолог і філософ С.Л. Рубінштейн (1889-1960) найбільш відомий як автор оригінальної суб'єктно-діяльнісної концепції, на початкових етапах активно відображав концепції в своїх рукописах і статтях 1916-1922 рр. Інші варіанти психологічної теорії діяльності розробили також М.Я. Басов, О.М. Леонт'єв, Б.М. Теплов, А.А. Смірнов, Б.Г. Анан'єв, П.Я. Гальперін, В.В. Давидов та багато інших психологів. Діяльнісну «парадигму» в психології, соціології, філософії, педагогіці тощо розвивають тепер не тільки вітчизняні, а й зарубіжні фахівці. В контексті діяльнісної парадигми розроблено періодизації психічного та особистісного розвитку в онтогенезі, теорії розвиваючого навчання, теорія формування розумових і перцептивних дій (Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, Г.Р. Лурія, О.М. Леонт'єв, П.Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко В.В. Рибалка, Г.А. Балл), механізми саморозвитку діяльності (В.С. Асєєв, В.А. Петровський).

Діяльнісна парадигма – умовна форма психотехнічної парадигми, орієнтована на пізнання людини як діяча в події. Проблема дослідження пов'язана не стільки з діяльністю, скільки з самим діячем як подією. Людина тут – це стан, який не може розглядатися у відриві від контексту. Об'єктом дослідження виступає не сама діяльність, психіка, а робота з нею. Для гуманітарних наук об'єктом є робота зі свідомістю, психікою, досвід такої роботи та її закономірності. Пріоритети в пізнанні – людина як подія, зміст і механізми досвіду роботи з психікою. Ключовий метод – формуючий експеримент (Лєвкін, 2008).

У руслі загальнопсихологічної теорії діяльності окреслено дві парадигми психологічного аналізу діяльності – морфологічну і динамічну (Леонт'єв, 1975). В рамках морфологічної парадигми досліджуються структурні одиниці діяльності: особлива діяльність, що спонукається мотивом; дія, яка направлена на мету; операція, що співвідноситься з умовами дії, і психофізіологічні реалізатори діяльності.

При дослідженні діяльності в рамках динамічної парадигми відкривається рух самої діяльності. Цей рух характеризується такими моментами, як надситуативна активність, що породжується в самому процесі діяльності та виступає як прогресивний момент її руху і розвитку, і установка (тенденція до збереження спрямованості діяльності), що являється стабілізатором діяльності, певним інерційним моментом її руху. Моменти надситуативної активності, нетотожні процесам здійснення діяльності на її початковому рівні, складають обов'язкову умову розвитку діяльності суб'єкта, «стрибка» до нової діяльності. Установчі

моменти, за якими стоять процеси стабілізації діяльності, не співпадаючи з її структурними моментами, утворюють невід'ємну умову реалізації діяльності. Установки вихідного рівня діяльності і пов'язані з ними адаптивні інтереси суб'єкту, «бар'єри всередині нас», ніби намагаються утримати діяльність в певних рамках, а надситуативна активність – рух «поверх бар'єрів» – народжується і виявляється в боротьбі з цими установками. Без введення цих понять неможливо пояснити ані процеси розвитку діяльності як її саморуху, ані стійкий характер спрямованої діяльності суб'єкту (Лёвкін, 2008).

Необхідно виділити те, що всередині прийнятої парадигми «пам'ять-діяльність» виділялося і постійно підкреслювалося розуміння діяльності в двох аспектах: як дія і як життєдіяльність. Поняття «життєдіяльність», «життя» в рамках діяльнісної парадигми мали і продовжують мати більш культурологічне значення. У процесі життєдіяльності суттєво змінюється характер, структура поведінки і життєдіяльність суб'єкта загалом. Опосередковуючи свою поведінку, людина отримує можливість створювати нові мотиви, завдяки чому її поведінка стає більш рефлексивною і довільною (Зейгарник, 1981).

На даний час в психологічній науці спостерігається інтеграція різних психологічних напрямків, різних психологічних явищ. Певний час в науці домінувала аналітико-когнітивна парадигма вивчення психічних процесів, що виділяє когнітивні, емоційні, вольові та мотиваційні процеси, як відносно незалежно і автономно функціонуючі системи. Поступово назріла необхідність її доповнення регулятивно-синтетичною парадигмою. Активно розвивається в психології метакогнітивного напрямку процес трансформації від аналітичного підходу до синтетичних установ на вивчення процесів, які є одночасно і когнітивними, і регулятивними.

На межі XIX-XX ст. виникла функціональна психологія, біхевіоризм та інші напрямки психології поведінки, які були спрямовані на подолання суб'єктивізму психології свідомості в становленні розуміння її предмету, методу та шляхів об'єктивного дослідження. Психологія як наука про поведінку розвивається у XX ст., її основним завданням висуває спостереження за поведінкою, вчинками, реакціями людини. На сучасному етапі розвитку науки предметом психології є тісний зв'язок між свідомістю та поведінкою, або діяльністю (Гриньова, 2012).

Структура діяльності та поведінки визначають структуру внутрішнього світу людини. Розвиток психічних якостей і властивостей людини в діяльності відбувається через розвиток операційних механізмів цих властивостей. Під впливом певних вимог діяльності операційні механізми психічних властивостей людини перебудовуються. Цей процес В.Д. Шадриков називає процесом перебудови операційних механізмів в оперативні. На його думку саме цей

процес становить сутність переходу від психічних до діяльнісно-важливих (професійно-важливих, навчально-важливих) властивостей (Суворова, 2011).

Поведінка і діяльність це близькі поняття. У працях О.М. Леонт'єва ми не раз зустрічаємо термін «поведінка». Коли мова йде про тварин, ми говоримо – поведінка. Стосовно людини ми використовуємо термін «поведінка», коли йдеться про моральну сферу. Не можна протиставляти терміни «поведінка» і «діяльність». Якщо психологія знаходить нові пояснювальні шляхи, то вона не може обмежити себе лише людиною. Ми підкреслюємо в діяльності її соціальну природу, її суто людський зміст, але водночас не треба протиставляти діяльність і поведінку (Талызина, 2007).

Оскільки діяльність завжди виступає як діяльність суб'єкту, її виконання передбачає, крім об'єктивної інформації про середовище, ще й інформацію про суб'єкта, про його потреби в даному середовищі, а також про те, чого слід уникати, то саме емоції забезпечують виділення предмета відповідно до його суб'єктивної цінності. Діяльність людини, її поведінка завжди викликають позитивне або негативне ставлення до неї. Ставлення до дійсності від ображається в мозку й переживається як задоволення або незадоволення, радість, сум, гнів, сором. Такі переживання називають емоціями, почуттями. Подальші дослідження емоційних реакцій людини призвело до створення великої кількості теорій емоцій. Наукові дослідження в цьому напрямку здійснили чимало відкриттів про природу емоцій, про механізми їх виникнення та прояви.

Проблемі емоцій присвячено чимало праць як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, В.К. Вілюнас, К. Ізард, П. Фресс, Р. Лазарус, Д. Рапапорт тощо), зокрема, емоційно-особистісної сфери (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія, О.Д. Хомська, О.Я. Чебикін, П.М. Якобсон, О.П. Саннікова); концептуальні положення про саморегуляцію особистості (С.Д. Максименко, В.О. Моляко, М.Л. Смульсон, Б.В. Зейгарник, М.Й. Боришевський, О.М. Кокун, Ю.В. Серьогін, Н.В. Наумчик, Г.С. Нікіфоров, Л.З. Сердюк та ін.). Вивчення цієї проблеми найчастіше проходило в межах аналізу поняття емоційної стійкості (С.М. Оя, В.Л. Марищук, Є.О. Мілерян, В.М. Писаренко, К.К. Платонов, Л.М. Аболін, Е.П. Ільїн, П.Б. Зільберман, О.О. Чернікова, Б.Х. Варданян тощо); уявлення про єдність пізнавальної та афективної сфер особистості (А.В. Брушлинський, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн).

Звертаючись до вітчизняних психологів та їх поглядів на емоційну сферу особистості, необхідно відзначити роль праць Г.С. Костюка. Він приділяє особливу увагу тісному зв'язку психології з педагогічною наукою і з практикою навчання і виховання, що зайвий раз ілюструє роль емоційних процесів під час виховання особистості. Г.С. Костюк розглядає роль пережитих емоцій у формуванні «душевного ладу» особистості, її характеру, адже

«основою емоційних станів особистості є суспільний світ, люди, спілкування та взаємини з ними» (Костюк, 1989).

Перш за все, необхідно підкреслити, що саме емоції задають внутрішню основу структурування суб'єктивної реальності, яка необхідна для реалізації «упередженої» і цілеспрямованої діяльності. «Які умови та детермінанти не визначали б життя і діяльність людини – внутрішньо, психологічно дієвими вони стають лише в тому випадку, якщо їм вдається проникнути в сферу її емоційних відносин, переломити і закріпитися в ній ...» (Вільюнас, 2008).

Згідно з діяльнісним підходом до емоційних процесів відноситься великий клас процесів внутрішньої регуляції діяльності, що виконують цю функцію, «відображаючи той зміст, який мають об'єкти і ситуації, що впливають на суб'єкт, їх значення для здійснення його життя» (Леонт'єв, 1975).

Емоції складають частину людської психологічної діяльності, частину особистісного «я». Сучасній людині в своїх вчинках часто доводиться керуватися головним чином не емоціями, а розумом, але в багатьох життєвих ситуаціях вплив емоцій на поведінку людини вельми великий. А загальне прагнення до підтримки позитивного емоційного стану – це запорука здоров'я, бадьорості, щастя, успіху в будь-якій діяльності. Якщо розглядати емоційні стани як індикатори зовнішніх подій, то негативні емоційні стани свідчитимуть, що в людських діях або в їх оточенні щось негаразд і потребує зміни. В такому випадку людина буде боротися не з емоційними переживаннями, а з причинами, які їх викликають (Терещук, 2016).

Як відомо, емоції є психічні реакції, які оцінюють характер впливу на людину зовнішніх чинників і є одним з головних механізмів регуляції його діяльності, спрямованої на освоєння дійсності і задоволення актуальних потреб.

Емоційний процес включає в себе три основних компоненти. Перший компонент – це емоційне збудження, яке визначає мобілізаційні зрушення в організмі. В усіх випадках, коли відбувається подія, яка має значення для індивіда, і така подія констатується у формі емоційного процесу, відбувається зростання збудливості, швидкості та інтенсивності протікання психічних, моторних та вегетативних процесів. В окремих випадках під впливом таких подій збудливість може, навпаки, зменшуватись. Емоційне збудження може прийняти також форму емоційного напруження, яке виникає у всіх випадках, коли спостерігається сильна тенденція до певних дій, але ця тенденція блокується (наприклад, у ситуаціях, які викликають страх, але виключають втечу, викликають гнів, але роблять неможливим його вираження, викликають бажання, але перешкоджають їх здійсненню, викликають радість, але потребують зберігати серйозність).

Другий компонент – знак емоції: позитивна емоція виникає тоді, коли подія оцінюється як позитивна, негативна – коли вона оцінюється як негативна. Позитивна емоція спонукає дії підтримки позитивної події, негативна – спонукає дії, спрямовані на усунення контакту з негативною подією. Негативна емоція дезорганізує ту діяльність, яка приводить до її виникнення, але організує дії, спрямовані на зменшення та усунення шкідливих впливів.

Третій компонент – контроль емоцій. Слід розрізнати два стани сильного емоційного збудження: афекти (страх, гнів, радість), при яких ще зберігається орієнтація та контроль, та крайнє збудження (паніка, жах, сказ, екстаз, відчай), коли орієнтація та контроль практично неможливі (Дружинина, 2001).

Послідовники та учні Л.С. Виготського підкреслюють, що предметний характер емоцій, який відрізняє їх від афектів, забезпечує їх доступність для довільної регуляції (Рубінштейн, 1946, 1957; Леонтьєв, 1971; Вілюнас, 1976, 2008; Тхостов, 1997, 2012; Бреслава, 2006). Порушення знаково-символічного опосередкування емоцій, відповідно до базових положень культурно-діяльнісної парадигми, можуть розглядатися в якості одного з центральних механізмів порушень їх регуляції (Первичко, 2015). Л.С. Виготський вважав, що особистість є результатом культурного розвитку.

Розмірковуючи про логіку культурно-діяльнісної парадигми розвитку психіки, А.Ш. Тхостов та І.Г. Колимба висловили припущення, що різноманіття форм афективної патології може бути зведене до двох основних типів: втрати довільності емоцій і порушення їх зв'язків з предметним змістом. Втрата довільності виражається в неможливості керування як переживаннями, так і проявами емоцій, які стають невідконтрольними суб'єкту. При цьому, автори вказують на психологічний механізм розладів емоційної сфери: «опановуючий» характер афектів є зовнішньою формою проявів розладів емоційної сфери, а її прихований психологічний механізм полягає в порушеннях зв'язку з предметом». При недостатності опосередкування афект «опановує» людиною і стає невідконтрольним, при надмірності опосередкування має місце мінімізація афективної складової переживань (Тхостов, 1998).

Відповідно до базових положень культурно-діяльнісного підходу можливість свідомого регулювання завжди задається структурою смислових утворень особистості, що представляють собою єдність афективних та когнітивних компонентів (Виготський, 1984; Леонтьєв, 1975; Зейгарник, 1989). Умовою перебудови смислових утворень, довільної зміни смислової спрямованості, формування нової смислової системи є здатність суб'єкта до усвідомлення смислів, що передбачає певну когнітивну, емоційну та особистісну зрілість (Первичко, 2015). Одним з основних принципів психічного розвитку концепції Л.С. Виготського є принцип єдності афекту та інтелекту. Вводячи ці положення до теорії психічного розвитку, Л.С. Виготський підкреслює, що «найістотнішим для всього

психологічного розвитку ... є зміна відносин між афектом і інтелектом ... мислення і афект представляють частини єдиного цілого – людської свідомості» (Виготський, 1983, с.255, 251). Виготський вводить в науковий дискурс категорію «переживання». При цьому акцентується абсолютно особливий статус цієї пояснювальної категорії – переживання як одиниця свідомості» (Виготський, 1984, с.382). Виникнення при емоціях афективного стану у вигляді переживання має велике значення в організації адекватної поведінки організму, оскільки саме по собі створює внутрішнє мотиваційне спонукання до діяльності (Вілюнас, 1990).

Поведінка людини визначається планом і прагненням його реалізувати, досягти певної мети. На думку Ж. Ньюттена, ця схема відповідає реальності та враховує складну людську поведінку. Він вважав, що когнітивні та афективні процеси спільно створюють структури завдань, плани поведінки та інтереси (Ньюттен, 2004).

Історично домінувала традиція відособлення емоційних процесів в окрему сферу – афективну, протиставлення її сфері пізнання, оскільки логіка спостереження і самоспостереження фіксувала наявність таких почуттів, які спонукають або гальмують певні дії людини, засвідчуючи цим свою реальність.

Протягом багатомісячної історії дослідження емоції були в центрі уваги вчених-філософів (Р. Валетт, І. Кант та ін.), психологів та педагогів (Л.І. Божович, В.К. Вілюнас, В. Вундт, Б.І. Додонов, А. Маслоу, П.В. Симонов, П.М. Якобсон та ін.). А вже зрозуміти природу емоцій і почуттів намагалися ще древні філософи. Окремі емоційні реакції описувалися мислителями як корисні або шкідливі. Одні закликали підпорядковувати емоції розуму (стойки, наприклад, Марк Аврелій), інші – навпаки, радили не вступати в безнадійну боротьбу з природними мотивами (гедоністичні і гуманістичні теорії, наприклад, Еразм Роттердамський).

Перші висловлювання про емоційне життя зустрічаємо ще у філософів античності. Вже в той час спостерігаються розходження думок щодо питання регуляції поведінки. Тоді виникають протилежні напрямки, представники яких по-різному трактують питання про рушійні сили поведінки людини (Лазуренко, 2012).

За Епікуром, людина живе в декількох системах подій – необхідних, випадкових, і події, які вона здатна контролювати. У перших двох випадках людина мало що може змінити з метою поліпшення власного життя і набуття особистого щастя. А ось третя система, яка включає сферу моралі, почуттів і поведінки, може контролюватися і керуватися самою людиною. Суть керування самим собою в тому і полягає, щоб усувати і долати страхи, душевні тривоги і страждання.

Першою формою психічного, за Епікуром, є не рослинні функції, а відчуття та сприймання. У них відображаються зовнішні предмети та їх властивості. Механізм відчуття і

сприймання описувався Епікуром з позиції теорії витікань. Почуття задоволення і позитивні емоції, на думку Епікура, пов'язані із задоволенням потреб. Негативні афекти і почуття невдоволення або страждання виникають у тому випадку, якщо потреби організму не задовольняються.

Почуття, афекти, переживання розглядалися Епікуром як провідні рушійні сили людини, що наповнюють сенс життя та визначають її вчинки й поведінку. Тому для філософа було важливим питання про взаємне співвідношення у людини станів задоволення і страждань. Задоволення є придбання спокійного настрою, усунення страждань і тривоги. Для відновлення спокою душі велике значення має задоволення основних природних потреб. Крім цього людина має мати чітке уявлення про своє минуле, сьогодення та майбутнє, яке допомагає їй доцільно співвіднести страждання і задоволення в різні періоди життя (Гриньова, 2012).

Так, Епікур та Демокріт відзначили, що регулятором поведінки людини виступають її почуття. На їх думку, почуття бувають двох видів: задоволення (наближають людину до предмету) та незадоволення (віддаляють її від предмету). Філософи надають перевагу значенню задоволення в житті людини, яка прагне до його тривалості.

Первісною формою пізнавальної діяльності Демокріт вважав відчуття і сприймання. На них опирається мислення. Без відчуття і сприймань думки не виникають. Демокріт вважав, що почуття не можуть відобразити сутність речей (наприклад, атомарну структуру тіл). Тільки мислення, що виконує функцію, подібну мікроскопу, дозволяє бачити те, що залишається за межами органів почуттів. Основними положеннями в поясненні виникнення відчуттів і сприйняття у Демокріта виступає принцип подібності і механізм витікань.

За Лукрецієм, почуття цілком залежать від розуму. В іншому випадку, вони вводять нас в оману. Емоції розглядалися як залежність від характеру руху атомів, їх форм, а також потреб. Рівномірний потік круглих, гладких атомів і задоволення потреб ведуть до виникнення почуття задоволення та позитивних афектів. Нерівномірний рух незграбних, гачкуватих атомів і нереалізовані потреби викликають страждання і почуття невдоволення (Мышкина, 2007).

Нероздільними з пізнавальними здібностями душі є інші її специфічні властивості – прагнення і афективні переживання. Аристотель вважав, що прагнення завжди пов'язані з метою. З іншого боку, прагнення визначаються потребами і пов'язаними з ними почуттями задоволення або незадоволення. Подібно пізнавальним процесам, афективні стани завжди супроводжуються внутрішньо тілесними змінами, а прагнення завершуються зовнішніми руховими актами, що утворюють в результаті цілісну поведінку. Всі види відчуттів, вступаючи у взаємодію, утворюють сенсорні синтези, з якими органічно пов'язуються афективні

переживання та прагнення. Будь-який емоційний стан визначає активність організму й містить під собою природне підґрунтя.

Аристотель розглядав емоцію (задоволення і незадоволення) не як мотив поведінки, а як сигнал досягнення мети прагнення. Поряд з прагненням важливим мотиваційним началом Аристотель вважав афекти, поняття про які єднало психологію з етикою, з відношенням людини до інших. Вважалося, що у випадках, коли афективна реакція є або надлишковою, або недостатньою, людина чинить погано. Відповідно до Аристотеля, людина здатна випрацювати правильні афекти завдяки своєму особистому досвіду та систематичному навчанню (Мышкина, 2007).

Детальніше Аристотель зупиняється на афектах. Він називає афектами потяги, гнів, страх, відвагу, злість, радість, любов, ненависть, тугу, заздрість, жалість – взагалі все, що супроводжує задоволення або страждання. Афект – це стан, який виникає без наміру і обмірковування, під його впливом змінюються попередні рішення. Психологічна характеристика виявляє, в якому стані виникає даний афект та на кого він спрямований.

Аристотель зробив опис окремих афектів. Наприклад, страх описується так. «Страх (fobos) – деякого роду неприємне відчуття або збентеження, що виникає з уявлення про майбутнє зло, яке може заподіяти нам неприємність: люди ж не бояться будь-якого лиха; наприклад, не бояться бути несправедливими, а лише того, що може заподіяти страждання, засмутити або знищити» (Ждан, 2004). В описі складових психологічних аспектів афектів виступає раціоналізм Аристотеля: його вирішальним компонентом є уявлення.

Складовою частиною вчення про афект є поняття катарсис, тобто очищення афектів. Це поняття було запозичене Аристотелем з медицини. Його ввів Гіппократ: хвороба розумілася як накопичення шкідливих соків, а лікування – як доведення їх до помірної кількості, допустимого для здоров'я – очищення, катарсис – шляхом їх випускання. Стосовно афектів катарсис означає сутність емоційно забарвленого естетичного переживання під впливом мистецтва. «Трагедія за допомогою співчуття і страху досягає очищення (Katharsis) афектів» (Ждан, 2004). Викликані у глядача при сприйнятті трагедії афекти страху і співчуття, звільняються, очищаються, від усього важкого, людині розкривається логіка подій в певних обставинах та життєва мудрість. Аристотель підходить до проблеми суспільної ролі мистецтва, його морального впливу на людину. Сучасні автори називають такий вплив театру на глядача соціальною терапією.

Платон, в свою чергу, розробивши вчення про душу, вважав, що все розумне є добре, а все емоційне – погане. Благородна або палка душа включає в себе афективні стани та прагнення. З нею пов'язані воля, мужність, хоробрість, безстрашність тощо. Вона цілком діє за велінням розумної частини душі. З емоційним слід боротися, тому що воно псує істину.

На його переконання, розум в житті має панувати над пристрастями. По суті, теорія Платона заперечує вплив емоцій на поведінку людини (Гриньова, 2012).

Школа стоїків, зокрема, відкинула поділ Платоном душі на розумну і ірраціональну. Всі психічні процеси вважалися розумними. Пристрасті, бажання, афекти проявлялись за рахунок неправильної діяльності мислення, в результаті якої вони стають болісними станами душі. Позбутися від них здатний розум, як основний терапевтичний засіб (Мышкина, 2007).

Стоїки внесли великий вклад у вчення про афекти. Афекти – це надмірні нерозумні та протиприродні рухи душі, пов'язані з неправильними уявленнями про речі. Афекти розумілися ними як реакції на відхилення в розумовій діяльності, і тому оцінювалися ними як неприродні й хворобливі стани душі, що вимагають не стільки керування ними, скільки повного викорінення та позбавлення від них. У зв'язку з цим стоїки вказували на два можливих шляхи подолання афективних станів. Один з них полягає в усуненні первинного афекту іншим, йому протилежним. Так, наприклад, гнів може бути подоланий страхом. Всього стоїки нараховували 26 афектів і в залежності від часу і об'єктів, до яких вони належать, розподіляли їх за класами: задоволення (радість, задоволення, веселість); незадоволення (печаль, страждання) і його різновиди – співчуття, заздрість, змагання, горе, збентеження, образа, печаль, смуток; бажання (його різновиди – потреба, ненависть, гнів, любов, злість, досада); страх (боязнь, нерішучість, сором, переляк, потрясіння, занепокоєння). Печаль і задоволення викликаються, на їх думку, помилковими уявленнями про сьогодення, страх і бажання – хибними уявленнями про майбутнє. Тому другий шлях позбавлення від афектів повинен полягати у тому, щоб за допомогою розуму набути правильні знання та уявлення про своє сьогодення і майбутнє. (Стоїцизм – вчення однієї з найбільш впливових філософських шкіл античності, заснованої близько 300 р. до н.е.) (Ждан, 2004).

Стоїки розрізняли три стадії наростання афективного стану: 1. Під дією зовнішніх впливів виникають фізіологічні зміни в організмі: афекти, як і будь-який інший прояв душі, тілесні, без тілесних змін немає афектів. 2. Мимоволі настає думка про те, що відбулося та як потрібно реагувати. Це психічний, але мимовільний компонент. 3. Має втрутитися розум.

Тому, де немає розуму, там немає афектів: у дітей, у тварин, хоча у них є природні потяги. Ці потяги можна вважати афектами, оскільки афект ґрунтується на неправильному судженні. Хрізіпп називає його помилкою розуму. Потрібно не допускати цієї помилки, і моральне зводилося б не до пом'якшення афектів, а до безумовного їх викорінення. Негативне ставлення до афектів поєднується у стоїків із наявністю добрих пристрастей. Їх три: радість, обережність і воля. Радість протилежна насолоді й являє собою розумне збудження; обережність протилежна страху і є розумне ухилення; воля протилежна бажанню і являє собою розумне збудження.

Коли ж афект все ж неминучий, були розроблені рекомендації:

- 1) не дати афекту прийняти зовнішнє вираження: зовнішнє вираження зміцнює афект. Тому надзвичайно важливо боротися з зовнішніми проявами пристрастей;
- 2) не перебільшувати афект уявою;
- 3) не поспішати зі схваленням афекту, «відтягнути» останній етап наростання афективного стану і цим створити відстань між афектом і діяльністю в напрямку афекту;
- 4) відволікатися на інші спогади, наприклад, при страху пригадувати приклади мужності, витримки;
- 5) віднайти дії, на які штовхає афект тощо.

Вчення стоїків про афект і рекомендації займають важливе місце в історії психології. Особливо слід відзначити його виховне значення (Ждан, 2004).

Оскільки психічне також є певним станом матерії, то і розум, і почуття підкоряються закону самозбереження. Виходячи із цього, Телезіо розробив теорію афектів. У позитивних афектах проявляється сила, що прагне до самозбереження душі, в негативних – її слабкість.

З вченням про рухи пов'язані уявлення Галена про емоції й афекти. Афекти розумілися ним як такі душевні стани, які викликаються змінами крові. Гнів, наприклад, виникає в результаті підвищення температури крові, її кипіння. Стан та динаміка крові зумовлює не лише емоційну складову душі, а й загальну активність людини, її темперамент і навіть характер. У людини, вважає Гален, афекти не повинні переходити встановлених природою меж, тому що це призводить одночасно і до страждань тіла, і до страждань душі. Тому сильні емоції повинні вимірюватися і зніматися розумом, тим самим повертаючи душі стан рівноваги (Якунин, 1998).

Проблема афектів займала велике місце у психології Д. Гартлі, які розглядалися як спонукальна сила поведінки. Афекти, що досягають певного рівня інтенсивності, спонукають до різних дій. Афекти не вроджені, це продукт виховання і виникають за допомогою механізму асоціації.

У своїй праці „Про людину, її будову, її обов'язки” (1749 р.) він розвиває вчення про психіку як природного початку. Всі духовні здібності (сприймання та ін.) пояснюються через звернення до органічної структури мозку. Існують три основні елементи душевного життя:

- 1) Сенсації (відчуття).
- 2) Ідеації (ідеї відчуттів, тобто повторення відчуттів без предметів).
- 3) Афектації (найпростіший афективний тон – задоволення, незадоволення).

Із цих трьох елементів будується душевне життя за допомогою механізму асоціації. Він вважав, що психіка не є вродженою, вроджена лише здатність до афектів, а також можливість отримувати відчуття (Гриньова, 2012).

Спіноза розвиває вчення про афекти. Це не просто функція емоційного життя людини, а такий акт, який захоплює всю її психіку загалом. Тому афекти й переходять безпосередньо в моральну (аморальну) поведінку людини. «Я завжди намагався, – зауважує мислитель, – не висміювати людські вчинки, а розуміти їх. І тому я розглядав людські афекти, а саме любов, ненависть, гнів, заздрість, честолюбство – не як пороки людської природи, а як властивості, притаманні їй так само, як природі властиві тепло, холод, негода, грім тощо» (Выготский, 1984).

Велику увагу вчений приділяє афектам, їх походженню та присвячує значну частину «Етики». Під афектами Спіноза розуміє стани тіла, які збільшують або зменшують його здатність до дій, сприяють або обмежують її; разом з тим афекти є ідеями станів. Тіло здатне робити багато того, чого людина й не досягне. Та й сама будова людського тіла за своєю довершеністю набагато переважає все, що було створено мистецтвом.

Спіноза говорить про існування стількох видів афектів (вони складаються із простих – задоволення, незадоволення, бажання тощо, та похідних від них – любов, надія, страх тощо), скільки існує видів об'єктів, з боку яких людина піддається афектам. Із афектів Спіноза досліджує також зажерливість, пияцтво, розпусту, скупість, честолюбство, протиставляючи їм поміркованість, тверезість, цнотливість. Останні втрачають статус афектів, спрямовуючи поведінку до ідеальних цілей, пов'язуючись із моральними нормами (Гриньова, 2012).

Спіноза не погоджується із стоїками в тому, що афекти повністю залежать від людської волі і можна безмежно керувати ними. Досвід показує, що для обмеження і пригнічення афектів потрібний чималий досвід та певні зусилля. У зв'язку з цим відзначається сила, влада афектів над людьми. Афекти визначають дії та вчинки людини. За своєю силою і цінністю афекти неоднакові. Є афекти, які приносять користь, – задоволення, веселість тощо – вони збільшують здатності тіла. Є афекти, що шкодять, – співчуття, ненависть тощо – вони пригнічують людину. Але незалежно від цих відмінностей людина є залежною від речей.

Так як афекти перешкоджають діяти розумно, від них необхідно звільнитись. Оскільки неможливо пристосувати до себе зовнішні нам речі – всі вони не залежать від нас, то лише пізнання розкриває справжню істину речей. При пізнанні вищого виникає новий особливий афект – вище задоволення – блаженство, інтелектуальна любов до навколишнього (Ждан, 2004). Спіноза вважав, що для певної свободи людина має пізнати не лише зовнішні обставини свого буття, а й власні афекти і пристрасті. Таке пізнання передбачає здатність та вміння їх контролювати. Згадаймо відомий вислів про те, як потоки пристрастей знищили більше міст і поселень і вартували великих людських жертв, ніж потоки стихій та ураганів. Отже, терміни «афекти» і «пристрасті» були основоположними для розгляду афективної

поведінки у працях «Про душу» Аристотеля, «Пристрасті душі» Декарта, «Етика» Спінози, «Антропологія з прагматичного погляду» Канта тощо.

Таким чином, дослідження природи афективних явищ цікавило вчених ще з давніх часів, зокрема створювались теорії, присвячені цій проблемі. Однак, слід зазначити, що в питанні дослідження афектів на даний момент відсутня спадкоємність між теоріями, створеними в різні історичні епохи. Тому поки що не існує єдиного узагальненого бачення всього, що доведено або стверджується в окремих концепціях. Розбіжності існуючих концепцій сприяють виникненню проблеми неопрацьованості загальної теорії емоцій.

Тому актуальність нашого дослідження обумовлена спрямованістю на вирішення проблеми психології – розвитку у людини усвідомленої активності, здатності керувати власною поведінкою (саморегуляція), що безумовно, передбачає розвиток емоційного потенціалу особистості. Однією з умов високого рівня діяльності особистості має бути стабільність та різноманітність її емоційного світу. Досягти цього здатна лише емоційно стійка особистість, яка відчуває себе впевнено та спокійно у будь-якій ситуації.

Сучасна особистість характеризується порушенням емоційної поведінки, підвищенням рівня неврівноваженості, невротизації, агресивності. На наш погляд, емоційна рівновага є необхідною умовою, тим базовим станом, на основі якого можливе гармонійне функціонування особистості. Емоційно врівноважена особистість набагато легше адаптується в складних життєвих умовах. На сучасному етапі виникає необхідність виділити цей аспект особистісної зміни, проаналізувати емоційні аспекти самопізнання особистості. Невміння регулювати свої емоційні стани, справлятися з афектами і стресами перешкоджає ефективній діяльності, порушує міжособистісні відносини на роботі та в сім'ї, стає на заваді досягненню поставлених цілей і здійсненню намірів, порушує здоров'я людини. Тому психологічна допомога при виникненні афективних форм поведінки має бути спрямована на стимулювання особистісної активності у відтворенні гармонійної структури життєвого світу і на подолання проблем, пов'язаних з адаптацією до навколишнього середовища.

Усе наше життя – процес раціонального оволодіння знаннями, фактами, теоріями. Але ми прагнемо оточити себе речами й людьми, які нам подобаються, з якими ми пов'язані емоційно. Ми не просто реагуємо на ті або інші подразники середовища, ми пізнаємо їх через відчуття і сприймання, орієнтуючись на значення для нас цих подразників і відчуваючи при цьому задоволення чи незадоволення, яке спонукає до подальших дій. Уже в елементарних актах пізнання – відчуттях – проявляється афективна чутливість, так званий емоційний тон відчуттів (неприємний звук, приємний запах). Так, з перших днів після народження немовлята інтенсивно відвертаються від неприємного запаху. Афективні явища – це душевні явища, які хвилюють, рухають. Це потяги, емоції, почуття, воля (Трофімов, 1999).

Афектами в сучасній психології називають сильні і відносно короточасні емоційні переживання, що супроводжуються різко вираженими руховими та вісцеральними проявами. Володіючи властивостями домінанти, афект пригнічує інші психічні процеси й нав'язує певний спосіб розв'язання ситуації. Прикметною особливістю афекту є те, що він виникає у відповідь на ситуацію, що вже виникла. Афект також може акумулюватися в бурхливому „афективному спалаху”. Він може продовжитися в „афективних слідах”, котрі задають дві тенденції: тенденцію нав'язливості й тенденцію до гальмування, що яскраво проявляються в післядії (Леонт'єв, 1984).

Рапапорт описує, як у Фрейда змінювалося уявлення про афекти. Спочатку він вважав їх майже повним еквівалентом потягу; до 1915 р. розглядав їх (зокрема, зв'язок з задоволенням або болем, психомоторні й нейровегетативні аспекти) як процеси розрядки потягів; нарешті, в 1926 році він став вважати їх вродженими передумовами Еґо.

На думку В.К. Вілюнаса, афект – це універсальна, закріплена в еволюції "аварійна" реакція на екстремальну ситуацію, а з боку мотиваційної регуляції – повернення до інстинктивної поведінки. Афект супроводжується глибокими змінами в організмі людини, порушує енергетику організму, викликає певні відхилення в нервово-психічних процесах (А.Р. Лурія).

Афект – стрімкий, емоційний процес вибухового характеру, який може забезпечити не підпорядковану свідомому вольовому контролю розрядку в дії. Дане визначення афекту належить С.Л. Рубінштейну. На його думку, саме афекти пов'язані з шоками – потрясіннями, що виражаються в дезорганізації діяльності.

Афект як безпосереднє почуття, викликане подразниками, що стимулює психофізичну життєву силу суб'єкта. Афект діє доти, поки діє подразник (стимул) (включаючи фазу затухання), так як він безпосередньо залежить від подразника, яким він викликаний. Таким чином, афект – це психічна реакція на подразник. Як такий афект ще особистісно не інтегрований. Так як афект – це почуття, він, звичайно ж, відображає зміст сприйнятого, яке в цьому випадку являє собою зовнішній вплив, а саме такий, який діє на енергетичний стан і ставлення до життя. Афект – детермінована психічна реакція, яка викликана певним подразником (Лэнгле Альфريد, 2011).

Якобсон (Jacobson, 1953) привернула увагу до того факту, що стан напруження (наприклад, сексуальне збудження) може бути приємним, а стан розрядки (тривожність) навпаки – неприємним. Якобсон, паралельно з Брірлі (Brierley, 1937), дійшла висновку, що афекти – це не лише процеси, а складні й довготривалі феномени психічного напруження.

Слідом за Брірлі (Brierley, 1937), Якобсон (Jacobson, 1953), Арнольдом (Arnold, 1970), Ізардом (Izard, 1978), Кнаппом (Knapp, 1978) і Емде (Emde, 1987; Emde et al., 1978), що

виходили з емпіричних досліджень афективної поведінки в нейропсихології, О. Кернберг визначав афекти як психофізіологічні поведінкові патерни, що включають специфічну когнітивну оцінку, специфічний вираз обличчя, суб'єктивне переживання задоволення і привабливості болю та відрази. Афекти мають когнітивний аспект, містять принаймні загальну оцінку «хорошого» або «поганого» сприйняття, і ця оцінка, згідно з формулюванням Арнольда (Arnold, 1970), визначає спонукальну дію до певного стимулу або ситуації. На противагу теорії Джеймса-Ланге (James 1884; Lange 1885), яка стверджувала, що суб'єктивні і когнітивні аспекти афектів є довільним від сприйняття феноменів м'язевої і нейровегетативної розрядки, і подібна до цього позиція Томкінса (Tomkins, 1970) про те, що когнітивні і чутливі аспекти афектів є похідними від сприйняття виразу обличчя, то Кернберг вважав, що суб'єктивне якість оцінки – це ключова характеристика будь-якого афекту (Кернберг, 1998).

І.В. Павлов, аналізуючи афективні стани, стверджував, що особистість в стані афекту говорить і робить те, чого не дозволяє собі у спокійному стані і про що згодом шкодує. Афект, як і настрій, залежить певною мірою від індивідуальних особливостей людини – її темпераменту, характеру, виховання. Особистість, яка виховала в собі здатність контролювати себе, керувати емоціями, може контролювати свої афективні реакції. Разом з тим усім нам в тій чи іншій мірі властиве афективне життя, без якого ми, як зауважила Л.І. Божович, перетворилися б на пасивних істот.

Афекти можуть бути як примітивними, так і довільними. Примітивні афекти з'являються протягом перших двох-трьох років життя і мають якостями інтенсивності та глобальності, а також дифузним, недиференційованим когнітивним елементом. Довільні афекти більш складні, вони складаються з комбінацій примітивних афектів. На відміну від примітивних афектів, вони можуть не проявляти всі свої складові з однаковою силою, їх психічні аспекти поступово починають домінувати над психофізіологічним. Для цих більш складних феноменів Кернберг залишає термін емоції та почуття. Ця різниця відповідає спостереженням, що стосуються примітивних афективних станів і складного емоційного розвитку (Кернберг, 1998).

Афекти, як правило, перешкоджають нормальній організації поведінки. Поведінка при афекті регулюється не заздалегідь обдуманною метою, а тим відчуттям, яке повністю захоплює особистість і викликає імпульсивні дії. Інколи особистість настільки несвідома в момент афекту, що потім не може відновити в пам'яті свої дії. Афекти виникають в критичних умовах, при нездатності суб'єкта знайти швидкий і розумний вихід з небезпечної ситуації. Це і є спосіб «аварійного» вирішення ситуації. Стан афекту може виявлятися у вигляді панічної втечі з ситуації, у вигляді заціпеніння (ступору) та неконтрольованої агресії.

За даними дослідників клінічного та нейрофізіологічного напрямків, афективна поведінка тісно пов'язана з порушеннями зрілості різних структур і функціональних систем головного мозку, складових природно-генетичних особливостей центральної нервової системи особистості, її темпераменту та нейродинамічних основ (К.С. Лебединська, 1988; Р.Е. Сухарева, 1959; І.Н. Татарова, 1995; Т.П. Хризман, 1973 та ін.).

Афективна поведінка від самого народження впливає на відносини немовляти з матір'ю (Izard, 1978; Izard and Buechler, 1979). Основна біологічна функція вроджених афективних патернів немовляти – поряд з їх поведінковими, комунікативними і психофізіологічними проявами – полягає в тому, щоб сигналізувати оточення про його потреби та ініціювати, таким чином, комунікацію між немовлям і матір'ю, яка відзначає початок інтрапсихічного життя (Emde et al., 1978).

Дослідження дивують нас описом високого рівня диференціації, що проявляється в спілкуванні немовляти і матері (Hoffman, 1978). Нейропсихологічна теорія припускає, що афективна пам'ять зберігається в лімбічній корі. Експерименти по стимуляції мозку показують, що можлива реактивація не лише когнітивних аспектів минулого досвіду, але і його афективних аспектів, зокрема, суб'єктивного, афективного забарвлення цього досвіду (Arnold, 1970). Афекти, що діють як найбільш ранні мотиваційні системи, тісно пов'язані з фіксацією пам'яті про інтерналізований світ об'єктних відносин (Kernberg, 1976).

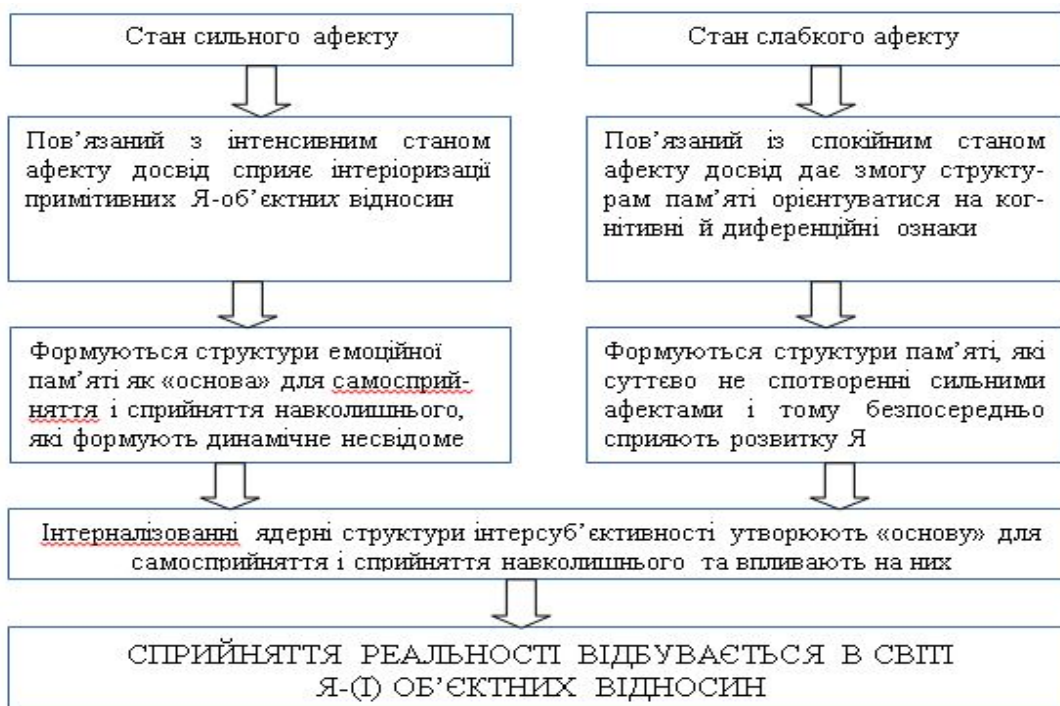
Афекти – це інстинктивні структури, які складаються з афективних (приємних і неприємних відчуттів), когнітивно-оцінюючих (добре або погано), експресивно-комунікативних (міміка) елементів і нейровегетативних моделей зняття напруження. Фрейд у 1915 році писав у своїй книзі «Несвідоме»: афекти – це психофізіологічні феномени зняття напруження. Вони фізіологічні, тому що виражаються в змінах тіла, і психологічні, оскільки сприймаються як почуття (Гриньова, 2012).

У своїх працях Фрейд запропонував спосіб аналізу механізмів функціонування особистості, виділивши при цьому концепцію афекту. В її основі лежить теорія інстинктивних потягів, яким властиві: безумовність, циклічність, вибірковість і замінність. Сам же афект визначається в ранніх роботах Фрейда як єдина спонукальна сила психічного життя, а в більш пізніх працях афектів дається дефініція інтрапсихічних факторів, що спонукують фантазії і бажання індивіда. У психоаналітичному підході виділяють три аспекти афекту: енергетичний, процес розрядки і сприйняття остаточної розрядки.

К.Г. Юнг вважав, що подія, яка супроводжується сильним афектом, веде до того, що всі асоційовані з цією подією елементи психіки акумулюються навколо афекту, утворює комплекс – відбувається дисоціація «чуттєво забарвленого комплексу від Его». Чим сильніший афект, тим більш автономні комплекси. Таким чином, відбувається розщеплення

Его, в результаті чого утворюється діадична структура, що складається з частини Его, яка регресувала і в якій залишається особистісний дух людини, і прогресуюча частини Его, що регулює взаємовідносини із зовнішнім світом (Експертиза...., ел.рес.).

Згідно Кернберга, афекти – це первинні системи мотивації. Що це означає для розвитку взагалі, оглядово представили далі.

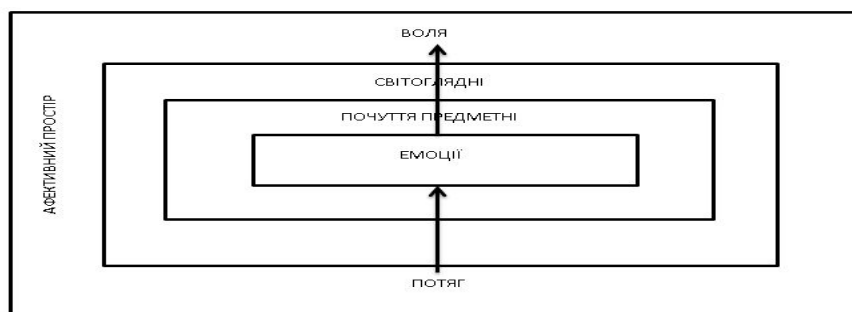

Пов'язаний з інтенсивними станами афекту досвід стимулює інтеріоризацію примітивних об'єктних відносин, тобто, відношення суб'єкта до навколишнього як результату сприйняття об'єктів. Вони накопичуються, зберігаються в структурах емоційної пам'яті лімбічної системи. Це призводить до формування внутрішнього світу, який поступово розділяється на глибокий рівень, пов'язаний з інтенсивними станами афекту об'єктними відносинами та поверхневий – більш змістовний образний рівень (Лэнгле Альфред, 2011).

Розкриваючи поняття психічних утворень (близьке до сучасного поняття «психічних процесів»), прагнучи їх класифікувати, Вундт насамперед говорить про уявлення, почуття, афекти, вольові акти як загальні класи психічних утворень, а зорові уявлення, радість, гнів, надію він вважає окремими видами утворень, що становлять загальні класи. Людина відчуває потяги, переживає емоції та почуття, здійснює свою волю. Це різні рівні прояву афективної сфери психіки, кожний з яких має свої особливості, характеристики та властивості.

Видозміна уявлень та почуттів, що підготовлена афектом і раптово завершує його, становить вольову дію. Афект разом зі своїм кінцевим результатом – це і є вольовий процес, частину якого становить вольова дія. Прості вольові дії завершуються пантомімічними

виразами – це зовнішні вольові дії, а складні, внутрішні – впливають на уявлення та почуття. Вундт розвиває афективну теорію волі, вважаючи, що афекти є первинним джерелом останньої. Вольовий процес відрізняється від афекту тим, що до нього прилягає зовнішня дія, яка на основі почуття ліквідує самий афект. Для вияву почуттів необхідна воля. Вони включаються в неї, створюючи певний рівень прояву афективної сфери особистості, розширюючи її простір.

Схема афективного простору особистості

Отже, особистість живе у своєму афективному просторі, в якому будуються всі її взаємозв'язки з навколишнім світом, що відбивається на всіх проявах психічного, зумовлюючи їх неповторність. Афективний простір – то її потяги, емоції й почуття, її прагнення й бажання, її переживання, пов'язані з пізнанням і самопізнанням, то її воля, що виникає завдяки потягам та емоціям і визначає дії, вчинки та й усе життя особистості. Але афективний простір особистості не обмежується лише потягами та емоціями. До нього входять і складніші афективні утворення – почуття. Однак розглядати емоції як нижчі, а почуття – як вищі прояви афективності було б занадто спрощено. Віддавати емоції тварині, а почуття людині неправомірно. Тільки людині, на думку Ч. Дарвіна, притаманне почуття сорому. Ми вважаємо це почуття виявом переживань, пов'язаних з нашим суб'єктивним ставленням до певних суспільних норм та правил поведінки (Трофімов, 1999).

Афективні процеси можуть визначати не лише поведінку особистості, але й формувати багато особливостей характеру. Тут існує своєрідний зворотний зв'язок: з одного боку, емоційні явища можуть знаходити в зв'язку з мотиваційною сферою особистості як такі, що опосередковують її формування і функціонування, з іншого боку – механізми стійких переживань певних емоцій, пов'язані зі специфічними рисами особистості. Агресивні прояви, що мають афективну природу (емоції, почуття, емоційні стани), виявляють тенденцію до фіксації в поведінці людини, спочатку, як своєрідні афективні стереотипи поведінки, а пізніше, в якості його особистісних рис і особливостей, що набувають певний ступінь автономності (Мойсеева, 2008).

Афективна поведінка проявляється в умовах, коли суб'єкт не контролює ситуацію, яка виникла. Тому, щоб загальмувати розвиток гострого стресу, вийти з конфліктного стану,

необхідно вибрати ефективний спосіб допомоги та самопомоги. Наприклад, моделювання конфлікту художніми засобами допоможе актуалізувати і досліджувати власну поведінку в стані стресу, усвідомити почуття, переживання, ставлення до конфлікту і його результату. Це полегшить емоційну біль, дозволить якщо не вирішити, то поглянути на певну ситуацію по-новому, змінити до неї ставлення. Щоб зняти емоційне напруження, потрібно: правильно оцінити значущість подій; в разі поразки діяти за принципом «не дуже-то й хотілося»; збільшити фізичне навантаження; сформувати нову домінанту. Отже, афект виникає як результат нейрофізіологічних процесів, які в свою чергу можуть бути викликані як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Коли афект виникає у відповідь на образ, символ, уявлення, то можна говорити про сформований зв'язок між думкою та почуттям, або про афективно-когнітивну структуру. Афекти взаємопов'язані з потягами, функціонуванням Его і об'єктами й набувають для кожного індивідуума специфічне значення в ході його розвитку.

Висновки. В результаті нашого дослідження важливим аспектом, що дає змогу говорити про теорії діяльності як загальнопсихологічної парадигми, стало те, що рівневий аналіз діяльнісних структур розпочав спрямовувати конкретні загальнопсихологічні дослідження емоційно-афективних процесів. Оскільки діяльність завжди виступає як діяльність суб'єкта, її виконання передбачає, крім об'єктивної інформації про середовище, ще й інформацію про суб'єкта, про його потреби в даному середовищі, а також про те, чого слід уникати, то саме емоції забезпечують виділення предмету відповідно до його суб'єктивної цінності.

Аналіз теоретичних джерел свідчить про те, що афекти є не лише складним, а ще й багатофункціональним утворенням. Цілісне афективне явище завжди включає єдність двох моментів: з одного боку, деякого відображеного змісту, а з іншого – емоційного переживання як феноменологічного рівня емоцій, тобто того специфічного забарвлення, з яким даний зміст сприймається особистістю. Існують певні засоби, які допомагають впоратися з сильною емоцією і не допустити її перетворення в афект. Рекомендується вчасно помітити й усвідомити небажану емоцію, проаналізувати її витoki, зняти м'язове напруження, глибоко і ритмічно дихати, залучити заздалегідь заготовлений «черговий образ» приємної події у своєму житті, спробувати подивитися на себе з боку. Афект можна не допустити, але це вимагає витримки, самоконтролю, спеціального тренування та культури міжособистісних відносин.

3.4. Дослідження аутодеструктивної поведінки особистості в світовій та українській психології

3.4.1. Характеристика аутодеструктивної поведінки

Аутодеструктивна поведінка є комплексним багатоаспектним явищем, що проявляється на різних рівнях: емоційному, когнітивному та поведінковому. Аутоагресія являє собою особливий вид агресії, яка представляє заподіяння шкоди своєму психічному або фізичному здоров'ю. Якщо агресія – напрямок негативних дій по відношенню до іншої особи, то, наприклад, при неможливості прояву агресії до іншої людини може бути перенесення агресії на себе. Таким чином, аутоагресивна поведінка здатна виникнути, коли об'єкт і суб'єкт агресії збігаються. Аутоагресія і аутодеструктивна поведінка взаємопов'язані. Найвищою формою аутодеструктивної поведінки та крайнім проявом аутоагресії є суїцид. Аутоагресивна поведінка проявляється в двох формах: самогубстві та самопошкодженні (Менделевич В.Д., 2005). К. Менінгер вважав суїцид специфічним видом смерті, який припускає три невід'ємних елемента: вмирання, вбивства і жертви вбивства (Меннінгер К., 2000).

Аутоагресивна саморуйнуюча поведінка в науковій літературі представлена широким термінологічним рядом: саморуйнівний стиль життя або субсуїцидальні феномени (К. Менінгер, 1938), суїцид через провокацію агресії на себе, саморуйнівні самогубства (Х. Нойрінгер, 1971), серйозні і несерйозні суїциди (А. Розен), непряме саморуйнування або фокальний суїцид (Н.Л. Фарбероу, 1980), символічний суїцид (Е. Дюркгейм, 1897), приховані суїциди (В. Мерло, 1968) (переїдання, надмірне паління, необережне керування машиною, скелелазіння), поведінка, пов'язана з комплексом факторів потенційної загибелі (Самохвалов В.П. та ін., 2011), субнавмисний або двозначний суїцид, життєзагрозлива поведінка (А. Вайсман), навмисний пошук стресових ситуацій (Д. Лестер, 1971), а також перманентний суїцид, хронічне або приховане самогубство, несвідома суїцидальна поведінка, полунавмисний або частковий суїцид, непряме самогубство, суїцидальний еквівалент та ін. Всі ці терміни мають на увазі вчинення аутодеструктивних дій, спрямованих на заподіяння собі шкоди при запереченні прагнення до саморуйнування. Зазвичай смерть в результаті саморуйнівної поведінки виглядає випадковою. До непрямих самогубств відносять: хронічний суїцид (аскетизм), хімічні та поведінкові залежності (наркоманія, алкоголізм, «нехімічні» адикції), ризиковану поведінку (зацепінг, стріт-рейсинг, автоцид, екстримальні селфі), фокальний суїцид (самопошкодження), навмисне робоче перевантаження, азогнозичну поведінку, релігійні обряди, що супроводжуються самокатуванням і жертвами і й таке інше. Згідно з визначенням ВООЗ суїцидом вважаються навмисні дії людини стосовно себе самої, які призводять до загибелі. Виділяють два типи

суїцидальної поведінки (МКБ-10, ICD-10) (ICD-10 Version: 2010): пряма суїцидальна поведінка має внутрішні (антивітальні думки, суїцидальні задуми, суїцидальні наміри) і зовнішні форми прояву (суїцидальні висловлювання, суїцидальні спроби, завершені суїциди); непрямая суїцидальна поведінка – свідомо ризикована поведінка, небезпечна для життя, яка не ставить кінцевою метою власну смерть. Саме до такої поведінки належать саморуїнуюча та адиктивна поведінка.

Концепцію аутодеструктивної поведінки запропонував Н. Фарбероу. При цьому до поведінки, що саморуїнує, він відніс не лише завершені самогубства але і адикції, невиправдану схильність до ризику, необачний азарт, зневагу лікарськими рекомендаціями, трудоголізм й ін. Американський дослідник Н.Б. Табачник вважав, що аутодеструктивна поведінка сприяє просуванню індивіда у напрямі ранньої фізичної смерті. Саме в осіб, що страждають інтернет-адикцією частіше відзначаються: депресивні розлади з підвищеним ризиком розвитку суїциду (К. Kim, Е. Руу, М. Чон, 2005, С. Вигонський, 2002) (Kim K., Ryu E. та ін., 2005), порушення аутосоматичного сприйняття, емоційна нестійкість (С. Вигонський, 2002), схильність до інтелектуалізації, негативізму, нетовариськості, занижена самооцінка, гіперболізовані уяви про ідеальне «Я», схильність до відходу від проблем й уникненню відповідальності, існування однієї або більше фрустрованих потреб (І.В. Чудова, 2002), почуття самотності, (Чудова І.В., 2002, Amichai-Hamburger Y., Ben-Artzi E., 2003). Е. Дюркгейм називав аутодеструктивну поведінку «символічним суїцидом» (Е. Дюркгейм, 1887). К. Менінгер ввів поняття «стиль життя, що саморуїнується», який представляє стратегії поведінки, коли тяга до саморуїнування і бажання вбити, зливаються і спрямовуються на самого себе, посилюючи поведінкові реалізації непрямих саморуїнуючих дій. До такої деструктивної поведінкової активності, що викликає саморуїнування особистості, автор відносив алкоголізм, наркоманію та тютюнопаління (Меннінгер К., 2000). К. Фредерік описує сім основних характеристик непрямого суїциду (Исаев Д.С., Шерстнёв К.В., 2000): 1) часта відсутність усвідомлення наслідків своїх вчинків; 2) раціоналізація, інтелектуалізація або заперечення власної аутодеструктивної поведінки; 3) розвиток аутодеструктивної поведінки, стрімко наближаючи майбутнього смерть; 4) уникнення відкритого обговорення аутодеструктивних тенденцій; 5) ймовірність долготривалої мученицької поведінки; 6) отримання вторинної вигоди з співчуття чи проявів ворожості під час саморуїнування; 7) уявна випадковість смерті.

Аутодеструктивна поведінка проявляється в аутоагресії і спрямована на нанесення прямого або непрямого збитку власному соматичному або психічному здоров'ю, коли дії людини несуть загрозу цілісності та розвитку власної особистості (Короленко Ц.П., Донских Т.А., 1990, с.60). А.А. Руженков, Г.А. Лобов, А.В. Боєва, (2008) вважали аутодеструктивними

навмисні дії, наслідком яких є фізичне або психічне руйнування особистості, яке не має усвідомленої мети позбавлення себе життя (Руженков А.А. та ін., 2008). Є.В. Змановська (2003) до аутодеструктивної поведінки відносить суїцид, як навмисне і свідоме самогубство (Змановская Е.В., 2003). Мотивації аутоагресивної поведінки присвячені роботи Е. Шнейдмана, К. Менінгера, В.В. Сулицького, О.М. Моховікова, О.М. Вроно, Д. Васерман. Н. Фарбероу, які до поведінки, що саморуйнує, відносили не лише завершені самогубства, але й адикції, невинуватену схильність до ризику, необачний азарт, азогнозичну поведінку, трудоголізм та ін. (Farberow N.L., 1968; Hendin H., 1985; Меннінгер К., 2000; Сулицкий В.В., 1999; Моховиков А.Н., 2003; Вроно Е., Ратинова Н.А., 1989; Вассерман Д., 1980). Неоднозначність розуміння вченими гносеології і сутності суїциду, обмежували вивчення даної проблеми рамками кожної окремої дисципліни, дозволяючи розглядати явище суїциду однобічно, через призму теоретичних уявлень і методів, характерних для певного предмета. А.Р. Амбрумова зазначає: "Характерною рисою науки минулого століття і початку нинішнього було прагнення до встановлення домінуючого чинника у генезі різних явищ, в тому числі і самогубства. Історико-науковий аналіз суїцидології виразно виявляє рух теоретичної думки від пошуків єдиної, "головної" причини всіх самогубств до з'ясування поліетиології суїцидальної поведінки, його багатофакторної природи" (Амбрумова А.Г., 1986). Неможливість повноцінного опису феномена самогубства в його повноті і різноманітті полягала у відсутності повноти досліджуваних даних, в абсолютизації застосовуваних методик дослідження, а також у прагненні представників окремих дисциплін надати отриманим приватним результатами загальний характер. Обмеженість існуючих наукових підходів сприяла в подальшому виникненню міждисциплінарного підходу у дослідженні проблеми суїциду.

3.4.2. Проблема самогубства у науковій літературі XIX – першої чверті XX століття

Психіатрична концепція. Відповідно до існуючої в офіційній медицині точки зору, в 19 столітті суїцид розглядався як хвороба, психічна аномалія. Дана думка зберігалась протягом всього 19 століття. Психіатрична концепція, що з'явилася на початку 19 ст. трактувала самогубство як психічне захворювання.

Французький психіатр, один з основоположників наукової психіатрії Ж.Д.Е. Ескіроль, автор роботи "Розумові хвороби" (1838), жорстко пов'язував суїцид з душевною хворобою: "У самогубстві проявляються всі риси божевілля. Тільки в стані безумства людина здатна робити замах на своє життя, і усі самовбивці – психічно хворі люди" (Дюркгейм Э., 1996, с.22-23). Висновок, зроблений Ж.Д.Е. Ескіролем обмежував вирішення питань самогубства виключно рамками медицини, оскільки вчинок, здійснений не добровільно, а через хворобу –

предмет медичних досліджень. Автор прагнув підтвердити власні висновки патолого-анатомічними дослідженнями, однак згодом був змушений визнати, зміни в тканинах тіл суїцидентів, які фіксувались, не можливо було систематизувати із-за надмірної різноманітності. На підставі проведених досліджень зразків тканин осіб, заподіявши собі смерть (переважно головного мозку і органів травлення), Ж.Д.Е. Ескіроль визнав, що "...розтин тіл самогубців не пролив слід на причину" (Esquirol J. E., 1838 с.325). Д.П. Фальре, який був прихильником Ж.Д.Е. Ескіроля, написав роботу, присвячену проблемі самогубства "Іпохондрія і суїцид" (1822), де намагався доказати, що самогубство є наслідком іпохондрії (Falret J.P., 1882). С.Є. Бурден у праці "Самогубство як хвороба" (1845), стверджував, що суїцид є самостійне захворювання, яке автор назвав "самогубною монomanією" (Bourdin C. E., 1845). Англійський лікар Ф. Вінслоу, будучи прибічником концепції про органічне походження суїциду, пов'язував всі імпульси духовного життя (в тому числі що призводять до суїциду) з патологічним станом органів тіла і тканин, стверджуючи, що схильність до самогубства зводиться до принципів, керованими звичайними хворобами. Ф. Вінслоу свої погляди виклав у книзі "Анатомія самогубства" (1840). Незважаючи на непереконливість даних, отриманих попередниками, автор підсумовуючи висновки попередників, прийшов до думки, що: "у багатьох випадках мозок здається не порушений структурними змінами і, тим не менш, розмірковуючи фізіологічно слід вірити, що в кожному випадку орган почуттів повинен бути пошкоджений первинним або вторинним чином. У багатьох випадках немає сумніву, що корінь хвороби укладено в головному мозку, в якому, однак, після смерті неможливо виявити сліди хвороби" (Forbes W., 1840, с.282). Не дивлячись на наявні негативні дані розтинів, автор залишився переконаний, що суїцид – це результат божевілля, який має органічну причину. Італійський криміналіст Ч. Ломброзо, який в кінці 19 століття досліджував проблему самогубства, теж висловлював думку, що суїцид завжди є ускладнений божевіллям, причиною якого він бачив в спадковій схильності (Ломброзо Ч., 2003, с.42). Р. Гордон в роботі "Сучасні самогубства" (1912), пише, що в 1909 році лікар з м. Відень А. Брош, прагнучи знайти за допомогою позитивних методів підтвердження теорії про органічне походження суїциду, провівши розтини 371 тіла виявив явні ознаки душевної хвороби тільки в 7,6% випадків (Гордон Г.И., 1912, с.7). Н.В. Пономарьов, автор роботи "Самогубство в Західній Європі і Росії у зв'язку з розвитком божевілля" (1880), вважав, що причиною суїциду є психічне захворювання і, що самогубство здійснюється людьми під впливом раптового імпульсу (Понизовский А.М., Демидов В.И., 1986). П.Г. Розанов в роботі "Про самогубство" (1891) стверджував, що основою самогубств є психічні захворювання (Розанов П.Г., 1891, с.151). Російським психіатром І.П. Лебедевим в 80-і роки 19 століття уперше був застосований психолого-аналитический метод клінічного спостереження в

стаціонарних умовах осіб у віці до 20 років, які вчинили суїцидальні спроби (Лебедев І.П., 1897). Дослідник вважав, що для більш глибокого розуміння феномену суїциду і рішення профілактичних завдань, передусім, потрібне усебічне знайомство з "характером суб'єкта, його вихованням, впливом батьків, того середовища, з якого він виріс" (Комплексные исследования в суицидологии, 1986, с.87). І.П. Лебедев помилково вважав суїцидальні прояви різновидом психозу. Прибічники психопатологічної концепції в Росії прагнули представити самогубство в якості наслідку прояву загального або короткочасного божевілля. Психіатр Л.М. Дрознерс дотримувався думки, що незалежно від конкретних зовнішніх причин, що штовхнули людину на самогубство, неминучим в усіх випадках суїциду є душевний розлад, джерело якого, на думку автора, знаходиться в підсвідомій сфері, яка грає провідну роль в житті індивіда. Л.М. Дрознерс ставив питання про необхідність спеціального "Амбуланса", працюючи в якому лікарі-фахівці могли б надавати допомогу людям, що знаходяться в кризовій ситуації, розплутуючи незрозумілі для них гнітючі переживання і з'ясовувати витіснені ними афективні стани (Женунтій В.І., 2003, с.27).

Більшість російських психіатрів: С.С. Корсаков, Н.І. Сікорський, С.А. Баженов, Ф.В. Рібаков, С.А. Суханов вважали, що самогубства можуть здійснюватися під впливом певних обставин, практично здоровими в психічному відношенні особами і підтверджували свої думки тим, що на долю хворих серед суїцидентів доводиться не більше 25% від загального числа самогубств (Корсаков С.С., 2003, Сикорский И.А., 1896). Н.І. Сікорський відмічав факт збільшення у багато разів міри суїцидального ризику для психічно хворих у зв'язку з тим, що доля таких людей у населенні значно менша, ніж одна чверть, у зв'язку з чим було поставлено питання про необхідність ведення профілактичної роботи серед психічно хворих, особливо серед осіб з характерними ознаками депресії. Вчений писав: "Самогубство є явище, яке зустрічається нерідко в житті і рахується як акти, що не виходять з кола дій, які може вчинити і цілком у нормальних людей. Дійсно, коли людина зважується на самогубство з почуття обов'язку або на підставі вимог розуму, то це може бути і при здоровому глузді. Але статистика показує, що більшість самогубців походить з психопатичних сімей, і самі по собі нерідко представляють різкі ознаки психічної неврівноваженості" (Сикорский И.А., 1896, с.12).

Медична концепція. У 19 столітті в медицині склалося уявлення про те, що суїцид здійснюється виключно під впливом аномального стану головного мозку та специфічного молекулярного руху в ньому певних часток (А.В. Гаків, П.М. Мінаков, І.В. Нейдінг, І.М. Гвоздев). Професор судової медицини Казанського університету В.М. Гвоздьов висловлював думку, що суїцид є виявом розумової діяльності, що досягла крайніх меж ненормальності, а вважати хворобу злочином нерозумно (Гвоздев И.М., 1889). Але багато

дослідників (Брієр де Буамон, Лезле, П Ольхін) дотримувалися іншої точки зору, вважаючи, що головним мотивом самогубства є відраза до життя, при відсутності ознак психічних розладів. В якості доказів зворотного, П. Ольхін наводив аналіз листів суїцидентів, відзначаючи, що в них "... присутній рівний почерк, твердість духу, логічність думок і почуттів..." (Ольхін П., 1863, с.215). Г.І.Гордон (1912) у роботі, присвяченій листам суїцидентів, також відзначав, що багатьом пишучим властиві спокій, ясність думок і почуттів. Вчений писав "...до реакції у формі самогубства здатні не тільки хворі й хворобливі, але і здорові душі, абсолютно нормальні по своїм якостям і емоціям" (Гордон Г.И., 1912, с.83). На думку лікаря П.О. Ольхіна основна причина самогубств полягає в неправильному вихованні. Автор роботи "Про самогубство у медичному відношенні" (1859), писав: "У світі немає абсолютно безнадійного становища для людини, також немає абсолютно зайвих людей" (Ольхін П., 1859, с.291). Автор зазначав, що підсумок прийняття суїцидального рішення найчастіше відбувається в результаті внутрішньої боротьби і наводить зміст передсмертних листів суїцидентів, в яких відображена боротьба між рішучістю покінчити з собою і почуттям самозбереження (Ольхін П., 1859, с.96).

Психологічна концепція. Формування психологічного підходу відбувалося на тлі домінуючих в науці 19-початку 20 століть теоретичних концепцій та наукових напрямів. Представниками психологічного напрямку висувалися різні гіпотези про причини виникнення суїцидальної поведінки у відповідності з теоретичними уявленнями кожної із шкіл. Перша психологічна теорія суїциду була створена на початку 20 століття австрійським психіатром З. Фрейдом. Згідно з розробленим їм психоаналітичним підходом, суїцид розглядався як результат руйнівного впливу підсвідомих механізмів психіки. Автор особливо підкреслював роль аутоагресії. Згідно його теорії, всі живі істоти прагнуть до свого первісного неорганічного життя, якого можна досягти шляхом самознищення. На його думку, самогубство є природним психологічним актом, що здійснюється під впливом інстинкту смерті (Фрейд З., 1912). Психоаналітична концепція суїцидальності, розглядає суїцидальну поведінку як реакцію на амбівалентно пережиту любов/ненависть близьких суб'єкту осіб або розчарування в них. При цьому об'єкт представляється як незамінний, а його втрата виступає як загроза існуванню. З метою самопорятунку, коханий/ненависний об'єкт переноситься індивідом на самого себе, роблячи його частиною себе, чим і досягається звільнення від втрати, а ненависть до об'єкту в момент скоєння суїциду, суб'єкт звертає на власну особистість. З. Фрейд пише: "Жоден невротик не переживає наміри самогубства, не звертаючи на себе імпульсу вбивства, спрямованого на іншого" (Махлейдт В., 1999, с.228). Автор пізніше, представив суїцид як результат порушення рівноваги спрямованості потягу до життя і смерті, яке відбулось під впливом кризової ситуації.

Дослідник суїциду Р.І. Гордон, автор роботи психологічного напрямку "Сучасні самогубства" (1912) вважав, що причини суїциду слід шукати у внутрішніх переживаннях і настроях індивіда, а не у зовнішніх обставинах. Автор писав: "Ми допускаємо, стало бути, що при відомих умовах кожен з нас може стати самогубцем незалежно від стану свого здоров'я, розумових здібностей, оточуючих умов життя і т. ін. До реакцій у формі самогубства здатні не тільки хворі, але й здорові душі, абсолютно нормальні за своїми якостями та емоціями" (Гордон Г.И., 1912). Автор пов'язував втрату інтересу до життя не з душевним захворюванням, а з невідповідністю потреб можливостям. Таким чином, психологічні основи виникнення суїцидальної поведінки входили в суперечність із зовнішніми причинами, яким Р.В. Гордон намагався знайти соціальне обґрунтування. Автор вважав, що без зміни ситуації в суспільстві вирішення даної проблеми неможливе (Гордон Г.И., 1912, с.74, 93). В.А. Сікорський в роботах психологічного напрямку, розглядаючи суїцид серед осіб молодого віку, зазначав, що зростання самогубств серед учнів залежить від морально-етичних чинників і тісно пов'язаних з ними проблем виховання і навчання, та висував великі програми психогігієнічних та лікувально-оздоровчих заходів. В.А. Сікорський у монографії "Психологічна боротьба з самогубствами в юні роки" (1913) пропонує типологічну схему формування суїцидальної поведінки, представляючи її у вигляді феноменологічного ряду етапів розвитку суїцидальної поведінки: 1-й етап – сумніви і нерішучість. 2-й етап – виникнення почуття провини. 3-й етап – поява гніву, туги й страху. 4-й етап – фанатизму. В.А. Сікорським була висловлена думка про зворотності суїцидальних намірів під впливом засобів морально-етичного впливу, особливо на ранніх етапах формування суїцидальних задумів (Сикорский И.А., 1913).

Дослідник суїциду Б. Краєвський, на початку століття піднімаючи питання самогубства серед молоді, вважав, що навіть одиничний факт самогубства значний і повинен привертати увагу, так як "важко знайти що-небудь інше, що протестувало б голосніше, розходилося б більш різко з тим, що ми в нашому укладі думки звикли вважати розумним, доцільним, нормальним" (Краевский Б., 1910, с.1-2). В роботі "З приводу самогубств серед учнів. Психологічні міркування", він писав, що обов'язком кожного носія культури, особливо вихователя, є пом'якшувати і полегшувати страждання інших, так як вищим завданням усієї культури є позбавлення світу від страждання (Краевский Б., 1910, с.7). На його думку, людині слід уникати вузької життєвої програми і не обмежуватись якоюсь єдиною метою (кар'єра, досягнення багатства, вдалий шлюб), а приймати участь у громадській, культурній, науковій діяльності. Тоді, в разі краху основної мети, він зможе переключитися на інші види діяльності, що представляють для нього інтерес. Б. Краєвський не заперечував значущості спеціалізації та визначеної спрямованості інтересів, але вважав, що для осіб, нестійких у

психологічному відношенні, особливо в молодому віці, подібна спрямованість обмежена і може мати небажані наслідки, так як наявність труднощів у досягненні певної мети чи взагалі неможливість реалізації своїх планів можуть стати причиною втрати у них інтересу, взагалі до будь-якої діяльності і, навіть, втрати інтересу до життя.

Педагогічна концепція. Більш всебічно і глибоко досліджувалися педагогічні і морально-психологічні аспекти суїциду. Дослідження ґрунтувалися на зіставленні динаміки суїциду з домінуючими традиційними засадами і моральними установками в суспільстві. Відомий російський психіатр В.М. Бехтерев вважав, що причиною більшості не пов'язаних з душевними захворюваннями самогубств серед учнів шкіл є недолік морального виховання, який неминуче призводить до дисгармонійності структур свідомості і сприяє виникненню психологічної і моральної нестійкості у студентів та викладачів, які нерідко сприяли негуманною, жорсткою манерою поводження зі школярами, появі в них суїцидальних проявів (Бехтерев В.М., 1912). Поліпшення становища він бачив у необхідності внесення кардинальних змін у процесі навчання з метою перетворення його, перш за все, у засіб морального і громадянського виховання. Про важливість реформи старої школи В.М. Бехтерев говорив у своїй доповіді, присвяченій комплексній програмі профілактики самогубств, на I з'їзді Російського союзу психіатрів і невропатологів в 1911 році. Ще на початку століття, відомий вчений зазначав, що правдиве розуміння суїцидальних причин можливе лише при врахуванні якомога більшої кількості умов, які у тій чи іншій мірі створюють ґрунт для виникнення суїциду (Бехтерев В.М., 1912, с.6-7). Значний інтерес представляє робота відомого російського педагога А.Н. Острогорського "Самогубство як психологічна проблема" (1893). Автор вважав, що вивчення психології самогубства необхідно, перш за все, для розробки профілактичних заходів. Дослідник пов'язував стан "душевної розгубленості" та втрату внутрішніх цінностей особистості і втрату інтересу до життя не стільки з душевною хворобою, скільки з безліччю факторів іншого роду: віком; особливостями темпераменту; специфікою виховання; спадковістю; стражданням від виснажливих хвороб; простим наслідуванням. Як противник теорії про розумову неповноцінність усіх суїцидентів, А.Н. Острогорський стверджував, що "душевний стан, в якому самогубець приймає рішення, якщо немає прямих свідочств на душевну хворобу суб'єкта, слід вважати, в істотних рисах схожим з тим, який можна спостерігати у здорових". Автор визнавав в походженні суїциду домінуючу роль соціальних чинників, проте зазначав, що подібні фактори можуть діяти вирішальним чином, тільки коли для цього є сприятливі умови в самій особистості" (Острогорский А.Н., 1985, с.345). А.Н. Острогорський вважав, що у самогубців жага життя не зникає, а перебуває в ослабленому стані, та велике значення надавав заходам індивідуальної і колективної профілактики, найважливішу умова яких бачив

у настороженості до оточуючих рано, до нерідко малопомітних ознак суїцидальної активності, наприклад, таких як висловлювання (скарги, погрози та інше). Розглядаючи питання соціальної профілактики самогубств, автор звертав увагу на загальногігієнічні заходи, підкреслюючи важливість морального виховання і навчання, вважаючи, що саме формування міцної тілом і духом людини може дозволити виховати покоління, стійке до "потрясін", яке здатне успішно протистояти життєвим труднощам.

Дослідник суїциду В.А. Федоров, автор книги "Батьки і діти – самогубці" (1911) вважав, що вирішальний вплив на схильності до самогубства надає саме суспільство, з усіма притаманними йому витратами цивілізації і виступав проти морального розпаду який, на його думку, виражається у різних видах і формах, проникаючи в усі сфери життя суспільства. В.А. Федоров писав: "Поза всяким сумнівом, самогубства серед учнівської молоді нашого часу є ніщо інше, як тільки наслідування" (Федоров В.А., 1911, с.10). В.А. Федоров приходив до несподіваного висновку, що в "розгнужданості" молоді визначальну роль відіграє захоплення батьків політичною свободою, скасування деяких законів, процвітання порнографічної літератури і, більшою мірою, сучасні для того часу друковані ЗМІ і кінематограф.

Соціологічна концепція і статистичний аналіз суїциду

Представники соціологічного напрямку відстоювали точку зору про пріоритетний вплив соціального середовища на походження суїциду, пояснюючи, що суїцидальний феномен обумовлений негативним станом суспільства.

Французький соціолог Е. Дюркгейм в роботі "Самогубство: соціологічний етюд" (1912), на підставі проведених статистичних досліджень зробив висновок про залежність рівня самогубств у суспільстві від ступеня згуртованості соціальних інститутів (шлюб, сім'я, професійні та релігійні організації) та стану культурних і моральних норм у державі, які регламентують поведінку його членів. Е. Дюркгейм розділив суїцид на чотири групи: 1) егоїстичні (як результат розриву значущих інтерперсональних зв'язків, відриву від мікросоціальної групи, коли суїцид обирається як спосіб ухилення від вирішення існуючих проблем); 2) альтруїстичні (в результаті групової залежності і надмірної групової інтеграції, коли суїцид здійснюється в інтересах якихось людей та/або ідей); 3) аномічні (в результаті порушення інтеграції з суспільством, що перешкоджає розвитку загальноприйнятих поведінкових моделей, коли суїцид являє собою реакцію на екзистенційну кризу, внаслідок різкої зміни способу життя чи внутрішньоособистісну картину самосприйняття і сприйняття навколишнього світу або ситуації, яка може викликати таку кризу); 4) фаталістичні (коли суїцид є наслідком надмірного контролю або конформізму). Автором був запропонований розподіл суїцидальної поведінки на суїцидальні тенденції, спроби і завершені суїциди [46].

Е. Дюркгейм помилково вважав провідною і єдиною причиною самогубства специфіку характеру соціальних груп, в які включена людина. Автор залишив без уваги особистісні особливості суїцидентів і заперечував необхідність розгляду конкретних випадків самогубств і вивчення суїцидальних мотивів. Однак, на підставі проведеного дослідження, вченим був зроблений істотний висновок про те, що "...не існує жодного психопатичного стану, який мав би з самогубством постійний і незмінний зв'язок" (Дюркгейм Е., 1994, с.49).

Англійський історик, соціолог-позитивіст, автор наукової праці "Історія цивілізації в Англії" (1857-1861, рос. пер. 1861) Р.Т. Бокль, вважав "самогубство продуктом певного стану всього суспільства" (Бокль Р.Т., 1986). В той час існувала теорія вродженої схильності до суїциду, якої дотримувалися здебільш медики, біологи, психологи. Досить багато прикладів на підтвердження цієї гіпотези зібрано в роботі "Суїцид і іпохондрія" французьким дослідником, соціологом Фалретом (Falret J.P., 1882). Автор стверджував, що спадковість у родичів суїцидентів виражається не тільки в схильності до самогубства, але і в рисах характеру, типах реакцій: пристрасності, надмірній дратівливості, частій похмурій поведінці, нетиповому способі життя, завищеній самооцінці, нетерпимості. Фалрет вважав, що схильність до самогубства зберігається в кількох поколіннях. У дореволюційній Росії незначна кількість робіт соціологічної орієнтації пояснювалася незадовільним станом обліку статистичних даних самогубств. На досить високому рівні була організована статистика суїциду тільки у великих містах – в Москві, Петербурзі та Ризі, а також в навчальних закладах, військах та в'язницях. Саме на базі цих статистичних даних побудовані дослідження В.Я. Феноменова, які відображені в роботі "Причини самогубств в російській школі" (Феноменов М.Я., 1914) і робота А.М. Коровіна "Самогубство і споживання горілки в Європейській Росії з 1903 по 1912 рік" (Коровин А.М., 1916).

В.Я. Феноменів поставив перед собою мету вивчити самогубства учнів шкіл не окремо, а як частину серед загальної кількості суїцидів у Росії початку 20 століття. На підставі проведеного аналізу за період з 1899 по 1912 рр., що включав порівняльні дослідження з даними по Європейським країнам, автор робить висновок, що на відміну від європейських країн, в Росії доводиться стикатися з "якимось гарячковим прогресивним збільшенням числа самогубств учнів" (Феноменов М.Я., 1914, с.3). В.Я. Феноменів у роботі "Причини самогубства в російській школі" пише про необхідність пильного вивчення еволюції, динаміки цього явища, "...щоб вловити ті змінні в ході суспільного життя, які помічаються лише в наступні роки..." (Феноменов М.Я., 1914, с.4). Розглядаючи самогубство як явище соціальне, М.Я. Феноменів пов'язував загострення суїцидальної обстановки з проблемами зростання країни, підкреслюючи, що соціальні кризи, як правило, є причиною збільшення самогубств у суспільстві. Збільшення числа самогубств серед учнів, у порівнянні

з даними серед дитячого і дорослого населення країни, М.Я. Феноменів пов'язує зі змістом та умовами шкільного виховання в Росії. "Можна з повним правом сказати, – пише автор, що людину порівняно здорову і нормальну можна довести до самогубства: раз життєві удари перевершають міру її сил, вона втрачає психічну рівновагу і кінчає із собою" (Феноменов М.Я., 1914, с.4). Рішення проблеми зниження самогубств серед школярів, М.Я. Феноменів бачив в кардинальній зміні процесу навчання дітей в навчальних закладах і переходом його на більш раціональні принципи, засновані на формуванні особистого інтересу учнів до знань, а не на прагматичній спрямованості освіти, метою якої є виключно підготовка до якоїсь спеціальності або звання.

Певний інтерес представляє робота соціологічної орієнтації, написана А.М. Коровіним в 1916 році "Самогубства і споживання горілки в Європейській Росії з 1903 по 1912 рік" (Коровин А.М., 1916, с.91). Однією з провідних причин самогубств автор вважав урбанізацію, акцентуючи увагу на високій мірі концентрації населення в містах і відзначаючи більш високий відсоток алкоголізації серед міського населення, ніж серед жителів сільської місцевості. Головним засобом боротьби з самогубством А.М. Коровін бачив у боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом. Дослідження, проведені М.Я. Феноменовим і А.М. Коровіним, наблизили розв'язання проблеми, актуальних і для сучасної суїцидології – вивченню кореляційних залежностей між самогубством і різними соціальними змінними. Вперше статистичний звіт про самогубства в Росії був виданий у 1832 році французькою мовою. К.С. Веселовський в роботі "Дослідження про самогубство в Росії" (1847) систематизував дані урядової статистики за період 1803-1841 рр. В 1860-х роках 19 століття у пресі почали публікуватися численні дослідження, присвячені проблемі суїциду. Доктор Ю. Гюнберг опублікував роботу "Самогубства в Санкт-Петербурзі з 1858 по 1867 рік" (Гюнберг Ю., 1868), яку побудував на підставі газетних хронік "відомостей Санкт-Петербурзької міської поліції" і даних судово-медичних розтинів. Автор дотримувався думки про недостатню надійність офіційної урядової статистики. Етнограф С.В. Максимов ввів публікацію періодичних звітів про самогубство, перший з яких вийшов в 1870 році. Статистичні дані за період 1870-1872 рр., представлені в різних джерелах, були систематизовані доктором В. Пастернацьким в роботі "Статистичне дослідження самогубств в Петербурзі за 1870, 1871 і 1872 роки" (Пастернацкий И., 1872).

Моральна статистика. На початку 19 століття виникла нова дисципліна – моральна статистика. Її засновником вважається бельгійський статистик Л.А. Кетле. З 1830 році починається наукове вивчення суїциду моральної статистикою. На підставі кількісного підрахунку числа здійснених в суспільстві вбивств і самогубств і співвідношенні їх з демографічними, соціальними, кліматичними та іншими показниками, представники

моральної статистики прийшли до висновку, що всі постійні явища слід вважати закономірними, тобто діями, які є не результатом вільного волевиявлення індивіда, а наслідком суворої детермінації, що знаходиться в причинно-наслідковій залежності від факторів, які не залежать від людини (Паперно І., 1999, с.35).

Р. Бокль у вступі до "Історії цивілізації в Англії", розглядаючи питання про походження суїциду, писав: "...самогубство є лише прояв загального стану суспільства" (Buckle H., 1873, с.19-27). Доктор Е. Морселлі у праці "Самогубство: дослідження моральної статистики" (1879), на підставі узагальнення статистичних даних, зібраних різними дослідниками в ряді Європейських країн, висловив думку про помилковість існуючої в науці концепції щодо спонтанності людських дій: "За багато років продемонстрована статистична постійність явища самогубства, закономірність, яка, як довів Вагнер, перевищує закономірність народжень, смертей і шлюбів. Цей факт допоміг радикально змінити метафізичні уявлення про вільну волю і в руках Кетле, Вагнера і Дробиша, послужив потужним знаряддям заперечення реальності незалежних людських дій, стверджуючи, що у моральному світі існують такі ж закони, як і у фізичному" (Morselli E., 1879, с.52). Підкреслюючи важливість моральної статистики і необхідність вивчення не окремо взятих індивідуальних випадків, а всього суспільства в цілому, Е. Морселлі пише: "...соціологія чи моральна статистика... досліджує прояви і розвиток комплексної думки, так що її можна назвати психологією колективної людини" (Morselli E., 1879, с.12). Після революції 1917 року вийшло два випуски "Моральної статистики" (1922, 1927), які були присвячені окремим статистичним дослідженням злочинності і самогубств. Одним з організаторів моральної статистики (1922) був відомий представник юстиції М.Н. Гернет, автор робіт про проблему суїциду. Випуск 1922 року включав статистичні дослідження зарубіжних країн і дореволюційної Росії. Збірник випуску 1927 року ґрунтувався на даних, отриманих з місць позбавлення волі і Рагсів, оброблених ЦСУ і представляв собою відомості по СРСР у цілому. В роботі надавалась порівняльна характеристика з даними зарубіжних країн, розглядалась динаміка суїциду залежно від статі, віку, професії, часу року і доби, наводились дані аналізу соціально-біологічних причин розбіжності показників самогубств в залежності від статі. Цікавим є той факт, що за даними ЦСУ на той період часу відзначались самогубства переважно серед жінок (1:3) (Гернет М.Н., 2917).

Анатомо-антропологічна концепція. Антропологічна школа, представлена працями А.В Крюкова, П.М. Мінакова та І.І. Нейдинга, які пов'язували походження схильності до суїциду з певними змінами в побудові черепів самогубців. Згідно з твердженнями прихильників антропологічної концепції суїциду, "дефекти будови" черепів суїцидентів справляють механічну дію на головний мозок, в результаті чого відбуваються порушення

функцій діяльності мозку, що і є основною причиною розвитку схильності індивіда до самогубства. Російський патологоанатом В.М. Гвоздев, який працював в цьому напрямку і провів більше 1000 судово-медичних розтинів трупів суїцидентів вважав, що самогубство є не що інше, як прояв розумової діяльності, "що досягла останніх меж своєї ненормальності". Безрезультатні пошуки анатомічного та фізіологічного підтвердження схильності до самогубства в залежності від особливостей енергії речовини, що рухається ("молекулярного руху в головному мозку", що відрізняє суїцидентів від несуйцидентів), та які надають вплив на розумову діяльність людей, В.М. Гвоздев в дослідженні "Про самогубство з соціальної та медичної точок зору" (1889), пояснював недосконалістю інструментарію та організаційними труднощами в роботі (Гвоздев И.М., 1889). Такий механістичний підхід до проблеми самогубства, та помилковість теоретичних передумов не могла дати серйозних наукових обґрунтувань окремим положенням теорії походження суїциду і надати допомогу у вирішенні питань профілактики самогубств.

Соціально-економічні мотиви суїциду серед жінок знайшли своє відображення у спільній роботі Р.С. Біленького, Є.В. Єремеевій "Про соціально-побутові мотиви самогубства жінок" (1928). Дослідження проводилися на базі лікарні "Пам'яті жертв революції", у період з 1926 по 1927 роки. В роботі простежується тенденція до виділення в якості першовизначених причин суїциду – психологічних відхилень. На думку авторів, "самогубство... є в більшості випадків проявом психопатії особистості...", але дослідниками наголошується, що "недостатньо уваги при аналізі самогубств приділяється соціально-побутовому комплексу, що оточує особу самогубця, тим факторам... які постійно турбують його, послаблюючи його опірність" (Беленький Г.С., Єремеева Е.В., 1928, с.3). Г.С. Біленький і Є.В. Єремеева вважали, що розгляд цих факторів необхідний для більш повного вивчення масового суїциду. На думку Р.С. Біленького і Є.В. Єремеевої, причини самогубств серед жінок обумовлені соціально-побутовими мотивами і економічним становищем сім'ї. Автори відзначають, що хронічні захворювання "також лягають непродуктивним тягарем на сім'ю, її бюджет" (Беленький Г.С., Єремеева Е.В., 1928, с.5). На підставі аналізу даних автори (Р.С. Біленький, Є.В. Єремеева) дістали наступних висновків:

- 1) Світова і громадянська війни залишили підірваним фізичний стан населення, при цьому знизивши його нервово-психічну опірність щодо соціально-побутових шкідливостей.
- 2) Частота самогубств в м. Ленінград знаходиться позаду найголовніших міст Англії і США.
- 3) Самогубства припадають найчастіше на молодий вік (від 20 до 29 років).
- 4) Більшість самогубців-жінок припадає на групу дочок селян, ремісників і кустарів, які живуть в якості утриманок при своїх чоловіках.
- 5) Постраждали жінки (240 осіб) у більшості виявилися спадково обтяженими душевними захворюваннями (спадкові самогубці), такими, що

страждають алкоголізм або соматичними захворюваннями: туберкульозом, раком, гінекологічними хворобами, що і робило їх вразливими в психічному відношенні.

б) Спадково обтяжені хронічними хворобами, фізично і нервово ослаблені, несамостійні в матеріальному і побутовому стані особи, часто скоюють повторні спроби самогубства, легко піддаючись впливу соціально-побутових негараздів, які є рушійними мотивами самогубства (Беленький Г.С., Еремеева Е.В.). Незважаючи на помилковість висновку про психічну неповноцінність суїцидентів, дослідження проведені Р.С. Біленьким і Є.В. Єремеевою представляють певний науковий інтерес, оскільки авторами була зроблена спроба поглибленого вивчення соціально-економічних мотивів суїциду серед жінок в післяреволюційний період.

Правова концепція. Проблема самогубства знайшла відображення в працях російських юристів, що розв'язували питання про правомірність кримінальних санкцій проти суїцидентів. У багатьох роботах розглядалися не тільки правові аспекти суїциду але й робилися спроби вивчити це явище з метою розроблення превентивних заходів боротьби з самогубством. Правознавець Н.С. Таганцев, у роботі "Про злочини проти життя по російському праву" (1870; 2-е изд.1873), у главі, присвяченій суїциду, надає власні результати історичного огляду російського законодавства та порівняльну характеристику його з законодавством країн Західної Європи. Н.С. Таганцев виступає прихильником декриміналізації суїциду на підставі того, що дії особи, яка вчинила самогубство, не можуть бути предметом законодавства, оскільки закон регулює відносини між членами суспільства, а суїцидент не знаходиться в юридичному відношенні до самого себе, так як відбувається збіг злочину, а також співпадіння суб'єкта і об'єкта. На думку Н.С. Таганцева, кримінальне право вторгалось у сфери інших законодавств: цивільного права (позбавляючи юридичної сили заповіти суїцидентів), канонічного права (вирішуючи питання про похоронний обряд) й т. ін. (Таганцев Н.С., 1873, с.162-167).

Правознавець П. Обнінський, розглядаючи питання про самогубство в Росії, зазначав, що в законодавстві існують протиріччя щодо суїциду і про те, що і досі не вирішене питання про те, яким судам слід розглядати суїцидальні спроби, окружним або духовним? У відповідності зі Статтею 1473 "Уложення про покарання кримінальних та виправних" "...зазіхнувши в здоровому глузді на позбавлення себе життя... віддається, якщо він християнін, церковному покаянню за розпорядженням свого духовного начальства" (Обнинский П., 1871, с.3). П. Обнінський інтерпретував сенс цієї фрази як свідчення того, що суїцид в російському законодавстві розглядається не як кримінальний, а як релігійний злочин, тобто мусульмани, іудеї та інші особи, які не є християнами, даній статті не підлягають. На думку юриста І.Н. Шестакова, суїцид слід розглядати в рамках юрисдикції

цивільної влади, так як цивільна влада повинна переважати над церковною (Шестаков И.Н., 1872, с.134-135). Правознавець І.А. Аревков, говорячи про існуючу невизначеність щодо проблеми суїциду в законодавстві, пропонував всі питання про самогубство, вирішувати судовою владою та передати її місцевій адміністрації, оскільки лікар може зробити розтин трупа без участі слідчого, а при встановленні смерті суб'єкта в результаті суїциду, справу слід передавати церковному суду (Аревков И.А., 1873, сс..45). Дослідження А.В. Ліхачова "Самогубство в Західній Європі та Європейської Росії" містять досвід порівняльно-статистичного дослідження (1882), Автор наводить дані порівняльно-статистичного дослідження, на підставі якого ним було зроблено висновок про неможливість зменшення схильності до суїциду тільки шляхом прищеплення релігійного почуття, так як "це почуття занадто свято і високо і не має під собою того ґрунту, на якому живуть і вмирають люди. Спонування до самогубства породжуються, головним чином, економічними умовами суспільного життя, а тому політична економія і законодавство, яке обумовлює добробут суспільства з часом, при правильному розвитку, знищать в суспільстві бажання самогубства, яке його ганьбить". В деякій мірі, розділяючи помилкові погляди антропологічної школи, дослідник прийшов до висновку, що самогубство являє собою "засіб суспільного відбору способом мимовільного зникнення негідних особистостей" (Лихачев А.В., 1882). А.В. Ліхачов розглядав суїцид як об'єкт соціології, стверджуючи, що соціологія "...здається з'ясуванням прояву і розвитку загальної думки. Так що могла б бути названа психологією всього людства" (Лихачев А.В., 1882, с.4). А.В. Ліхачовим уперше була проведена систематизація існуючих даних про самогубство в Росії за період 1830-1880 роки. Не дивлячись на різноманітність даних, автор був впевнений у правильності кінцевих висновків про загальне збільшення числа самогубств в Росії, яке спостерігалось в європейських країнах.

У роботах Є.Н. Тарновського, присвячених проблемі самогубств, відображені результати аналізу причин виникнення суїциду, виходячи з теорії "провідних факторів". Ґрунтуючись на соціолого-статистичних методах, дослідник прагнув розробити теоретичні основи для кримінальної статистики, на підставі яких стало б можливим встановлювати конкретні закономірності в області злочинів і, безпосередньо, самогубств. Є.Н. Тарновський в роботі "Застосування статистичного методу в області кримінальної статистики" (1916) писав, що вивчення статистичних даних не тільки дасть можливість визначити закономірності даного явища, але і дозволить намітити заходи профілактики самогубств у суспільстві. Згідно з "теорією фактів", Є.Н. Тарновський вважав основними причинами злочинності і самогубства певні комбінації чинників: соціально-економічних (безробіття, високий рівень цін на хліб, злидні та інше); фізичних (пора року, час доби, рівень

температури, специфіку клімату); індивідуальні (стать, вік, темперамент). Надмірна абсолютизація статистичного методу, згідно з яким Є.Н. Тарновським були проведені чисельні розрахунки статистичних показників з метою обґрунтування важливості кожного фактора і був встановлений ланцюг суворої причинності, що обумовлює вчинення злочину або суїцидального акту, звела проведені дослідження до рівня фатальності, тим самим нівелюючи сенс пошуку різноманітних можливостей виходу суїцидентів з кризи. Є.Н. Тарновський видав у 1926 році роботу про самогубство, засновану на матеріалах вітчизняної і зарубіжної моральної статистики "Відомості про самогубства в Західній Європі і РРФСР за останнє десятиріччя" (Тарновский Е.Н., 1916).

Значна роль у зміні правової оцінки суїциду належить відомому російському юристу А.Ф. Коні. А.Ф. Коні виступав за скасування кримінального покарання за самогубство і вітав статтю 148 у першому Радянському Кримінальному кодексі 1922 року, що виключає несення кримінальної відповідальності, як за сам факт самогубства так і за замах на нього. Серед основних причин цього явища він виділяв соціально-економічні та суспільно-політичні. Велику увагу надавалося дослідником мікросоціальним стосункам суїцидентів (послабленню ролі сім'ї, неправильному вихованню та ін.), впливу індивідуальних і психофізичних чинників: статі, віку, шкідливих звичок, наявності душевного захворювання, часу року і доби.

А.Ф. Коні в роботі "Самогубство в законі і житті" (1923) відстоював думку, що суїцид не є виключно наслідком психічного захворювання і стверджував, що "самогубство має вважатися результатом свідомої і дієздатної волі, доки не буде в кожному окремому випадку доведено протилежне" (Кони А.Ф., 1923, с.455). Виступаючи противником антропологічної теорії природженого самогубства, автор підкреслював важливість мікросоціальних конфліктів в походженні суїциду (Кони А.Ф., 1893, с.456).

Філософський аспект проблеми суїциду. В Античний час ставлення до суїциду серед представників різних філософських напрямів було неоднозначним. Негативне ставлення до самогубства відображено в ученні багатьох давньогрецьких філософів. Піфагор Самоський (6 ст. до н.е.) – давньогрецький філософ, математик, релігійний і політичний діяч, засновник піфагореїзму виступав противником суїциду. Піфагор порівнював людину з вартовим, який поставлений богом і не володіє правом залишати свій пост без його волі. Самогубство засуджували відомі давньогрецькі філософи Платон (427-347 рр. до н. е.) і Аристотель (384-322 рр. до н. е.). Платон у деяких випадках допускав можливість самогубства. У праці "Закони" він писав, що покінчити із собою можливо в разі якоїсь неминучої випадковості або через нестерпний сором (Платон, 1971). В цілому Платон засуджував самогубство, відзначаючи, що суїцидентам необхідно влаштовувати ганебні похорони. Школа Епікура в Афінах, яка була заснована давньогрецьким філософом

Епікуром (341-270 рр. до н. е.) по-своєму переломила погляд на проблему суїциду. На думку епікурейців сум, невдачі, хвороби і фізичні страждання можуть служити причиною самогубства і повністю виправдовують. Представники стоїцизму ще у 3 столітті до н.е. вважали суїцид "розумним виходом" за умови дотримання певної міри, яка полягає в ступені вагомості причин. Згідно вчення стоїцизму мудрець, незалежно від віку, повинен вміти вчасно відмовитися від життя. Згідно вчення епікурейців, для дурної людини більш природно чіплятися за життя, навіть якщо воно не є для нього джерелом радості. Самогубство виправдано, якщо не викликано пристрастю або помилкою, і якщо воно завгодно богам або долі. Засновник школи Зенон (336-264 рр. до н. е.), який згодом покінчив з собою, вважав, що виникнення у житті нездоланих перешкод, які роблять неможливим досягнення блага, є досить серйозним приводом для самогубства.

Відомий політичний діяч Риму, філософ, представник стоїцизму Луцій Аней Сенека (біля 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) писав: "Життя не є безумовним благом: воно цінне остільки, оскільки в ньому є моральна основа. Коли вона зникає, то людина має право на самогубство" (Legoyta, 1870, с.93). Автор вважав, що приводом для самогубства можуть бути: втрата свободи, примус, небезпека потрапити в рабство. "Раніше ти помреш чи пізніше – не важливо, добре чи погано, ось що важливо. А добре померти, значить уникнути небезпеки жити погано. Найбрудніша смерть краще самого чистого рабства", – писав Сенека (Legoyta, 1870, с.106). Пристрасть, на його думку, не є приводом до суїциду, але в певних ситуаціях, самогубство цілком допустимо.

Англійський філософ, творець першої закінченої системи механістичного матеріалізму Томас Гоббс (1588-1679 рр.) у роботі "Основи філософії" в роздумах "Про людину" (1658), писав: "Першим з усіх благ є самозбереження. Бо природа влаштувала так, що всі хочуть собі добра... З іншого боку, в ряді всього зла перше місце займає смерть, особливо болісна смерть. Ще гіршим злом, однак, є страждання, заподіювані життям; останні можуть стати особливо сильними, так що, якщо їм не передбачається близького кінця, смерть може здатися благом" (Гоббс Т., 1989, с.242).

У другій половині 18 століття, англійський філософ, історик і економіст Девід Юм (1711-1776 рр.), написав психологічний етюд "Про самогубство", Книжка одразу ж потрапила в список заборонених видань. Автор висловлював думку, що суїцид не може суперечити задумам бога, так як вчинення самогубства через горе, нужду або хворобу не здатне порушити світової гармонії, в якій проявляється промисел божий: "Постараємося повернути людям їх вроджену свободу, розібравши всі звичайні аргументи проти самогубства і показавши, що вказане діяння вільно від всілякої гріховності і не підлягає якому-небудь осуду в відповідності з думками стародавніх філософів" (Юм Д., 1965, с.806).

У 1770 році представник філософського гуртка в Парижі Гольбах стверджував, що бідність, сором, зрада друзів, незадоволена пристрасть, невдячність власних дітей, муки совісті, меланхолія і багато інших причин можуть бути достатніми і розумними приводами для самогубства. На захист прав на добровільну смерть, також виступали французький письменник та філософ Ж.Ж. Руссо (1712-1778), французький філософ-гуманіст Мішель де Монтень (1533-1592).

Відсутність повноти досліджуваних даних, абсолютизація застосовуваних методик дослідження, прагнення представників окремих дисциплін надати отриманим приватним результатам загальний характер робили неможливим у період 19-початку 20 ст. всебічний опис феномена самогубства у всій його повноті й різноманітності. А.Л. Берман, в роботі "Суїцид – загальні теорії і запобігання" (1998), пише: "Суїцид в тому вигляді, в якому його розглядала культура 19 століття, не є діянням у результаті індивідуального волевиявлення; це дія або детермінована або є такою, що де термінується и обмежена нормами. Соціологія суїциду, психіатрична і медична література підганяють на свій лад "а ргіогі", яке при вивченні суїциду позбавляє сенсу як приватні випадки, так і життєписи індивідів" (Alan L., 2011).

На нашу думку, вивчення наукової спадщини представників різних дисциплін 19-початку 20 століть, які досліджували проблему самогубства, необхідно для більш критичного осмислення цінного матеріалу, який містить різноманітні підходи вчених минулого до даного явища з метою більш ефективного вирішення питань суїциду, що стоять перед сучасним суспільством.

3.4.3. Теоретичні концепції суїциду в Західній науці ХХ століття

Інтенсивне зростання кількості самогубств у всіх промислово розвинених країнах з'явилося причиною більш інтенсивного та поглибленого вивчення суїциду західними вченими. Різні аспекти суїцидальної поведінки вивчали представники різних дисциплін. Швейцарський суїцидолог П. Шнейдер (1954) вважав, що суїцидальні думки та суїцидальні дії не мають між собою нічого спільного. На його думку, у великої кількості людей в певні моменти життя виникають думки про самогубство як про можливий спосіб вирішення конфліктної ситуації, однак, лише незначна кількість людей їх реалізує. З цього випливає, що для дослідників суїциду представляють науковий інтерес тільки завершені самогубства та суїцидальні спроби (Schneider B., 2005, с.129). Інший дослідник суїциду М. Хальбвакс (1930) обмежив область вивчення суїцидології, стверджуючи, що тільки завершені суїцидальні дії є єдиним підтвердженням істинності самогубства. М. Хальбвакс, відносив альтруїстичний вид суїциду до феномену самопожертви і виділяв: спокутний суїцид (здійснюється в результаті самозвинувачення), проклинаючи самогубство (скоюється як протест) і дезіллюзійне (що вчиняється внаслідок розчарування і незадоволеності досягнутим) (Halbwachs M., 1930).

Подібні підходи не могли бути вірними, так як, наприклад, самогубства, що здійснюються окремими особами для залучення уваги до власних проблем, самогубства-заклики про допомогу, демонстративно-шантажні суїциди не мали кінцевою метою дійсне позбавлення себе життя і, нерідко, закінчувалися смертельним результатом тільки із-за невірно розрахованих суїцидентом дій, також як і деякі самогубства, що здійснювалися особами для дійсного припинення власного життя, але не закінчившимися летальним результатом тільки в силу непередбачених обставин, чи вчасно наданої медичної допомоги.

Цікавим є підхід відомого американського суїцидолога М. Фарбероу (1968), який виділяв чотири види суїцидальних дій, що відображають наміри і кінцевий результат дій суїцидентів: а) намір позитивний – кінцевий результат позитивний; б) намір негативне – кінцевий позитивний результат; в) намір позитивний – кінцевий результат негативний; г) намір негативне – кінцевий результат негативний. Подібний розподіл доводить, що будь-які суїцидальні дії повинні представляти величезний інтерес для дослідників проблем суїциду. Особливо важливим є вивчення суїцидальної поведінки як для більш точного виявлення осіб, що перебувають у кризових ситуаціях з метою надання їм своєчасної допомоги, так і для пошуку й розробки реальних шляхів профілактики суїциду серед населення.

К. Менінгер вважав, що самогубство є дотриманням інстинкту смерті, і певним проявом комплексів садизму і мазохізму. На його думку, в суїциді існує три основні несвідомі елемента: бажання вбити (засноване на помсті і ненависті); прагнення бути вбитим (засноване на почутті провини); бажання покінчити з собою (засноване на депресії і відчаю). Таким чином, самогубство є акт, де об'єкт і суб'єкт агресії зливаються. К. Менінгер ввів поняття фокального суїциду (1938), згідно з яким під аутоагресивними маються на увазі дії, метою яких не є самогубство, але які своїм здійсненням ставлять під загрозу життя суб'єкта (Меннінгер К., 2000).

Пізніше, даний тип аутоагресії був описаний в літературі Дж. Мирлоу як "прихований суїцид" (1938), Д. Лестером як "пошук стресових ситуацій" (1971) і А. Вейсманом й іншими як "життєзагрозлива поведінка" (1973).

Л Векштейн в класифікації суїциду (1993) виділяє хронічний суїцид осіб, які страждають алкогольною чи наркотичною залежністю, суїцид, що відбувається в результаті недбалості, екзистенціальний, раціональний, психотичний суїцид та інші. Всього автором було запропоновано 30 видів самогубств (Wekstein L., 1993).

А. Адлер вважав прагнення до самогубства захисною реакцією у формі усвідомленої або неусвідомлюваної помсти самому собі або іншій особі, яка, на думку дослідника, сприяє подоланню дитячих комплексів і самоствердженню. Іншим дослідником суїциду Р. Гендіним (1984) був обстежений і проаналізований в динаміці контингент суїцидонебезпечних верств

населення в Америці і Англії за період 1940-1980 років. Р. Гендіним було визначено співвідношення завершених самогубств і суїцидальних спроб для різних вікових категорій населення США, яке склало 1:10. За даними автора, серед осіб молодого віку на кожен 1 завершений акт суїциду припадало 100 суїцидальних спроб. Серед осіб похилого віку співвідношення було 1:1 (Hendin H., 1985, с.15). Д. Доллардом була розроблена теорія фрустрації (1939), відповідно до якої виникнення агресивної та аутоагресивної поведінки обумовлено наявністю фрустрації, яка є наслідком зіткнення індивіда з непереборною перешкодою і неможливістю задоволення суб'єктивно важливої життєвої потреби. Фрустрація потреб породжує різні форми агресії, в тому числі і аутоагресію.

Великий внесок у суїцидологію вніс Е. Шнейдман, який розробив когнітивну теорію суїциду (1968). Американський вчений розділив самогубство в залежності від наявності або відсутності порушень психічної діяльності на три види: 1) логічний (обумовлений сильним болем або соматичним захворюванням, що виключає наявність психічних порушень); 2) каталогічний (обумовлений розщепленням мислення і наявністю семантичних помилок); 3) палеологічний (обумовлений психотичними розладами). На основі особистісної мотивації Е. Шнейдман виділив наступні типи суїциду: 1) логічний (мотиви втечі, самопокарання, возз'єднання та інші); 2) еготичний (що є результатом самоосуду депресії і виражається в непереносимості навколишнього світу і бажанні піти з нього); 3) дуалістичний (виникає як реакція на фрустрацію і містить мотиви відплати, призову, маніпуляції і інше); 4) генеративний (обумовлений наявністю екзистенціальної кризи і є наслідком випадіння індивіда з родинних стосунків або втрати зв'язків з поколіннями). Е. Шнейдманом була запропонована теорія загальних рис самогубств (1985), згідно якої всім формам прояву суїцидальної поведінки, притаманні певні характерні особливості. Е. Шнейдман дав типологію осіб, схильних до суїциду (1980). Дані проведених Е. Шнейдманом досліджень (1953) свідчать, що 70% осіб здійснюють суїцидальні дії, попередньо висловлюючи свої наміри найближчому оточенню і при своєчасному прийнятті заходів, можна було б запобігти ряд суїцидальних вчинків (Shneidman E., Farberow N., 1957). Результати даних досліджень доводять, що поширена думка, навіть серед деяких фахівців, що займаються проблемами суїциду, про те, що справжні суїцидальні думки, як правило, ніколи суїцидентами попередньо не висловлюються, глибоко помилкові. Будь-які, навіть на перший погляд незначні суїцидальні висловлювання, повинні привертати пильну увагу не тільки спеціалістів, але і осіб з найближчого оточення, оскільки нерідко, тільки своєчасне розпізнання проблеми та прийняття ефективних заходів, здатні утримати людину від скоєння самогубства.

Англійський вчений П. Сейнсбері (1955), вивчаючи різні райони Лондона, встановив статистичні кореляції між частотою суїцидальних актів і соціальними характеристиками у 28

районах цього міста. Дослідник зазначав взаємозв'язок між суїцидами, які закінчилися летальним результатом і соціальною ізоляцією. Згідно з даними, запропонованим П. Сейнсбері, 27% від загальної кількості проаналізованих ним самогубств зазначено у осіб, що не проживають в сім'ях, тобто ведуть самотній спосіб життя. Від загального числа жителів району самотні особи становили лише 7% (Sainsbury P., 1951). Р. Літман ввів в суїцидологію поняття "двозначного суїциду" (1961), який характеризує дії, спрямовані на свідоме самопошкодження і вчинення яких для суб'єкта може закінчитися смертю. Р. Літман, вивчаючи питання про ступінь розвитку суїцидальної поведінки та ймовірності виникнення суїцидальних мотивів і реалізації суїцидальних дій, розрізняє два варіанти суїцидального ризику (1966): гострий (імовірність реалізації суїцидальних дій дуже висока, пресуїцидальний період може бути відсутнім); хронічний (характеризується наявністю терапевтично резистентних переживань суїцидального плану, має тривалу тимчасову протяжність і після скоєння суїцидальної спроби не піддається купіруванню) (Суїцидологія, 1999, с.44). Відповідно до неоаналітичних уявлень, розглянутих Хенслером (1974), відмінною рисою осіб з суїцидальною поведінкою є надмірно підвищена ранимість, що змушує переживати їх кризові ситуації як дуже значущі. При цьому, лють, виходячи назовні з метою відновлення заземленого почуття власної гідності, може бути спрямована на знищення самого себе. Англійський дослідник суїциду Р. Дж. Фрей (Freu R.G., 1978) пропонує розглядати суїцид з точки зору вбивства самого себе. На думку автора, до суїциду можна відносити факти, коли особа самостійно виконує суїцидальний акт (наприклад, характері або самоповішення та інше), якщо ж суб'єкт тільки ставить себе в небезпечні для життя умови (наприклад, кидається під поїзд або машину), то це, на думку Р.Дж. Фрея рівноцінно випадковості або нещасному випадку.

3.4.4. Наукова розробка проблеми суїциду в СРСР і країнах Східної Європи

Період після Жовтневої революції 1917 року, в який проводилося всебічне вивчення питань, пов'язаних з проблемою суїциду, не був тривалим. Оскільки Україна з 29.12.1922 р. по 24.08.1991 рік входила до складу СРСР як республіка, історія суїциду є для нас важливою. На початку тридцятих років в Радянській державі сектор соціальних аномалій при ЦСУ (центральному статистичному управлінні) був ліквідований. Вивчення проблем самогубства було цілком віддано в область психіатрії. Суїцид став вважатися класово чужим, аморальним явищем, так як з позицій комуністичної моралі самогубство було позбавлене соціальних коренів, психологічних мотивів і не відповідало принципам всебічного гармонійного розвитку особистості радянської людини. Факти суїциду розглядалися виключно в рамках психопатології, а особи, що вчинили акт самогубства або суїцидальну спробу, автоматично

прилічувались до категорії психічно неповноцінних і, в останньому випадку, підлягали обов'язковій постановці на облік в психіатричних лікарнях за місцем проживання.

Радянське законодавство в своїх перших кодексах (Радянський Кримінальний кодекс 1922, ст. 148; 1926, ч.2 ст.141) не розглядало суїцид як кримінально карне діяння і виключало застосування будь-яких санкцій відносно осіб, які вчинили самогубство або суїцидальну спробу. У роки правління Й.В. Сталіна всі питання, що стосуються самогубств були закриті, ніяких відкритих досліджень з цієї теми не проводилося і в радянській пресі не публікувалося. Після смерті В.Й. Сталіна почався період так званої "відлиги" не тільки в політиці, але й в науці. Поступово в Радянському Союзі стала усвідомлюватись необхідність відновлення досліджень феномена суїциду вченими різних напрямів, зокрема в соціології і психології. А.Р. Амбрумова у роботі "Психологія самогубства" пише: "В СРСР статистика самогубств стала публікуватися у відкритій пресі лише... через 60 років після перших публікацій в 1920 році відділом моральної статистики" і далі зазначає: "що стосується такого різновиду суїцидальної поведінки, як замах на самогубство, то тут ситуація така ж невизначена. Системних статистичних відомостей про суїцидальні спроби взагалі ніде немає, не реєструвалися вони і Держкомстатом СРСР" (Амбрумова А.Г., 1994, с.15). Радянська суїцидологія, як наука, у своєму становленні і розвитку пройшла складний період. Тільки в 70-ті роки, вперше за весь час існування СРСР, при Московському НДІ психіатрії Міністерства охорони Здоров'я СРСР був створений Всесоюзний Суїцидальний Центр. Даний центр з ВНДІ МВС СРСР та іншими організаціями почав проводити різні комплексні дослідження з проблем самогубства, а також займатися наданням психологічної і психотерапевтичної допомоги особам, які потребують підтримки.

Завдяки науковій роботі фахівців різного профілю, суїцидологія за досить короткий період досягла значних успіхів. Перші суїцидологічні дослідження були проведені в Москві, Ленінграді, Норильську, Ризі, Тбілісі, Баку. Це не тільки сприяло поглибленому вивченню різних напрямів теорії суїциду, але і дозволило розвиватися такому складному напрямку, як профілактика самогубств, яка включає в себе надання соціально-психологічної допомоги амбулаторним і стаціонарним підрозділам, формування консультативно-методичних кабінетів у складі психіатричних лікувальних установ і поза ними, створення телефонної ланки екстреної допомоги – "Телефону Довіри".

Для ефективного вирішення проблеми суїциду був необхідний комплексний підхід в психологічному, соціально-психологічному, соціологічному, медичному, педагогічному, правовому та психіатричному напрямках. А.Р. Амбрумова в роботі "Суїцидальна поведінка як об'єкт комплексного дослідження" (1986), писала, що в питанні вивчення феномена суїциду необхідний комплексний підхід: "Розгляд суїцидальної поведінки як об'єкта

комплексних досліджень означає, що дослідження набуває міждисциплінарного характеру, при якому починають обговорюватися граничні для кожної дисципліни проблеми і перехід від однієї проблеми до іншої", але відзначала автор, при цьому "необхідна ще внутрішня установка дослідників на зіставлення різних точок зору, поєднання специфічного для кожної науки бачення об'єкта з позиціями та уявленнями інших наук. Важливо свідоме прагнення дослідників до побудови синтезуючої теоретичної концепції до вироблення єдиного розуміння сутності та природи суїцидальної поведінки" (Амбрумова А.Г., 1986, с.17). З 1978 року, практично кожен рік стали публікуватися наукові праці в збірниках Московського НДІ психіатрії МОЗ РРФСР, які містили результати досліджень різних аспектів проблеми суїциду вченими різного профілю. Ці дослідження відображують позиції психологічного, медичного, соціального, соціологічного, педагогічного та правового підходів.

Психологічні аспекти суїцидальної поведінки. Відомим дослідником суїциду, керівником науково-методичного центру суїцидології у Москві, А.Р. Амбрумовою (1971) була запропонована концепція, згідно з якою суїцид є наслідком соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікросоціального конфлікту, який вона переживає. Автором був виділений та описаний особливий клас суїцидонебезпечних станів, так званих психалгій (1978). Суттєвий інтерес представляють роботи дослідниці, присвячені індивідуально-психологічним (1978) і віковим аспектам суїцидальної поведінки (1989), а також робота, присвячена теоретико-методологічним і організаційним проблемам суїцидальної превенції (1984).

Іншим дослідником суїциду В.А. Тихоненко була запропонована класифікація суїцидальних проявів (1978). Автором було побудовано дві типологічних схеми. Перша заснована на категорії мети і відображає диференціацію справжніх самогубств, замахів і тенденцій від демонстративно-шантажних суїцидальних проявів, самоушкоджень і нещасних випадків, до яких автор відносить небезпечні для життя дії, які направляються іншими цілями. Друга – на категорії особистісного смислу, як відносини, що незбіжні мети дії (безпосередньо суїциду) і мотиву діяльності, в яку вона включена. Дана схема представлена типами: а) протесту; б) помсти; в) призову; г) уникнення; д) самопокарання; е) відмови.

В.А. Тихоненко були виділені чотири типи постсуїцидальних станів (Тихоненко В.А., 1978, с.59): критичний; маніпулятивний; аналітичний; суїцидально-фіксований. Автором також було надано рекомендації щодо подолання найближчого, раннього і пізнього постсуїцидального періодів. Дана типологія не втратила актуальності і до теперішнього часу дослідники суїциду використовують її у своїй роботі. Цікавий підхід до проблеми суїциду у Л.Р. Смолинського, який описав суїцидонебезпечні ситуаційні реакції в осіб з акцентуаціями характеру (1986). Автором була простежена динаміка ситуаційних реакцій та відмічено, що в

ряді випадків можлива їх трансформація в психопатологічні стани. Суїцидальний ризик при цьому значно знижується, так як спрацьовують патологічні механізми психологічного захисту, однак, в окремих випадках, подібні реакції набувають не тільки суїцидонебезпечності, але й можуть носити криміногенний характер (Смолинский Л.Г., 1986, с.136).

Дослідження агресивних та аутоагресивних типів особистості було проведено А.Г. Амбрумовою та А.Г. Ратіновим (1986). Автори розглядають суїцидальну поведінку в аспекті соціальних відхилень, аналізують причини й умови порушення механізмів утворення соціальних норм, які проявляються у формі девіантних і делінквентних проявів (Амбрумова А.Г., Ратинов А.Г., 1986). Авторами визначено загальні проблеми суїцидології та кримінальної психології з метою профілактики негативних суспільних явищ, одним з яких є аутодеструктивна поведінка та суїцид.

Заслуговує уваги дослідження вченого з Новосибірська, Ц.П. Короленка, що запропонував концепцію адиктивної поведінки (1991). Автор пише: "Адиктивна поведінка розглядається нами як одна з форм деструктивної поведінки, тобто такої, яка заподіює шкоду людині і суспільству... У виникненні адиктивної поведінки мають значення особистісні особливості і характер впливів середовища. Особи з низькою переносимістю психологічно дискомфортних станів, які виникають у повсякденному житті та у природних періодів спаду, більш схильні до ризику появи адиктивної фіксації. Такий ризик також може збільшуватися при зустрічі з важкими соціально несприятливими, психотравмуючими ситуаціями, як втрата колишніх ідеалів, розчарування в житті, розпад сім'ї, втрата роботи, соціальна ізоляція, втрата близьких або друзів, різка зміна звичних життєвих стереотипів" (Короленко Ц.П., 1991, с.8) і виділяє сім видів адиктивних реалізацій: вживання алкоголю; прийом наркотиків, отрут, різних медичних препаратів, що змінюють стан психіки; надмірне захоплення азартними і комп'ютерними іграми; сексуальна адиктивна поведінка; голодування чи переїдання; працеголізм; тривале прослуховування ритмічної музики. Автор зазначає, що "на етапі повного домінування адиктивної поведінки остання повністю визначає стиль життя, стосунки з оточуючими. Вона функціонує як система, що самозабезпечується, і людина занурюється в адикцію, відчужується від суспільства. Самі адиктивні реалізації не приносять колишнього задоволення, контакти з людьми вкрай ускладнюються не тільки на глибинно-психологічному але й на соціальному рівні, самотність стає центральною проблемою. Переважає пригнічений, знижений настрій і апатія" (Короленко Ц.П., 1991, с.8). Ц.П. Короленко не вказує, що подібні дії в деяких випадках можуть призвести адикта до суїциду.

На нашу думку, адиктивну поведінку можна розглядати як одну з форм схильності до суїциду. І.М. Єлісеєва (1978), Л.Р. Смолінський (1986), А.Р. Амбрумова, Є.Р. Трайніна, Л.Я. Уманський (1989) вважають, що такі види адиктивних реалізацій, як прийом алкоголю,

наркотиків чи інших одурманюючих речовин, можуть бути причиною виникнення не тільки агресивної але й аутоагресивної поведінки. Надмірне захоплення азартними іграми здатне призвести до втрати адекватного сприйняття ситуації, коли гравець робить ставку не замислюючись про наслідки. А.Р. Амбрумова у статті "Про самогубців" (1994), зазначає: "Повернулося і старе – самогубство через програш в рулетку, із-за комерційного краху та інші" (Амбрумова А.Г., 1994).

Соціологічні аспекти суїцидальної поведінки розглядалися Л.І. Постоваловою (1983). Автор зазначає, що "соціологічний аналіз суїцидальної поведінки включає декілька достатньо автономних аспектів розгляду: соціокультурологічний; соціально-демографічний; соціоекологічний; соціально-психологічний. Кожен з цих рівнів з різних сторін висвітлює дане явище" (Постовалова Л.І., 1983, Воднік В.Д., 2013). Автор визначає завдання, що стоять перед ними. Так, завданням соціально-демографічного аналізу є встановлення статистичних кореляцій між частотою суїцидальних дій та демографічними показниками, що включають: статево-віковий аспект; етнічний склад населення; релігійну та професійну приналежність; соціальний статус; функціонування інститутів сім'ї та шлюбу. У завдання соціоекологічного аналізу входить визначення географічного розподілу суїциду, районів міст з найбільшим відсотком самогубств і встановлення суїцидогенних екологічних факторів. Завданням соціокультурологічного аналізу є вивчення ролі і значення соціальних установок щодо суїциду для визначення впливу їх на прийняття суїцидального рішення, що зробить можливим визначення необхідних профілактичних заходів з урахуванням особливостей регіонів. У завдання соціально-психологічного аналізу входить розгляд мікросоціального оточення суїцидента, визначення типів і особливостей суїцидогенних конфліктів, встановлення порушень в сфері міжособистісного спілкування (Амбрумова А.Г., Постовалова Л.І., 1983, с.33).

Пізніше Л.І. Постоваловою був проведений аналіз поширеності самогубств в СРСР (1989), зокрема показана динаміка чисельності самогубств в радянській державі та зарубіжних країнах, надається порівняльний аналіз показників самогубств між РСФСР та іншими республіками колишнього СРСР (в тому числі і України), регіональний розподіл суїцидів в РСФСР, поширеність самогубств серед населення сільської місцевості та міських поселень, визначено статевовікова різниця в показниках самогубств. Робота Л.І. Постовалової наочно демонструє необхідність обліку і аналізу статистичної інформації та проведення порівняльного аналізу для більш повного і всебічного вивчення проблеми суїциду.

Конфліктам в сімейній та інтимно-особистісній сферах, проблемам самотності та питань профілактики присвячені роботи: А.Р. Амбрумової, К.І. Постовалової (1984), Н.Д. Кібрика (1984, 1989), (А.М. Полєєва (1989), А.Б. Ордянської (1983), М.Р. Балашової, О.Ю. Собчик (1983). А.Р. Амбрумова і Л.В. Постовалова розглядаючи питання сімейної

діагностики та профілактики суїцидальної поведінки, виділили два типи сімей зі слабким психологічним захистом: коли дезадаптований хто-небудь з членів сім'ї всередині сім'ї; коли сім'я дезадаптована щодо суспільства. Автори пишуть, що як правило, суїцидальна поведінка виникає в родині в результаті конфліктів, які спровоковані дією деструктивних факторів (Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И., 1983). Представляючи результати роботи кабінету соціально-психологічної допомоги (1983), М.Р. Балашова та О.Ю. Собчик наводять причини, що породжують почуття самотності: втрати значимого близького внаслідок смерті (суб'єктивна самотність обумовлена старістю, різким ослабленням або втратою всіх соціальних зв'язків, у тому числі родинних; суб'єктивна самотність внаслідок фіксації на спогадах про втрачену людину); розрив подружніх стосунків; відсутність взаєморозуміння між подружжям; відсутність взаєморозуміння між батьками і дітьми; труднощі соціальної дезадаптації і спілкування у дисгармонійних, акцентуйованих особистостях (Балашова М.Г., Собчик Е.Ю., 1983). Роль виробничих конфліктів відображена в роботі А.М. Понизовського і В.І. Демідова (1986). Автори не тільки дають аналіз виробничих, конфліктів, розглядають їх специфіку, відмінність від конфліктів в інших сферах діяльності, але і пропонують ряд можливих шляхів надання допомоги особам з виробничими конфліктами (психологічна корекція неадаптивних когнітивних установок, сеанси гіпносугестивної психотерапії, аутотренінг, медикаментозна терапія, окремі види соціальної допомоги) (Понизовский А.М., Демидов В.И., 1986). Специфіку вікових особливостей у осіб періоду інволюції, що виявляють суїцидальні тенденції присвячені роботи: Л.Р. Магурдумової (1983), де розглядається специфіка змісту психогенних суїцидонебезпечних конфліктів і типи реакцій у відповідності з особистісними особливостями суїцидентів та віковими періодами інволюції, причини виникнення криз (Магурдумова Л.Г., 1984). Дослідник суїциду Р.Х. Шамієва (1986) надає опис суїцидонебезпечних депресій в осіб похилого віку, та пропонує визначальні особливості суїцидальної поведінки при різних типах депресій (Шамиев Р.Х., 1986, с.114-118).

Вчений, біолог, один з основоположників геліобіології А.Л. Чижевський (1897-1964) висунув гіпотезу, згідно якої на виникнення суїциду впливають фактори космічного ряду, а також психічні епідемії, які автор відносив до психічної індукції або громадського навіювання, яке незалежно від того, чи є його вогнище психопатологічним чи ні, не свідчить про психопатології осіб, що його зазнали.

Епідемічні самогубства А.Л. Чижевський відносив до явищ, що важкокласифікуються (Чижевский А.Л., 1995). У роботі "Земля в обіймах сонця" А.Л. Чижевський зазначає роль сезонності (весняний час року) і помірних кліматичних умов у формуванні суїцидальної поведінки. Автор акцентував увагу на серйозному впливі навколишнього середовища на психіку людей і висловлював думку про схильність живих організмів у періоди підвищеної

сонячної активності до психічних переживань, в тому числі і до суїциду. А.Л. Чижевський констатував, що крайній індивідуалізм у поєднанні з зовнішніми впливами може стати причиною виникнення психічної епідемії самогубств.

Правовий аспект проблеми суїциду представлений роботами: В.П. Ревіна, В.В. Савенкова (1983), М.І. Ковальова (1992), С.В. Бородіна (1992), В.О. Кузнецова (1984). В.П. Ревін і В.В. Савенков розглядають деякі питання правової відповідальності винних за доведення до самогубства, висвітлюють досвід роботи юристів у системі суїцидальної служби, пропонують форми взаємодії суїцидологів і юристів при наданні соціально-психологічної допомоги населенню (взаємний обмін інформацією щодо загального стану пацієнта і доцільності надання йому юридичної допомоги; обговорення необхідності подальшого надання правової допомоги пацієнту і визначення такої допомоги; вирішення питання про необхідність запрошення в КСПП осіб з найближчого оточення пацієнта; визначення взаємних форм контролю за станом пацієнта (1983). Автори зазначають, що "...основні завдання з профілактики суїцидів спільно виконують лікар-суїцидолог, психолог і юрист-консультант. Практика довела, що об'єднання зусиль трьох фахівців в рамках єдиної соціально-психологічної допомоги дає можливість організувати комплексне вирішення завдань профілактики первинних і повторних суїцидальних актів, своєчасно і ефективно проводити психогігієнічні заходи" (Ревін В.П., Савенков В.В., 1983, с.171-172). Доктор юридичних наук М.І. Ковальов у роботі "Право на життя і право на смерть" (1992) піднімає питання про необхідність більш точного визначення самогубства і зазначає, що "...в юридичному плані слід розрізняти власне самогубство і будь-яке позбавлення себе життя, тобто власноручне вбивство. Під самогубством, – на думку автора, – слід розуміти власноручне, свідоме і добровільне позбавлення себе життя за будь-яких причин, крім випадків свідомого впливу на особу з боку інших осіб, під впливом якого він приймає рішення піти з життя не добровільно, а в силу безвихідної ситуації, що склалася з волі цих осіб" (Ковалев М.И., 1992., с.69). Автор зазначає, що таке визначення дасть підстави для розмежування суїциду від посереднього заподіяння смерті і необережного впливу інших осіб, які створили безвихідну ситуацію: "Подібні дії, завжди є не що інше, як посереднє заподіяння смерті, тобто вбивство, умисне або з необережності" (Ковалев М.И., 1992., с.70). Можливо, для ведення слідства і з'ясування винної особи, це розмежування необхідно, але при визначенні самогубства не слід ігнорувати той факт, що суїцидальна поведінка є наслідком соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах пережитого мікросоціального конфлікту (А.Р. Амбрумова, 1978), в якому, в більшості випадків, задіяні інші особи (вільно або мимоволі). С.В. Бородин і В.О. Кузнецов (1984) розглядають проблему суїциду та його попередження з позицій правового підходу в історичному аспекті (Бородин С.В., Кузнецов В.Е., 1984).

Медичний аспект суїцидальної поведінки. Проблеми суїциду осіб, що страждають різними психічними захворюваннями, відображені в роботах: Р.А. Анохіна, А.М. Понизовського, А.Б. Ордянської та інших. Так, А.Б. Ордянська, (1978), розглядаючи особливості суїцидальної поведінки у хворих малопрогредієнтною шизофренією зазначала, що при вивченні мотивів суїцидальної поведінки має велике значення своєрідність емоційного реагування і сформовані особистісні особливості: з найбільшою адекватністю емоційного реагування при неврозоподібному варіанті і неадекватністю і парадоксальністю реакцій при психоподібному і параноїдному типах. "Видозмінений склад особистості включає нові інтереси, інакомислення, формує своєрідність життєвих орієнтацій і нестандартні форми поведінки. Високий інтелект, хороші професійні можливості, нерідко з певною обдарованістю в галузі літератури, мистецтва, науки, часто контрастують або своєрідно поєднуються з життєвою непристосованістю, непрактичністю, інфантильністю у вирішенні хворими елементарних побутових питань. Вибірчий контакт з оточуючими, нонконформність ускладнюють адаптацію таких хворих у мікросоціальних групах, що природно сприяє ступеню суїцидального ризику" (Ордянська А.Б., Скибина Г.А., 1983, с.125-126).

А.М. Понизовський (1983) розглядаючи суїцидальну поведінку хворих маніакально-депресивним психозом, запропонував концепцію, відповідно до якої, суїцид є наслідком особистісної переробки конфліктної ситуації, незважаючи на причини й умови її виникнення і зазначав, що при визначенні суїцидального ризику необхідний облік трьох основних факторів: характеру і структури психопатологічного стану; інтегральної системи особистості (що включає її соціальні установки), а також ситуаційних впливів (Понизовський А.М., 1983).

Знання особливостей суїцидальної поведінки осіб, що страждають психічними захворюваннями, сприятиме, на наш погляд, більш точному встановленню причин конфліктних ситуацій, що виникають, що робить можливим найбільш своєчасне й ефективне надання їм необхідної психологічної та медичної допомоги. Це дозволить знизити суїцидальний ризик серед осіб даної категорії.

Філософсько-релігійний аспект суїцидальної поведінки. П. Красненкова у статті "Філософський аналіз суїциду" (1999) розглядає феномен самогубства швидше з точки зору філософсько-релігійного характеру, визначаючи самогубство як "феномен хвороби свідомості", приходять до висновку, що "...віра як джерело цілісності знання, що включає в себе не тільки рацію, але й інтуїцію, виступає в якості тієї форми абсурдності осягнення реальності, яка одна може стати прийнятною підставою для подолання абсурдного спільного знаходження людини і світу... Суїцид як ніяка інша ситуація... ставить на чільне місце проблему внутрішньої свободи, а також піднімає проблему якості індивідуальної віри" (Красненкова П., 1999). Автор стверджує, що "суїцид переборний, рішення даної проблеми

не безнадійно, якщо згадати, що майже у 80% випадків самогубство – це результат дієздатної волі і раціонально загостреної свідомості", що "тільки в християнстві доля і свобода можуть виступити разом як провіденційна реальність особистісного буття, коли провидіння як бачення вперед власних можливостей зберігає за особистістю право на свободу вибору певної долі для себе". Не зрозуміло, як в такому разі В.П. Красненкова передбачає "долати суїцид" у тих, хто сповідує іншу віру? Попередньо обернути їх у християнство? І чи коректно ставити під сумнів можливість вирішення питання про свободу вибору іншими філософами через призму їх погляди та віросповідання? В.П. Красненкова, у статті "Філософський аналіз суїциду" пише: "Необхідно пам'ятати, що героїчна форма самогубства – завжди вимушена, якщо тільки не є дурним показним геройством... Ні в показному, ні у вимушеному геройстві немає нічого від гармонійно вибудованого життя" (Красненкова П., 1999).

На наш погляд, така думка виглядає більш ніж некоректно. Вчинок вважається героїчним за умови, що здійснюється індивідом добровільно. Герой з власної волі жертвує своїм життям в ім'я інших і саме тому стає героєм. Дуже складно припустити, що учасники АТО і Першої чи Другої світової війн, ліквідатори аварії на ЧАЕС, пожежники і рятувальники, які загинули 11 вересня 2001 року в США при проведенні робіт на зруйнованих будівлях Торгового центру і багато інших, рятували людей вимушено чи з метою дурного показного геройства. Вони виконували свій громадянський, професійний і людський обов'язок, не думаючи про те, що здійснюють подвиг. Серед воїнів АТО теж є герої, які гинуть за інших, жертвуючи власним життям. Саме добровільна самопожертва, а не примусовий героїзм, оспіваний в історичних епосах і відображений у чисельних творах мистецтва, як зразок самовідданості і альтруїзму. Такими героями пишаються народи. Найвищим ступенем прояву справжньої мужності, громадянськості і людинолюбства, у всі часи, у різних соціумах, вважалася здатність відмовитися від особистих інтересів задля більш високих загальних цілей, коли індивід, переступивши через природний страх смерті, міг принести себе в жертву в ім'я порятунку інших членів суспільства. Самогубство – це "усвідомлені навмисні дії, спрямовані на добровільне позбавлення себе життя, які призвели до смерті. Вони є реалізацією бажаних змін з урахуванням знання про можливі наслідки досягнення смерті таким чином і очікуванням смертельного результату в разі подібних дій" [108, С.35]. Добровільна самопожертва є однією з форм самогубства незалежно від того, хоче визнавати цей факт суспільство чи ні. Саморуйнування носить неруйнівний характер, коли відбувається заради порятунку інших членів суспільства, в ім'я вищих соціальних інтересів. Невизнання добровільності героїчного вчинку є неповагою по відношенню до пам'яті героїв, які віддали власне життя заради того, щоб, зберігши життя іншим, зберегти майбутнє.

3.4.5. Дослідження аутодеструктивної поведінки особистості українськими науковцями

Психологічний аспект. Український юридичний психолог, кандидат психологічних наук *Суліцький Вадим Владимирович* вивчав психологічні особливості засуджених-суїцидентів, а також досліджував їх вплив на формування суїцидальних спроб у місцях позбавлення волі. Цікавим є те, що вчений досліджував аутодеструктивні тенденції у поведінці ув'язнених-суїцидентів, аналізував причини, механізми і чинники, які призводять до самоубивства, з позиції генетичної психології. Також В.В. Суліцьким було розроблено комплекс психологічних методів попередження та превенції суїцидів у виправних колоніях. Автор пише: "на суїцидальні спроби засуджених впливають не тільки специфічні умови виправних колоній, але і психологічні особливості особистості, які визначають вибір поведінки в кризових ситуаціях. Такі особистісні показники, як рішучість, нейротизм, екстраверсія-інтроверсія, ситуаційна та особистісна тривожність, почуття провини, образа, негативізм, роздратованість можуть використовуватися в прогнозуванні схильності засудженого до самогубства". В.В. Суліцький розробив шкалу аутоагресії, яка дозволяє визначати наявність аутоагресивних намірів у засуджених, що знаходяться в умовах ізоляції від суспільства. В.В. Суліцький розмежовує методи первинної і вторинної профілактики самогубств і відносить до профілактичних методів діагностику і постановку/зняття на спеціальний профілактичний облік, навчання персоналу виправних установ методам профілактики та попередження самогубств серед ув'язнених, спеціально-кримінологічні та кримінально-виконавчі, кримінально-правові, психолого-педагогічні та психолого-психіатричні спеціальні засоби. До методів попередження автор відносить: психіатричне втручання, психотерапевтичний супровід, психологічне втручання та психологічний супровід. В.В. Суліцький розмежовує засуджених-суїцидентів на "протестуючих", "шантажистів", "самосуддів" та "безвихідників" і зазначає, що це дозволяє не тільки краще зрозуміти психологічний базис аутоагресивної поведінки в умовах позбавлення волі, але і більш точно визначити методи і засоби попередження та профілактики спроб самогубств серед ув'язнених у виправних установах (Сулицкий В.В., 1998, 1999, 2001).

Значний інтерес представляє наукова робота українського вікового психолога, геронтопсихолога та танатолога, кандидата психологічних наук *Олени Олександрівни Березіної* "Індивідуально-психологічні чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу", яка досліджувала ставлення до старості й смерті та наявності суїцидальних думок в осіб пізнього віку. За даними автора, в похилому і старечому віці самогубства і суїцидальні спроби зустрічаються у співвідношенні 1:1. Причиною суїцидів є самотність і важкі соматичні захворювання, стреси депресивні стани, ангедонія, неприйняття старості,

втома від життя, важкі втрати (смерть значущих близьких людей). Автор виділяє фактори ризику суїциду серед осіб похилого й старечого віку: "суїцидальна активність у минулому, суїцидальні спроби або завершені самогубства із числа осіб найближчого оточення, інформаційна складова. Засоби масової інформації можуть впливати на стан психіки людей похилого віку (показ агресивних або трагічних сюжетів, повідомлення про вбивства або самогубства відомих людей, сюжети про безнадійність і страждання при невиліковних захворюваннях й ін.)" (Березіна О.О., 2006, 2012, с.86-87). При цьому особи старіше 70 років застосовують більш летальні способи самогубств. О.О. Березіна пише, що "суїцидальність у даному віці виступає в якості одного з видів самодеструктивної поведінки" (Березіна О.О., 2012, с.85). Автор в роботі "Дискримінація за віковою ознакою: ейджизм у пізньому віці" розглядаючи проблему насильства над людьми похилого віку, відносить до прямого насильства соціальну агресію (неповажне ставлення в суспільстві до старих людей, скоєння образливих, хуліганських дій стосовно них й ін.) та психологічний терор (дезінформація, залякування, образи, знущання, підбурювання до суїциду) (Березіна О.О., 2008).

Український психолог, доктор психологічних наук, професор *Москалець Віктор Петрович* глибоко досліджував психологічний зміст суїцидальності, мотивацію суїцидальної поведінки, біохімічні, соціальні, соціально-психологічні, патопсихологічні складові ауто-агресивної поведінки, філософсько-світоглядні чинники самогубства, психічні стани, переживання осіб, які впливають на формування її суїцидальності. Соціально-психологічна дезадаптація особистості в умовах мікросоціального конфлікту як суїцидогенна ситуація та особливості психіки особистості, сприятливі для формування суїцидальності і здійснення самогубств, також були предметом досліджень науковця. В.П. Москаленко розробив основні засоби психодіагностики і психокорекції суїцидальної схильності, які включають діагностично-профілактичний та терапевтичний етапи корекції суїцидальності (Москалець В.П., 2004).

Інтерес викликає дослідження юридичного психолога, кандидата психологічних наук *Оксани Іванівни Діденко* "Суїцидальні наміри у психологічному портреті злочинця", де автор виділяє, по яким проявам можливо визначати суїцидальні наміри злочинця: 1. Усно повідомляє оточуючим про свій намір. 2. Замикається в собі або ж звертається за предметами самогубства до осіб, котрі утримуються разом з нею в камері. 3) Із-за певних особливостей особистості (емоційно чутливий, вразливий, тривожний, з почуттям провини, невпевнений в собі, хворобливо залежний від громадської думки і т.ін.). 4) Наявність спроби самогубства серед родичів, недоліки виховання. 5) Наявність ситуації невизначеності, відсутність можливості впливати на перебіг подій, тенденція погіршення ситуації, яка оцінюється як безвихідна). На думку О.І. Діденко, як правило, інформація про суїцидальні прояви у злочинців, з якими працюють слідчі, відсутня, а вона може бути потрібною в процесі

розшуку (коли особа, що скоїла злочин встановлена, але не затримана, щоб вона не скоїла самогубство за той час, коли перебуває в розшуку) або в процесі проведення слідства (з метою попередження скоєння суїциду). Відсутність інформації о суїцидальних намірах у портреті злочинця може призвести до реального суїциду або бути симуляцією з метою маніпулювання (Діденко О.І., 2002, с.127).

Соціальний психолог, кандидат психологічних наук *Ларіна Тетяна Олексіївна* досліджувала соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді і відмічала, що схильність до аутоагресивних дій не є тільки фактором суїцидальної поведінки, тому що схильність до ризику, яка проявляється у таких формах поведінки як зайняття ризикованими видами спорту та туризму може виступати однією з передумов формування руйнівної аутоагресивної поведінки. Аутоагресія, на думку автора, є "сукупністю тенденцій у реальній поведінці та в уявленнях суб'єкта, спрямованих на те, аби завдати шкоди самому собі" (Ларіна Т.О., 2004, с.12). Автор підкреслювала, що потрібно розрізняти суїцидальні (завершені суїциди та суїцидальні спроби) та несуйцидальні (алкоголізм, токсикоманія, наркотична залежність, трудоголізм, делінквентну поведінка, невинуватна схильність до ризику, нехтування рекомендаціями лікаря, необачливий азарт та ін.) форми аутоагресивної поведінки. На думку Т.О. Ларіної, ризикована аутоагресивна поведінка, яка сформована протягом юнацького віку, у наступному буде детермінуючою реакцією на кризові психотравмуючі ситуації. Автор виділяє особливості аутоагресивної поведінки молоді: демонстративність, імпульсивність, спрямованість аутоагресії на мікросоціальне середовище, захисний компенсаторний характер поведінки та переважання групових форм аутоагресії. Соціально-психологічними передумовами при цьому є стан дезадаптації, обумовлений деформацією сенсожиттєвих орієнтацій, міжособистісної взаємодії, індивідуально-типологічні особливості юнаків, належність до групи соціального ризику (Ларіна Т.О., 2004, с.13). Т.О. Ларіна дістає висновку, що аутоагресивна особистість не приймає себе такою як вона є та відчуває образу і провину. На думку автора, аутоагресивна поведінка молоді найчастіше має компенсаторний та захисний характер.

Нами з 1991 року до теперішнього часу теж досліджується проблема суїциду та девіантних еквівалентів аутоагресивної поведінки, а саме психологічні фактори суїцидальної поведінки (Бугаєва Н.М., 1997). Було науково доведено, що формування суїцидогенного комплексу відбувається в результаті деструктивної взаємодії у свідомості індивіда специфічних комплексів особистісних, соціально-психологічних факторів, та факторів, що зумовлені середовищем його життєдіяльності. Вивчення адиктивних ризиків використання інформаційних технологій дозволило класифікувати кіберсуїцид. Кіберсуїцид – різновид групового або індивідуального самогубства, що здійснюються в результаті використання

інтернет-ресурсів: *комунікативний кіберсуїцид* (мережеве спілкування суїцидально налаштованих осіб, раніше не знайомих між собою і об'єднуються з метою здійснення колективного самогубства після укладення між ними договору через інтернет); *інформаційний кіберсуїцид* (вчинення суїциду з використанням отриманих з допомогою інтернету відомостей про способи і засоби самогубства); *аддиктивний кіберсуїцид* (вчинення аутоагресивних дій, спровокованих інтернет-залежністю: онлайн гемблінгом, онлайн лудоманією, кіберсексуальною або кіберкомунікативною залежністю і т. ін.); *онлайн кіберсуїцид* (вчинення самогубства в реальному часі, перед веб-камерою або обговорення в чаті процесу самогубства, що здійснюється користувачем ПК (Бугаєва Н.М., 2015). Останні події з групами смерті дали можливість розширити класифікацію *маніпулятивним кіберсуїцидом* (суїцид, який здійснюється у наслідку маніпулювання з боку кураторів у соціальних мережах, які свідомо підштовхують користувачів інтернету до вчинення самогубства у результаті виконуваних завдань квестів).

Дослідження особливостей аутодеструктивної поведінки на сталих та кризових стадіях індивідуального розвитку показали, що на формування і розвиток аддиктивної поведінки впливають різноманітні фактори: психологічні; патопсихологічні; психопатологічні; біологічні; соціально-економічні; техногенні, культурні; екологічні та природні. Список аутодеструктивних форми поведінки дуже великий, але він постійно уточнюється, доповнюється і розширюється за рахунок нових видів аутодеструкцій.

Види залежної поведінки були нами доповнені ранніми типами (Бугайова Н.М., 2010): сагінозалежність (*sagina lat.* – годування – гранична залежність від годування); феласмозалежність (*felasmós, грець.* – смоктання); парентозалежність (*parentes, лат.* – батьки) – залежність від присутності батьків при засипанні або страх розставання з ними (продиктована потребою дитини у захисті, який, на її думку, здатні дати їй близькі люди); пезозалежність (*pezo, грець.* – грати) (залежність від ігрової діяльності); ікогенозалежність (*ikogena, грець.* – родина) – прагнення перебувати серед членів своєї родини й неготовність до зміни звичного мікросоціального оточення (Бугайова Н.М., 2014).

Нами досліджувався адаптивний потенціал людини та стресова резистентність у синергетичному контексті. Аналіз проблеми показав, що адаптивний потенціал людини залежить від психічного та соматичного стану організму, а також від того, як працюють її ендокринно-регуляторна та нейрофізіологічна системи. Адаптивний потенціал та стресова резистентність людини залежать від збалансованості внутрішніх систем організму і зовнішнього середовища та здатності до саморегуляції і самоорганізації в умовах існування, що постійно змінюються. Були виділені зовнішні та внутрішні фактори, що чинять вплив на розвиток аутодеструктивної поведінки та суїцидального ризику: 1) нейробіологічні фактори;

2) нозологічні фактори; 3) психологічні фактори; 4) антивітальна резистентність особистості; 5) соціально-демографічні фактори, соціально-економічні фактори; 7) етнокультуральні чинники; 8) політичні фактори; 9) техногенні; 11) екологічні фактори; 10) природні фактори (природні катастрофи, кліматичні зміни, сезонні коливання підвищення суїцидальної активності) (Бугайова Н.М., 2013).

Дослідження суїциду в історичному контексті показало, що види і способи самогубств обумовлені специфікою психологічного клімату у різних соціальних утвореннях і залежать від особливостей релігії та культуральних особливостей, домінуючого світогляду, народних звичаїв і традицій, поширеності певних поведінкових моделей в суспільстві і від рівня їх соціальної оцінки, які у процесі історичного розвитку можуть змінюватися.

Психіатричний аспект. Український психіатр, доктор медичних наук, професор *Пилягіна Галина Яківна* на протязі багатьох років досліджує аутоагресивну поведінку з позицій психіатрії, а саме патогенетичні механізми її розвитку та клініко-типологічні аспекти діагностики і лікування. Г.Я. Пилягіна розглядає самогубство з точки зору аутоагресивної поведінки та виділяє наступні її форми: 1) Суїцидальна поведінка – власне аутоагресивна поведінка (планування та підготовка аутоагресивних дій, вибір летальних способів самогубства; тривалий пресуїцидальний період). 2) Парасуїцидальна поведінка – форма аутоагресивної поведінки у вигляді суїцидальних спроб. 3) Псевдосуїцидальна поведінка – демонстративно-шантажні форми аутоагресивної поведінки. способів їх здійснення; імовірність летального результату дуже висока; смерть у таких випадках кваліфікується як нещасний випадок. Вивчаючи патогенетичні особливості формування еквівалентної форми само руйнуючої поведінки, автор доходить висновку, що при реалізації аутодеструктивних стратегій в еквівалентній формі людина свідомо прагне до швидкого досягнення задоволення і стану задоволеності. Саме такі поведінкові стратегії поступово призводять до психічного і психологічного саморуйнування особистості, а також фізичної деструкції організму в результаті їх реалізації. Г.Я. Пилягіна пише, що «когнітивний компонент еквівалентів саморуйнівної поведінки виражається в трансформації фрустраційної енергії та закріпленні аутодеструктивних особистісних установок в різні аутодеструктивні стратегії поведінки» (Пилягіна Г.Я., 2013, с.47). До варіантів еквівалентів саморуйнівної поведінки автор відносить: більшість варіантів невротичних, афективних і особистісних розладів; поведінку з підвищеною агресивністю у вигляді неадекватної і невиправданої самостійності (сбігання з дому, активний саботаж і протест), епатажність (надмірний татуаж, пірсинг), схильності до асоціальної поведінки та групування (участь у субкультуральних групах з ризикованою поведінкою); ризикову поведінку (зустрічається в умовах воєнних дій, під час професійної діяльності (включаючи наукові експерименти), в спорті чи в рамках активності соціальних

молодіжних груп (стріт-рейсинг, паркур тощо); варіанти поведінкових порушень на основі регресивної інертності (симбіотична залежність в дитячо-батьківських відносинах, у тому числі в дорослому віці); інтенціональну слабкість (пасивність, сором'язливість, замкнутість в міжособистісних контактах); субмісивну віктимність (позиція засвоєної безпорадності); віртуальну самореалізацію (втеча від реальності у фантазії); синдроми залежності внаслідок зловживання психоактивних речовин (токсикоманія, алкоголізм); фанатизм або аскетизм (релігійний, нав'язливий духовний пошук), ідеологічний фанатизм, іпохондричний і т.ін. На думку Г.Я. Пилягіної, ці аутодеструктивні стратегії поведінки є формою хронічного або перманентного суїциду, оскільки їх реалізація призводить до необоротної психофізичної деструкції і передчасної смерті, а різні варіанти нехімічних залежностей (віртуальних, емоційних, харчових та ризикової поведінки) теж містять високий рівень аутодеструктивного потенціалу, але з більшим часовим періодом його реалізації. В основі формування поведінкової активності, що зміщена, лежить дитяча психотравматизація, яка завжди супроводжується переживаннями провини, образи, протесту, психологічного болю і витісненням у підсвідомість агресивної енергії цих почуттів (Пилягіна Г.Я., 2013, с.40). Механізм зміщеної активності включений в розвиток всіх видів і форм саморуйнівної поведінки, при якій об'єкт і суб'єкт отреагування агресії та інших негативних емоцій збігаються (Пилягіна Г.Я., 2013, с.39).

Український вчений, доктор медичних наук, проф. *Всеволод Анатолійович Розанов*, вважає суїцид результатом складної взаємодії між індивідуально-особистісними якостями, факторами середовища, нейробіологічними генетично зумовленими особливостями, а також системними метаболічними закономірностями. Розглядаючи нейробіологічні основи суїцидальної поведінки, він зазначає серйозну роль дефіциту серотонінергічної медіації у формуванні аутоагресії. Ефективність блокаторів зворотного захоплення серотоніну доводять високі позитивні результати терапії депресії і зниження рівня кількості суїцидів у популяції. Застосування блокаторів зворотного захоплення серотоніну дозволяють локалізувати зону патобіохімічних зрушень в серотоніновій системі префронтальної кори головного мозку, що відбуваються при суїцидальній поведінці.

На думку В.А. Розанова суїцидальну поведінку необхідно розглядати як 3-х компонентну систему: 1) моноамінергічна медіація та гіпоталамо-гіпофізарно-кортикоїдна система (як шлях реалізації стресової напруги і пов'язаного з нею збудження, тривоги, страху і занепокоєння); 2) серотонінергічна система (як механізм контролю агресивних імпульсів і формування депресії); 3) імунна система і ліпідний обмін (як систему, здатну посилювати патохімічні процеси в мозку, на тлі яких розгортаються нейробіологічні порушення). Автор приходить до висновку, що в основі стійкої суїцидальності лежить генетично обумовлене

поєднання біохімічних особливостей мозку, які здійснюють вплив на формування таких рис, як агресивність, імпульсивність, нестійкість при стресах, ангедонія і депресія. Ці риси деформуються з віком під впливом гормональних дисфункцій, хімічних факторів, що викликають залежність, при стресових ситуаціях і кризових станах, а також у результаті впливу зовнішнього середовища. Дослідження в області нейробіології поведінки і психогенетики дозволяють виділити групи підвищеного суїцидального ризику для розробки превентивних програм, з урахуванням біологічних основ суїцидальної поведінки (Розанов В.А., 2000).

Українські психіатри академік Академії медичних наук України, професор *Валерій Миколайович Запорожан*, член-кореспондент Академії медичних наук України, доктор медичних наук, професор *Валерій Семенович Бітенський*, доктор медичних наук *Константин Володимирович Аймедов*, досліджували проблему ігрової адиктивної поведінки. На думку науковців, адиктивна поведінка не може розглядатися тільки у патологічному сенсі, оскільки адиктивній поведінці притаманні адаптаційні функції, що контролюються складним комплексом індивідуальних і соціальних чинників. У зв'язку з поглибленням екзистенціальної кризи у суспільстві набувають поширення різні види нехімічних залежностей (ігрова, комп'ютерна, шопінг, сектантство, кримінальна поведінка, серійні вбивства та ін.). Автори вважають ігрову залежність проявом нооневрозу, що зумовлює відповідних терапевтичних та реабілітаційних підходів до лікування, та наголошують на тому, що назріла необхідність створення нової парадигми сучасної адиктології як науки, що базується на принципах ноетики (Запорожан В.М., Бітенський В.С. Аймедов. К.В., 2009).

Український науковець, психіатр, кандидат медичних наук, *Олександр Миколайович Моховіков* досліджував проблему самогубств у різних аспектах: в психіатричному, психотерапевтичному, психологічному, філософському, соціологічному аспектах, а також вивчав тему суїциду у художніх текстах. Особливу увагу приділяв профілактиці самогубств серед військових. Також автор досліджував психічний біль, його природу, діагностику та принципи психотерапії суїцидальних пацієнтів з позицій гештальт-підходу. Психічний біль, на думку О.М. Моховікова грає головну роль в суїцидогенності, оскільки він є складним афективно-когнітивним і аксіологічним утворенням та ознакою, яка вказує на руйнування кордонів між організмом і навколишнім середовищем на фізичному (тілесному), психічному (емоційному), екзистенційному рівнях відносин з соціумом. Людина використовує механізми захисту від болю і негативних змін ізолюючи контакти за допомогою механізмів інтроєкції, проекції, ретрофлексії або конфлюєнції, завдяки чому емоційні компоненти болю тимчасово блокуються. Кожен з механізмів відіграє важливу роль у виникненні певних видів самогубств (інтроєктивних, проєктивних, ретрофлексивних і конфлюєнтних). При цьому толерантність до болю на будь-якому рівні пов'язана з успішністю проживання людиною

трьох основних мета-потреб: в безпеці, прихильності і маніпуляції. Автор виділяє певні напрямлення феноменологічної роботи, які засновані на дослідженні досвіду болю, що був пережитий: корекція феноменів актуального суїцидального вектора клієнта; терапевтична реконструкція болю в історії життя клієнта, яка складається з проживання основних фрустрованих мета-потреб. На виявленні ресурсів и станів з яких формується захист від болю і повинна будуватись психотерапевтична робота з клієнтом (Моховиков А.Н., 2003, с.104-127). Для аутоагресивної поведінки характерна різноманітність причин і факторів, що чинять вплив на її формування.

Юрьєва Людмила Миколаївна психіатр, доктор медичних наук, досліджуючи аутоагресивну діяльність, виділила санкціонуючі та лімітуючі фактори суїцидальної поведінки (Юрьєва Л.Н., 2001, с.101-102). Прогностичні критерії суїцидального ризику включають такі *санкціонуючі* ознаки: підлітковий і літній вік, період зрілості (40-50 років); чоловіча стать; належність до білої раси; розлучення, вдівство, самотність (після 40 років); ймовірність суїциду збільшується в періоди економічної депресій, різкої зміни національної мотивації і соціокультурних умов, у випадку еміграції); у групу ризику входять безробітні, пенсіонери, в'язні; до розвитку суїцидальної поведінки більше схильні представники наступних професій: лікарі, особливо психіатри, анестезіологи, офтальмологи, стоматологи, юристи, музиканти; суїцидонебезпечним часом є тепла пора року – квітень-вересень; суїцидогенність підвищує наявність хронічних захворювань, що призводять до інвалідизації та невиліковні захворювання; суїцидальна поведінка в анамнезі підвищує ризик здійснення самоубивства, особливо суїцидонебезпечні є перші 3-6 місяців після скоєння суїцидальної спроби; більше 50% суїцидентів повідомляють про свій намір оточуючим; збільшує суїцидонебезпечність лікування в психіатричній лікарні і спадкова обтяженість; особистості, схильної до суїциду, притаманні: емоційна лабільність, підвищена напруженість потреб, низькі самооцінка і здатність до формування компенсаторних механізмів, низька фрустраційна толерантність, демонстративність, імпульсивність, експлозивність; суїцидальну поведінку потенціюють: наявність психічних та поведінкових розладів внаслідок вживання психоактивних речовин, афективні розлади настрою, шизофренії, ПТСР, розлади особистості, що супроводжуються агресивною поведінкою, спалахами порушення та насилля; наявність психопатологічних синдромів: депресивного (з ідеями меншовартості і самозвинувачення), депресивно-параноїдного, афективно-маревного, тривожно-фобічного, галюцинаторно-параноїдного з імперативними вербальними галюцинаціями суїцидального змісту, метафізичної інтоксикації; прийом медикаментозних засобів, що потенціюють розвиток депресії: кортикостероїди, резерпін, антигіпертензивні (пропранолон), аміназин, деякі протиракові та протизаплідні препарати.

Лімітуючі ознаки: дитячий вік та вік до 40 років; жіноча стать; приналежність до не білої раси; сімейні; зниженню числа суїцидів сприяють періоди високої зайнятості, війни, революції; наявність роботи; холодна пора року (жовтень-березень); задовільний стан здоров'я; відсутність хронічних захворювань, що призводять до інвалідизації і невиліковних захворювань; відсутність суїцидальної поведінки в анамнезі; відсутність лікування в психіатричній лікарні; не мають обтяженості спадковими захворюваннями і психічних розладів; особливості особистості: психастеніки, шизоїди; синдроми: астенічний, іпохондричний, маніакальний, апато-абулічний, онейроїдний, паранойяльний марення сутяжництва, реформаторства та винахідництва; відсутність прийому медикаментозних засобів, що викликають депресію (Юрьєва Л.Н., 2001, с.77-83). На думку Л.М. Юр'євої, аналіз приводів самогубств не виявляє їх причин (Юр'єва Л.М., 2001). Автор наголошує, що вибір терапевтичної тактики обумовлений психічним станом пацієнта. При суїцидальності психотичного характеру терапевтичні заходи повинні бути спрямовані на патогенетичне лікування основного захворювання. У разі якщо суїцидальна поведінка особистості ситуативно (психогенно) обумовлений, основою психокорекції та психотерапії є кризова психотерапія (Юрьєва Л.Н., 2001, с.103). Л.М. Юр'єва також досліджувала особистісні і медичні фактори суїцидального ризику та суїцидальну поведінку при афективних розладах настрою та при розладах особистості.

Юридичний аспект. Український науковець, кримінолог, кандидат юридичних наук *Шестопалова Людмила Миколаївна*, яка досліджувала проблему самогубства в юридичному аспекті, вивчала теоретичні проблеми та розробляла практичні заходи попередження самогубств і доведення до самогубства. Досить важливим є те, що науковець проводила аналіз кримінологічних характеристик, причин і умов існування суїциду упродовж останнього десятиліття 20 століття в Україні. Л.М. Шестопалова досліджувала соціально-правовий і психологічний аспекти самогубства в історії цивілізації і в сучасній Україні. Здійснений автором кримінально-правовий аналіз доведення до суїциду і його відмежування від суміжних складів злочинів є дуже цікавим. Так, Л.М. Шестопалова відносить самогубство потерпілого "до тяжких наслідків, а самогубство неповнолітнього, вагітної жінки, двох і більше осіб" до « особливо тяжких наслідків" (Шестопалова Л.М., 2001, с.63).

Досить цікавим є те, що автор, на підставі проведених досліджень, наводить узагальнений портрет особи, яка винна у доведенні до самогубства: чоловік 30–38 років, громадянин України, українець за національністю, сільський житель, має середню освіту, розлучений, має неповнолітніх дітей, проживає разом із колишньою дружиною, за станом здоров'я фізичних і психічних відхилень не має, ніде не працює і не був раніше засудженим (Шестопалова Л.М., 2001, с.121). Автором розроблений комплекс заходів протидії

самогубству в Україні, який ґрунтується на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному підходах.

Український юрист, кандидат юридичних наук, професор *Юрій Васильович Александров* досліджував проблему дитячих самогубств та ігри підлітків, що межують із суїцидом. Також автор окремо зупинявся на впливу батьків на саморуйнівну поведінку дітей. Ю.В. Александров виділяє мотиви суїциду у неповнолітніх: «наявність сімейних конфліктів (взаємовідносини з батьками), конфлікти з іншими дорослими (насамперед – із вчителями) й однолітками, невдале юнацьке кохання, "помста" суспільству за "недооцінку", самотність ("наодинці з усіма"), зовнішня "потворність", "нездатність ні на що" тощо» (Александров Ю.В., 2013, с.197). Автор пише про негативний внесок інтернету у проблему суїциду, де розміщено чимало сайтів з суїцидальним контентом. Також дослідник окремо зупиняється на непрямій суїцидальній поведінці, яка, на думку автора, за діями і формою тісно пов'язана зі свідомою суїцидальною активністю – "собачим кайфом", зачепингом та характерним більш для Японії явищем хікіморі – добровільним самоув'язненням та втечею від соціуму. Ю.В. Александров наголошує, що головним чинником запобігання дитячому самогубству є належна атмосфера сімейного життя (Александров Ю.В., 2013).

Український вчений, кандидат юридичних наук Володимир Іванович Женунтій досліджуючи соціальні причини вчинення самогубств згрупував всі індивідуальні причини: викликані набуттям чого-небудь; викликані втратою чого-небудь; викликані перемінами; міжособистісні проблеми; конфліктні проблеми (коли особа стоїть перед вибором, за існуванням двох чи більше альтернатив). Автор виділив загальні причини вчинення самогубств, згідно триєдиному підходу філософської, соціологічної та психологічної спрямованості: 1. Соціальні (безробіття, вихід на пенсію, втрачання колишніх соціальних позицій у зв'язку з реструктуризацією). 2. Економічні (економічна нестабільність та криза). 3. Морально-психологічні (культурно-виховні й ідеологічні). 4. Політично-правові (міжнаціональні суперечності, криміналізація і корумпованість, внутрішньополітична невизначеність у країні (Женунтій В.І., 2003).

Український філософ, кандидат філософських наук *Воднік Валентина Давидівна* досліджувала причини та шляхи профілактики самогубства. Науковець пише про те, що в теперішній час іде процес переосмислення цінності людини, її винятковості та особливої ролі в розвитку суспільства й цивілізації в цілому. При цьому у суспільстві зростає кількість соціальних відхилень. Автор пов'язує це з динамізмом соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в Україні та кризовою ситуацією, яка склалася в багатьох сферах громадського життя. В.Д. Воднік пише: "Поряд із зростанням позитивних девіацій (політична активність населення, економічна заповзятливість, наукова і художня творчість) підсилюються

негативні – злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, самогубства, підліткова делінквентність, проституція, аморальність" (Воднік В.Д., с.140). На думку дослідниці, саме вивчення природи, причин та тенденцій самогубства є "основою для вдосконалення соціальних відносин та інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їх застосування, зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики та відповідальності" (Воднік В.Д., с.141). Це дозволить забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, та буде сприяти демократизації та гуманізації Українського суспільства.

Філологічний аспект. Український філолог, доктор філологічних наук, професор *Когут Оксана Володимирівна* в роботі "Архетипні сюжети як спосіб декодифікації сучасної української драматургії" досліджувала архетипні коди українських творів та здійснювала психоаналітичну інтерпретацію драм. Автор виділила і проаналізувала суїцидальні мотиви в сюжетах сучасного українського літературного мистецтва. О.В. Когут розглядає самогубство як основу образності сучасної української драматургії. О.В. Когут пише, що повернення митців до проблеми самогубства має на меті не лише аналіз причин і способів виходу з суїцидального стану, "адже це царина психології та психіатрії, радше художню превенцію" (Когут О.В., 2011, с.55). На думку автора, саме програвання на сцені таких помежівних станів, сприяє розірванню онтологічних зв'язків причин, умови і мети суїциду. Цьому сприяє "відчужене мовлення, насичене здоровою самоіронією, почасти і чорним гумором, супутні вчинки зовсім не знакового чи караючого характеру оречевлюють особистісні сценарії «без вихідних ситуацій», вибудовуючи при цьому антисуїцидальний бар'єр" (Когут О.В., 2011, с.299).

Висновки: Проблема самогубства протягом всієї історії людського суспільства, викликала значний інтерес. Однак аж до початку 19 століття, наукового вивчення суїциду не проводилося. В кінці 20 століття кількість самогубств різко збільшилася. Це послужило приводом до вивчення феномену суїциду представниками багатьох наукових напрямків. Різні аспекти проблеми суїциду розглядаються в працях психіатричної, психологічної, соціологічної, статистичної, анатомо-антропологічної, медико-педагогічної і правової орієнтацій. Також, ця проблема відображена в дослідженнях філософської, публіцистичної, релігійно-містичного та історико-культурного характеру.

Питаннями суїцидологічного напрямку займалися представники медицини, психіатрії, психології, соціології, антропології, правознавства, виходячи з власних досліджень, заснованих на характерних для кожної окремої науки специфічних методах, прагнули виділити визначальну або єдину причину формування суїцидальної поведінки і створити самостійну теорію, що пояснює сутність і причини виникнення суїциду. Навмисне звуження меж досліджень, обмеження їх розглядом виключно фактів завершених самогубств, без обліку

незавершених суїцидів та суїцидальних спроб одними представниками і невиправдане розширення меж досліджуваного об'єкта іншими, коли враховувалися передбачувані факти самогубств і незареєстровані випадки, чинили істотний вплив на хід емпіричних досліджень. Дослідження аутодеструктивної поведінки в Україні базуються на розумінні цього феномену як складного багатогранного явища. Українська суїцидологія розвивалась за такими загальними напрямками наукових досліджень:

- акумуляція світових та вітчизняних наукових знань про розуміння явища самогубства, його причини та мотиви;
- дослідження історії самогубств;
- епідеміологічні дослідження;
- дослідження особливостей формування та розвитку аутодеструктивної поведінки;
- дослідження особливостей особистості суїцидента;
- дослідження чинників суїцидального ризику;
- дослідження суїциду різних груп та верств населення (за віком, за фахом, засуджених, психічно хворих та ін.);
- дослідження девіантних еквівалентів аутоагресивної поведінки;
- діагностика суїцидальної поведінки;
- психокорекція осіб з суїцидальною поведінкою;
- превенція суїциду;
- дослідження феномену суїциду представниками різних наукових напрямків.

Проаналізовані роботи українських вчених дозволяють зробити висновки, що українські науковці вивчали суїцид та шляхи його попередження протягом 19-20 ст. Ними досліджувались, також і суїцидальні спроби. Прослідковується певна динаміка у поглядах вчених на природу самогубства. Відповідно до існуючої в офіційній медицині точці зору, у 19 столітті суїцид, який є крайнім проявом аутодеструктивної поведінки особистості, розглядався як хвороба, психічна аномалія. Дана думка зберігалася протягом всього 19 століття але у подальшому більшість науковців стали притримуватись думки про те, що самогубства можуть здійснюватись під впливом певних обставин психічно здоровими людьми. У 20 ст. увага науковців привернули девіантні еквіваленти аутоагресивної поведінки. Зараз ця проблема є дуже актуальною та досліджується багатьма вченими в різних аспектах. Друга половина 20 століття характеризується появою багатьох теоретичних концепцій (психоаналітичних, когнітивних, навчання), які трактують аутоагресію в залежності від ведучих факторів.

Українські науковці в різних аспектах вивчали суїцид та шляхи його попередження. Суїцидальні спроби, вчинені психічно хворими людьми, вивчали такі Українські вчені: А. Бачеріков, Н. Бровина, Е. Матузок, М. Снурніков, Є. Харіна, В. Кузьмінов, А. Хімчан, Т. Гур-

жій, П. Петрюк, М. Суслов, М. Попова, Л. Ситенко, Л. Доценко, Л. Горбунов, А. Кісь. *Самогубство та превенцію* вивчали такі українські науковці: Ю.В. Александров, Ю.А. Нарижний, О.Є. Михайлов, В.О. Глушков, В.Ф. Войцех, С.В. Жабокрицький, М.П. Мелентьев, О.М. Моховіков, В.В. Суліцький, Г.Я. Пілягіна, А.П. Тіщенко, А.П. Чупріков, О.В. Шаповалов, Е.В. Бархаленко, С.І. Яковенко, Н.М. Ярмиш, В.А. Розанов. Так, О.М. Моховіков і В.В. Суліцький досліджуючи проблему суїциду приділяли увагу історичній мінливості ставлення до самогубств у суспільстві, В.А. Розанов та Р. Стиліха – попередженню самогубств серед молоді. Мотивації аутоагресивної поведінки присвячені роботи В.В. Суліцького та О.М. Моховікова. В.С. Медведєв розглядав професійну деформацію працівників органів внутрішніх справ та її зв'язок з самогубством. В.А. Розанов досліджував нейробіологічні основи суїцидальної поведінки.

Три компоненти суїцидогенезу – психічний, психологічний та соціальної дезадаптації, вважають рівноцінними українські вчені Г. Пілягіна, О. Чуприков та О. Шаповалов. Вони дотримуються думки про те, що самогубство є свідомим учинком, який не виникає раптово, непередбачувано та імпульсивно. Дослідники підкреслюють, що суїцид має певні причини загального для цього явища, та конкретні для кожного окремого випадку, де тісно переплітаються соціальне, психологічне та біологічне. На думку Л. Шестопадової та В. Женунтій, соціальні причини в сучасних умовах є провідними [48, С.258]. В галузі юридичної психології аутоагресивну поведінку працівників органів внутрішніх справ України досліджували українські вчені Ю.В. Александров, В.І. Женунтій, С.І. Яковенко, В.А. Розанов, В.С. Медведєв, В.В. Суліцький, О.В. Тімченко та кримінолог Л.М. Шестопадова. Л.М. Шестопадова вивчала суїцид та на підставі аналізу кримінологічних характеристик, причин і умов існування цього явища в Україні упродовж останнього десятиліття 20 століття зробила ретельний аналіз самогубств та доведення до суїциду з юридичної точки зору. Суїцид осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі вивчали О.І. Діденко, О.В. Комаров, В.В. Суліцький, О.Ю. Донець. Аутодеструктивну поведінку осіб, що працюють в екстремальних умовах досліджували В.С. Бітенський, А.А. Пахмурний, С.І. Табачников. В.Д. Воднік розглядала проблему аутодеструктивної поведінки у філософському контексті. В.І. Женунтій досліджував соціальні причини суїциду. Питанням превенції та корекції суїцидальної поведінки присвячені роботи Г.Я. Пілягіної, Л.Н. Юр'євої та Ю.Р. Сидорик, Ю.А. Нарижного, О.Є. Михайлова, Ю.В. Александрова. Аутодеструктивну поведінку серед осіб періоду геронтогенезу досліджувала геронтопсихолог О.О. Березіна. Аутоагресивну поведінку з позицій психіатрії досліджували українські науковці: Г.Я. Пілягіна, К.В. Аймедов, В.С. Бітенський, В.М. Запорожан, О.М. Моховіков та В.А. Розанов. Р.В. Вашенко та В.В. Суліцький вивчали особливості психологічного втручання після суїцидальної спроби. Т.І. Пашукова досліджувала

вплив егоцентризму на суїцидальну поведінку. О.В. Когут досліджувала суїцидальні мотиви в сюжетах сучасного українського літературного мистецтва. Соціальні й особистісні чинники аутоагресії досліджуються у роботах О.Г. Пасічного, О.М. Моховікова, В.В. Суліцького. Якщо З. Фрейд, А. Адлер та Е. Фромм. вважали аутоагресію природною інстинктивною рисою індивіда, то українські вчені В.І. Полтавець та В.С. Перший та С.В. Жабокріцькій, навпаки, вважали її специфічною формою інстинкту самозбереження.

На підставі проведеного дослідження нами було виявлено, що друга половина 20 століття характеризується появою багатьох теоретичних концепцій (психоаналітичних, когнітивних, навчання), які трактують аутоагресію в залежності від ведучих факторів і проблема починає досліджуватись більш багатогранно. Іноді точка зору українських дослідників на природу самогубства прямо протилежна тим, що існувала у світовій науці (Наприклад, З. Фрейд, А. Адлер та Е. Фромм. вважали аутоагресію природною інстинктивною рисою індивіда, а українські вчені В.І. Полтавець та В.С. Перший та С.В. Жабокріцькій, навпаки, вважали її специфічною формою інстинкту самозбереження).

Доведено, що українські дослідники протягом 19-20 століть розглядали феномен крайнього прояву аутоагресивної поведінки у таких напрямках: історичний аспект та мінливість ставлення до самогубств у суспільстві; соціальні й особистісні чинники аутоагресії; суїциди психічно хворих людей; психіатричний та медичний аспект, аналіз самогубств та доведення до суїциду з юридичної та криміналістичної точки зору; самогубство як основа образності української драматургії (аналіз суїцидальних мотивів в сюжетах сучасного українського літературного мистецтва); дослідження суїцидальних спроб; дослідження психологічного втручання після суїцидальної спроби; превенція та корекція аутоагресивної поведінки. Завдяки науковій роботі фахівців різного профілю, суїцидологія за досить короткий період досягла значних успіхів. Наукова діяльність сучасних фахівців, що працюють в психологічному, соціально-психологічному, соціологічному, медичному, педагогічному, правовому та психіатричному напрямках створюють можливість для найбільш ефективного вирішення питань суїциду, які стоять перед сучасним суспільством.

Вивчення наукової спадщини зарубіжних і українських представників різних дисциплін, які досліджували проблему аутодеструктивної поведінки, в особливості самогубства, необхідно для асиміляції найбільш цікавих ідей, критичного осмислення цінного матеріалу, який містить різноманітні підходи вчених минулого і сьогодення до даного явища з метою більш повного, поглибленого, всебічного розуміння його сутності та розробки ефективних превентивних та психокорекційних програм аутодеструктивної поведінки.

Висновки до III розділу

За результатами дослідження визначено культурно-історичні витоки трактування вчинку як феномена, що був опредметнений психологічною наукою. Зокрема, спроба обґрунтування вчинку як центральної категорії психологічної науки була здійснена Сергієм Рубінштейном. У сучасній психології дедалі частіше набуває підтвердження концепція Володимира Роменця, відповідно до якої вчинок є фокусом усвідомленого, вольового розвитку особистості в напрямку до актуалізованого ідеалу. Аналіз учинку уможлиблює конкретизацію міри суб'єктивної зрілості особистості. Отже, за термінологією В.А. Роменця, вчинок є якісним стрибком у розвиткові особистості.

Засновник культурно-історичної теорії в психології Лев Виготський доходив висновку, що свідомість людини – це динамічна смислова система, яка знаходиться у єдності афективних, вольових та інтелектуальних процесів, позначаючись на поведінці людини. Нині психологія діяльності в Україні розвивається, маючи також актуальним предметом дослідження генетичний фактор життєдіяльності (С.Д.Максименко), а також навчальний процес (Г.О.Балл, Є.І.Машбиць) тощо.

Важливий для вітчизняної психології принцип єдності свідомості і діяльності, сформульований Львом Виготським, Олексієм Леонтьєвим, Сергієм Рубінштейном, був далі теоретично й експериментально підтверджений під час досліджень різноманітних психічних процесів: пам'яті, сприймання, мислення, процесів довільної регуляції поведінки, процесів навчання.

Оскільки діяльність завжди виступає як діяльність суб'єкта, її виконання передбачає, окрім об'єктивної інформації про середовище, ще й інформацію про суб'єкта. Аналіз теоретичних джерел свідчить про те, що афекти є не лише складним, а ще й багатофункціональним утворенням. Цілісне афективне явище завжди включає єдність двох моментів: з одного боку, це – відображений зміст середовища та діяльності, а з другого – емоційне переживання ситуації діяльності. Таким чином, ми можемо бачити, що діяльність людини найяскравіше проявляється у вчинку. Водночас, є підстави наголосити, що у генезі вчинку важливу роль відіграють емоційні фактори.

РОЗДІЛ 4. ФЕНОМЕН ЛЮДИНИ У ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ (ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ З ПОЗИЦІЇ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ)

4.1. Феномен етики та моралі у психології ХХ-ХХІ століть

Передусім розгляньмо поняття «етика», «мораль» і «моральність», адже вони часто використовуватимуться на наступних сторінках. Проаналізуємо й найвпливовіші концепції історичного становлення моралі.

Істотний вплив на виникнення етики та її розвій справив етимологічний підхід: конкретизація проблематики, виходячи зі значення самого поняття. Відомо, що слово «етика» походить від грецького «етос» – звичай. Віктор Малахов також вказує на древніше, первинне значення слова «етос» – «місце перебування». До інтерпретації цього останнього значення вдавався, наприклад, Мартін Гайдеггер. Щодо цього Абдусалам Гусейнов зазначає: «Історія слова «етос» зафіксувала те важливе спостереження, що звичаї та характери людей народжуються в співжитті чи, кажучи мовою сучасної соціології, просторова близькість викликає атракцію (взаємне тяжіння індивідів одне до одного)» (Гусейнов А. А., 1985, с.8-9).

Відсилання до звичаю присутнє й у понятті «мораль». Утворене Марком Цицероном поняття «moralis» (мораль) є калькою з грецького «етика» (на це вказує сам Цицерон); мораль позначає ставлення до «вдачі», «звичаїв». Поняття «етика» та «мораль» – синонімічні, проте є спроби їхнього розрізнення. Утім, запроваджені деякими авторами розмежування невнормовані. Як пише Малахов, зазвичай «термін етика зберігає своє первісне аристотелівське значення і досі позначає головним чином науку. Під мораллю ж розуміють переважно предмет науки етики, реальне явище, що нею вивчається» (Малахов В.А., 2002, с.17).

Щодо цього показові слова Поля Рікера. Статтю «*Етика і мораль*» він прямо починає із запитання: «Чи слід розрізняти мораль та етику?». «По правді кажучи, – пише французький філософ, – ніщо ні в етимології, ні в історії вжитку цих слів не спонукає до такого розрізнення: одне з них походить від грецької мови, інше – від латини, й обидва пов'язані з ідеєю звичаїв (ethos, mores); у будь-якому разі можна зазначити один нюанс, відповідно до якого робиться наголос на тому, що вважається добрим, або на тому, що диктується як обов'язкове. Я вважаю умовним вибір терміна «етика» для позначення способу життя під знаком дій, які вважаються добрими, й терміна «мораль» – для позначення обов'язкового боку існування, пов'язаного з нормами, зобов'язаннями, заборонами, що характеризуються водночас універсальними вимогами та ефектом примушування. У розрізненні між орієнтацією на добре життя та слухняністю стосовно норм легко впізнати протилежність двох спадщин: спадщини аристотелівської, де етика характеризується своєю телеологічною перспективою (від «teleo», що означає «кінець»); і спадщини кантіанської, де

мораль визначається обов'язковим характером норм, тобто з погляду деонтології (від «деон», що означає «обов'язок»)) (Рікер П., 1995., с.269). Тобто, відмінності між поняттями «етика» й «мораль» цілком умовні.

Отже, як бачимо, етика відсилає нас до понять «добро» та «зло», а мораль – «правильність» і «неправильність». За науковою традицією, редукувавши одне поняття до іншого, ми мали б дати його дефініцію. Тобто, відповісти на запитання: що є добром? Годі й вигадати невдячнішу справу, аніж спробу відповісти на це запитання. Розгорнувши будь-який академічний словник чи енциклопедію, ми, однак, не знайдемо там відповіді. Ми знайдемо лише згадку, що «добро» – центральне поняття етики. А далі матимемо розлогий виклад етичних систем. І все тому, що відповіді на запитання: що є добром? – немає. Так само як немає відповіді на запитання: що є злом? Пояснення цієї нез'ясовності поняття пропонує англійський філософ Джордж Мур у праці *«Principia ethica»*. Зокрема, він завважує, що пояснення з «двох слів» можна дати лише в рамках лексикографії. І відповідь стосувалася б того, «в якому значенні вживається слово "добро"». Але це не та відповідь, якої потребує філософія. Далі Мур пише: «На запитання: "Що таке добро?" – я скажу, що добро – це добро, і це вся моя відповідь. На запитання ж: "Як треба визначати добро?" – я відповім, що це поняття не може бути визначене, і це все, що я можу сказати про нього» (Мур Дж. Э., 1999, с.44). Мур також завважує, що судження про добро «завжди є синтетичним і ніколи аналітичним», себто автор відсилає нас до міркувань Канта про природу синтетичних суджень. «Моя точка зору, – продовжує Мур, – полягає в тім, що "добро" – так само просте поняття, як і поняття "жовте", що як неможливо комусь, хто не знає, що таке "жовте", пояснити, що це таке, так само й неможливо в аналогічній ситуації пояснити, що таке "добро"» (Мур Дж. Э., 1999, с.44). Таким чином, судження про «добро» (як і про «зло») завжди пов'язане з поняттєвою невизначеністю і невіддільне від досвіду. Тож і будь-які дефініції в цій сфері – зайві. Якщо про «правильність» ми завжди можемо сказати, що це відповідність помислу, прагнення чи вчинку соціальної нормі, то сказати щось подібне про «добро» було б хибним.

Поряд із поняттями «етика» та «мораль» важливим є й поняття «моральність». Це поняття характеризує інтеріоризацію людиною моральних настанов, перетворення моралі на цінності чи принаймні переконання, які людина поділяє. Становлення уявлень про моральність також має свою історію. «Роздуми над природою совісті, муками совісті – перша історична форма моральної рефлексії, поява ціннісної природи в орієнтаціях людини. Можна також говорити про становлення феномену моральної рефлексії як усвідомленої потреби звільнитися від мук совісті, а також дати поради іншим людям: що і як слід робити, щоб не відчувати те, що відчувало моє «я»; що і як слід робити, щоб позбавитися почуття провини,

від постійних докорів совісті. Більш диференційованими стають позначення різних переживань індивідуальної свідомості, цінності людини. Моральна рефлексія – це діяльність свідомості у процесі дослідження власних дій, мотивів та ціннісних орієнтацій. Серед її особливостей слід виділити самоаналіз моральнісної свідомості та поведінки, внаслідок якого відбувається обґрунтування моральнісних потреб, позицій, інтересів, рішень. Моральнісну рефлексію не можна ототожнювати з феноменом совісті: совість – це «неусвідомлений гнів людини на саму себе» (Гегель), це постійна раціонально-емоційна самооцінка власних учинків щодо розуміння системи цінностей у суспільстві, до моральнісного ідеалу, до Бога, до Абсолюту. Така раціонально-емоційна самооцінка є в емоційних переживаннях людини – у почутті сорому, страху, а рефлексія – це раціональний процес діалогу людини зі самою собою. Релігійна свідомість онтологізує цінність міфологічних уявлень, які беруть свій початок у первісному суспільстві. Взагалі, релігійна свідомість постає важливою складовою у ставленні людини до світу, але наявною є невідповідність матеріальних і духовних світів, однак значну роль в останніх відіграє чинник релігійної віри, релігійних традицій, що створює реальні соціальні проблеми. Але, безперечно, цінності, як світського, так і релігійного характеру, мають динамічний характер, їх духовна наповненість змінюється протягом соціально-історичного розвитку людства. Не може бути застиглою певна національна культура і не можуть бути застиглими її цінності. Досвід усього XX ст. і початку XXI ст. виявляє можливість розвитку в соціальному напрямі й релігійних доктрин, і самих релігійних спільнот. Цей розвиток відбувається шляхом універсалізації, раціоналізації моральнісних норм і цінностей. Одним із понять, які мають конкретне функціональне навантаження, є поняття «духовність», що прояснює зміст життя людини, протистоїть його фальшивим інтерпретаціям. На початку XXI ст. аналіз аксіології як філософського вчення про цінності може мати сенс лише у процесі формування моральної зрілості й світоглядної мудрості, з усвідомленням значення релігії в сучасному житті. Вміння розбиратися у великому арсеналі тих духовних цінностей, що були накопичені людством, вміння відрізнити вічне від тимчасового більшою мірою, залежить від світоглядних переконань людини, її здатностей самостійно оцінювати явища і події. Актуальнішим стає вивчення логіки становлення індивідуальної свідомості, значення релігійних і аксіологічних установок у цьому процесі. Питання цілісного розвитку культури розглядаються сьогодні не лише у системі наукових понять і категорій. Буденна свідомість включається в етично-світоглядну рефлексію в системі аксіологічних понять та категорій – свободи, віри, гідності особистості, її автономності, індивідуального ставлення до Бога тощо» (Кьопке В.А., 2008, с.9).

Згадаємо також, що Володимир Соловйов у праці «Виправдання добра. (Моральна філософія)», пишучи про основи моральності, передусім звертається до єства людини – це перший план його міркувань, наступний – трактування аскетизму, третій – «жалості й альтруїзму», четвертий – релігійних основ моральності, п'ятий – трактування чеснот, шостий – феноменологія згаданих складників у моральних концепціях. У наше завдання не входить докладний аналіз етики Соловйова. Тож наразі лише зазначимо, що згідно з Соловйовим основи моральності – в дуалістичності людського єства. Соловйов наполягає, що моральність людини незбагненна, якщо людину розглядати лише як природну істоту. Саме тому він і розпочинає трактування становлення моральності з поняття «сорому». Сором для Соловйова – це переживання природності. Поготів – болісне переживання тваринності, того сорому, який пережив Адам, скоївши гріхопадіння. «Соромлячись своїх природних потягів і функцій власного організму, людина тим самим показує, що вона не є лише *цією* природною матеріальною істотою, а ще дечим іншим, вищим» (Соловьев В.С., 1990, с.123). Годі й казати, що сучасна культура наполегливо та послідовно бореться із переживанням сорому. Якщо Соловйов має рацію (а він таки її має!), пишучи, що найперше етичне переживання людини – сором, то наша культура наполегливо та послідовно знищує самі основи моральності.

Отже, перейдемо до іншого питання, розкриємо найпоширеніші способи висвітлення етичної системи. Залежно від способу обґрунтування та предметного змісту етику поділяють на: а) гетерономну – себто ту, яка має зовнішній, сторонній закон, наприклад, Божий Закон; б) автономну – обґрунтовується, виходячи із внутрішнього закону, створеного людиною; в) формальну – в її основі загальний поведінковий принцип; г) матеріальну – етика цінностей; ґ) абсолютну – відокремлення етичних цінностей від їхньої мети, їхнє усамодостатнення; д) відносну – акцент переноситься із самої цінності на її призначення, її інструменталізацію.

Виходячи з особливостей усвідомлення, безпосередньо людського ставлення до етичної норми та її втілення у дії, сповідувана етика (чи, радше, мораль) може характеризуватись як а) евдемонічна, б) гедоністична, в) утилітаристська, г) перфекціоністська (Этика, 1994, с.546). Проте варто відзначити, що способи етичного обґрунтування можуть поєднуватись, включаючи ті чи інші особливості усвідомлення та його почуттєвого проявлення. Наприклад, кантіанська етика є водночас і автономною, і формальною. Жоден спосіб етичного обґрунтування, жодна етична система не є цілком домінуючою. Так, нині найвпливовішими визнаються християнська етика, етика цінностей і етика соціальна, яка має евдемонічний характер.

Як ми бачили, основна проблематика етики пов'язана зі свободою. Свобода – етичне поняття, що відображає, по-перше, ставлення людини до ситуації діяльності (вибір між варіантами вчинків, між речами, колами спілкування тощо); по-друге, самоопанування людини – її ставлення до власних бажань, почуттів, потреб, цінностей та ін. Як у першому, так і в другому випадку з поняттям свободи пов'язані поняття «можливість», «вибір», що характеризують ситуацію; а поняття «мета», «інтерес», «ідеал» – розкривають свободу в «майбутньому часі», як шукане, те задля чого суб'єкт і діє; а також поняття «вчинок» – перехід від багатоманітності можливостей (реальних чи потенційних варіантів вибору) до однієї реальності. Отже, свобода існує в часі та просторі. Традиційно свобода поділяється на свободу «від» (усунення неприйнятних життєвих обставин) і свободу «для» (відкидання або прийняття обставин задля реалізації певної цінності). Свобода «від» завжди є доступнішою свідомості. Оскільки проявляється передусім через відчуття. Натомість свобода «для» – це завжди шукане, вона відсутня у безпосередньому житті, її не можна відчутти, досягнути, вона стає актуальною тільки через «життєвий проект», особистісну рефлексію. Відношення між свободами «для» і «від» пов'язане із ставленням до світу. Тобто, прийняття світу як цінності зумовлює певні вчинки спрямовані на перетворення світу (свобода «від»), з метою втілення певного «для»; і навпаки, зневага до світу уможливорює терпимо-байдуже ставлення до відсутності свободи (певних побутових, суспільно-політичних і культурних обмежень, оскільки емпіричне буття вважається несуттєвим), цінності набуває духовне життя, яке і вміщує усі можливі цілі існування. В українській мові синонімом слова свобода є слово «воля», яке вказує і на спосіб існування (незалежність), і на якість особистості (заданість до зусилля). Поєднання цих сенсів у одному слові вказує на суттєву характеристику свободи – вільне життя не можливе без вольового зусилля. Однак сила волі може як сприяти втіленню свободи, так і може зумовлювати її самообмеження. Свобода не може бути остаточно і беззастережно раціональною, у ній завжди присутній емоційний компонент. Вже Аристотель тлумачив свободу як можливість жити згідно з власним волінням.

Однак, чи можна збагнути свободу без розуміння і прийняття обов'язку? Як здається, це риторичне питання. Передусім потрібно зазначити, що у моралі як цілісному структурному утворенні виділяються такі три основні елементи: *моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини*. Звісно, ця схема має свої обмеження, в чомусь виявляється однобічною. Проте безперечною позитивною її якістю є логічна чіткість і, разом з тим, відповідність реальній структурі й ієрархії проблем і категорій сучасної етики. Справді, хоч як би ми визначали мораль, її, по-перше, ніяким чином не можна уявити без відповідної моральної свідомості. Жоден людський учинок, жоден акт комунікації між людьми просто не міг би набути морального виміру, якби не передбачалося, що людина

здатна усвідомлювати їхню внутрішню проблематику, співвідносити їх із власними уявленнями про добро і зло, належне і справедливе, з голосом власного сумління. Поза свідомістю, отже, моралі не існує – не тільки в тому розумінні, що без неї було б неможливе саме виконання певних учинків та дій, а й у тому, що нарівні з останніми усвідомлення входить до складу самого феномену моралі. По-друге, мораль як така – це в будь-якому випадку характеристика певних людських учинків, поведінки, людської активності загалом. Там, де всього цього немає, – просто немає й потреби говорити про мораль. (Звичайно ж, і думка, і слово людини теж за певних обставин можуть поставати як «діло», як учинок, але показово вже те, що предметом моральної оцінки вони є виключно в цій останній своїй якості). І по-третє, мораль, безперечно, виникає й існує лише в контексті тих або інших людських стосунків. Це можуть бути не тільки стосунки між людьми (хоча який клас відносин – це, можна сказати, природний домен моральності як такої), а й відносини людини з природою, ставлення до культури та її цінностей тощо. У кожному разі, однак, ми тут маємо справу з відносинами, коли людина саме відноситься, *відносить себе* до чогось як принаймні рівного собі. Поза відносинами немає моралі. Легко бачити, далі, що вичленовані три основні компоненти моралі тісно пов'язані одне з одним, породжують цілу систему прямих і зворотних зв'язків.

Щодо способів обґрунтування теорій етики варта відзначення типологія моральних систем Карла Баллестрема. Німецьким дослідником виокремлюється 1) нормативна і 2) дескриптивна теорія моралі. Центральним поняттям для першої є «належність», те, яка поведінка є необхідною чи, яка форма відносин має бути ціллю організації життєдіяльності. У свою чергу, дескриптивний підхід розглядає прийнятними в принципі будь-які історичні поведінкові форми чи суспільні відносини. Як пише німецький дослідник, дескриптивний підхід включає лише прагнення «пояснити, чому певні соціальні групи мають ті чи інші моральні уявлення; нормативні теорії, за допомогою загальних принципів намагаються обґрунтувати уявлення щодо того, як належить чинити у кожному конкретному випадкові» (Баллестрем К., 1991, с.83-94).

Слушно стверджувати, що за представленою типологією помітне опосередкування описової та пояснюючої парадигм. Саме описовість, у веберовському розумінні, присутня у дескриптивному підході. Натомість, теорія належності вимагає вдавання до оцінкового судження. Проте і виділені Баллестремом дослідницькі підходи часто доповнюють одне одного. Так, у вже згаданій дослідницькій практиці Макса Вебера, окрім строгої описовості, спрямованої на виявлення причинно-наслідкових зв'язків, знаходимо і виділення «ідеальних типів». Поняття ж ідеального неминуче вимагає опосередкування еталону. Такий оціночний еталон чи взірць, щодо якого визначається міра ідеальності (відповідності взірцеві),

виступатиме в процесі цілеспрямованої діяльності як належне. До того ж цей взірець визначається не кількісними характеристиками, а характеристиками абсолютизованими, перенесеними у сторонність (трансцендованими) етичними й естетичними уявленнями про благо та прекрасне.

Показовою у цьому контексті є відома дискусія, що розгорталась у німецьких наукових і мистецьких колах, стосовно сформульованого Імануелем Кантом положення про сутність ідеального як середньо арифметичного. Опоненти Канта слушно стверджували, що для формування уявлення про ідеальну річ не потрібна певна множина цих речей, досить і однієї речі, оцінюючи яку, митець може скласти собі уявлення про можливий щодо неї ідеальний взірець і оцінити її саму.

Аби показати пов'язаність належнісної та дискриптивної теорій, доцільно вказати на соціальну теорію Карла Маркса. Шляхом виділення причинно-наслідкового зв'язку між об'єктивними умовами життя (емпірична складова) та способом їхнього усвідомлення (складова суб'єктивна), було сформульовано положення про існування класової моралі. Тобто, висновувалося дискриптивно-етичне судження. Однак пролетарська моральна свідомість оцінювалась як така, що має переваги над усіма іншими, позаяк, з огляду на її властивості, вона є відповідною ідеальному типові свідомості, який є належним. Тобто, спостерігаємо і вдавання до етико-належнісного судження. Окрім того, належність пролетарської свідомості обґрунтувалась і достеменно телеологічними засобами – вказувалося на її відповідність майбуттю, з огляду на історичну необхідність. Таким чином, у Марксовій етиці присутні і дискриптивний, і належнісний способи теоретизування, а також телеологічність обґрунтування.

Етичні тлумачення Марксової філософії завжди породжують силу силенну непорозумінь. Головна проблема в недбалому ставленні авторів до розмежування понять «закономірність», «необхідність» і «належність». Якщо «закономірність» є поняттям філософії науки, а «необхідність» найповніше розкрита в ученнях Спінози та Гегеля як усвідомлена цілевизначеність, підкріплена переживанням обов'язку, то «належність» – етичне поняття. Тож ототожнювати «закономірність», приміром, історичного процесу, про що мовить Маркс, і «належність» як етичне ставлення до ідеалу й обов'язку – це хибна метрологічна настанова. Історично закономірне не завше є етично належним. Якщо, скажімо, війна є обумовленою певними причинами, а відтак і закономірною, то це ще не означає, що війна є етично належною. Якщо «дикий капіталізм» є закономірним наслідком певних економічних процесів, то етика ще не зобов'язана співати йому осанну. Однак треба сказати, що Маркс сам дав підстави для такої плутанини. А причина – у вченні Гегеля, котрий, мовлячи про свідомість, приписує її світовому духу. Утім, належне для світового духу ще не є належним для конкретної людини. Дуже часто людина вступає в суперечки зі «світовим духом». І в цій

суперечці людина апелює до свого дрібного щастя й моралі. (Принаймні так людина робить це на сторінках Сьорена К'єркегора.)

Наразі звернімося до іншого питання: місця етики в системі філософії. Дотепер залишається чинною аристотелівська традиція розглядати етику в контексті практичної філософії. Практична філософія, згідно з Аристотелем, формується трьома науками: етикою, політикою й економікою (останню Аристотель розглядав як учення про ведення домогосподарства). Друга половина ХХ століття стала епохою нового народження практичної філософії. Нині її зміст загалом визначається трьома дослідницькими напрямками у філософії: антропологією, аксіологією і, звісно, етикою. Практична філософія також претендує на осмислення й узагальнення суміжних із філософією галузей: політекономії, політичної філософії, соціології, психології тощо, себто усіх тих сфер, які безпосередньо стосуються практики, безпосередньої діяльності людини та її наслідків. Зокрема, українські філософи А. Лой і А. Толстоухов пишуть: «Практична філософія втрачає сенс, коли виникають розриви між етикою, що повернулася до моральних відносин із суспільством, та політичною філософією і філософським осмисленням економіки» (Лой А.М., Толстоухов А.В., 2000, с.15). У цій тезі вказується на певне місце етики в системі практичної філософії. Етика, звісно, не може бути сполучною ланкою між царинами практичної філософії. Її покликання інше: дати кожному із векторів діяльності, які досліджуються, гносеологічну основу. Так, саме гносеологічну. І політична філософія, і політекономія, і соціальна психологія так чи так мовлять про відносини між людиною та суспільством. Й окрім партикулярних цілей, котрі властиві економіці та політиці, людина вносить у ці відносини також і загальне уявлення про ставлення до іншої людини, самої себе та суспільства. І в цій системі етика задає основи ставлення.

Щодо цього український філософ А. Єрмоленко пише: «Застосування етичних категорій до конкретних проявів людського буття ускладнюється зростанням *системної комплексності* сучасної науково-технічної цивілізації, прискоренням динаміки її розвитку. За таких умов дуже важко, а іноді й зовсім неможливо передбачити з погляду моральних критеріїв, наслідки дій у різних сферах. Тим більше, що наслідком системної детермінації диференціації суспільства, як це показав Н. Луман, є орієнтація кожної системи на власні системні коди (в політиці – влада/відсутність влади; в економіці – прибутки/ збитки; в науці – істинність/хибність; в етиці – добро/зло, добре/погане тощо)» (Єрмоленко А.М., 2000, с.24). Луман, якого згадує Єрмоленко, звісно, має рацію. Є рація й у запитанні Єрмоленка: «Наскільки ці системи, які спираються на власні смислові коди, мають узгоджуватися з етичними принципами?» (Єрмоленко А.М., 2000, с.24). Передусім він дає негативну відповідь: «зважаючи на незворотність процесу раціоналізації і диференціації суспільства,

треба усвідомити, що будь-яка спроба повернення до традиційних ціннісно-нормативних уподобань була б регресом» (Єрмоленко А.М., 2000, с.25). Але чому? Та відповіді на це запитання в Єрмоленка немає. Він просто вважає так, є в нього таке передчуття, тобто інтуїтивне прозріння. А витлумачувати інтуїтивне прозріння – марна справа.

Єрмоленко звертається до кантіанської традиції. Однак завважає, що славнозвісний імператив у сучасних умовах втрачає виняткову актуальність. Бо Кант адресує його конкретній людині. А сучасність радше має дати раду соціальним групам. І тому Єрмоленко звертає увагу на трансформацію імперативу, запропоновану в сучасній комунікативній філософії. Зокрема, згадує перефразування імперативу, запропоноване Юргеном Габермасом: прийняття норми та її ймовірних наслідків має відповідати інтересам суб'єкта і «без примусу прийматися всіма учасниками». Майже дослівно «імператив Габермаса» повторюється в «імперативі Апеля»: результати та наслідки вчинку, якщо його прийняти як загальну норму, мають задовольняти інтереси суб'єкта й «без примусу прийматися всіма». Єрмоленко вважає, що Габермас і Апель вводять до імперативу «телеологічну перспективу». «Це означає, – пише Єрмоленко, – що будь-яка максима (правило) людської дії, а також емпіричні норми тієї чи тієї системи мусять перевірятись і легітимуватись за допомогою розуму, і цей розум метаінституціонально має виражатись в універсальному громадському дискурсі, регулятивним принципом якого є трансцендентальна (ідеальна) комунікація» (Єрмоленко А.М., 2000, с.27). Що тут скажеш? Розум у захваті від наданої йому честі.

Та суть у чому полягає? Полягає у тому, що Кант обґрунтовував дієвість імперативу ідеєю існування Бога та безсмертя душі. Але Кант ще не знав, що «Бог помер». А Габермас і Апель – знають (вони читали Ніцше). І тому ідею Бога та безсмертя душі вони замінюють «загальним консенсусом». Причому цей консенсус має бути «змодельований» шляхом розумового експерименту. Імператив Канта також передбачає розумовий експеримент. Але Кант вважав, що його недостатньо. А Габермас і Апель вважають, що достатньо. Ще можна зрозуміти Аристотеля, котрий стверджував, що благо народжується у спілкуванні. Бо Аристотель мав на увазі поліс, а людина для нього була – громадянином. А що мають на увазі Габермас і Апель? – важко збагнути. Ніцше ж бо вони читали. Знають, що люди поділяються на «надлюдей» і «потолоч» (як влучно перекладає Тарашук). Який може бути консенсус між «надлюдьми» та «потолоччю»? Який може бути консенсус після текстів Макіявеллі? Адже суб'єктів консенсусу – нема! Той-таки Єрмоленко розпочинає статтю з міркування: донедавна здавалося, що після удару, завданого практичній філософії вченнями Маркса, Ніцше, Фройда, Гайдеггера, не кажучи вже про Леніна та Троцького, «вона ніколи не підведеться» (Єрмоленко А.М., 2000, с.20). Це теза, з якою важко не погодитися.

Загалом проблема зводиться до цінностей, які поділяються людиною і які проголошуються спільнотами. Комунікативна філософія, мовлячи про консенсус, фактично зводить питання до аксіології. Ї у цій сфері підключається традиція лінгвістичної філософії. Тобто цінності, по суті, розглядаються як *уявлені*, прийняті суб'єктом завдяки його включеності до певного дискурсу. Ї у цьому контексті комунікативна філософія (Вебер, Габермас, Апель) доповнюється філософією мови (Бахтін, Гадамер та ін.). Що може дати філософія мови? Звісно, Вітгенштайн написав: мова каже більше, аніж вона каже. Але той-таки деконструктивізм, уособлений Деррідою, свідчить, що ми можемо розпізнати установки, якими визначається свідомість мовника. Можемо розпізнати і його приховані експектації (але для цього не потрібна деконструкція). Але філософія мови, кажучи про минуле та наявне, жодним чином не може окреслити належного. Цінності, звісно, лежать у площині комунікації. Мова вкорінена в історію культури. Але буття минуле та буття сьогочасне – це не весь обшир людського буття. Є ще майбутнє. І комунікація може мовити про *бажане майбутнє*. Але вона мовчить про *буття належне*. А бажане та належне – зовсім різні речі. Про належне буття промовляє лише етика.

Наразі можна було б поставити крапку й перейти до наступного абзацу. Та все ж питання: як збагнути належне майбутнє, тобто етичний ідеал? Загалом, є три відповіді. Першу запропонував Платон. Але його відповідь, за загальної згоди, вважається утопічною. Другу – Августин Блаженний. Але після «смерті Бога» його відповідь наче й неактуальна. Третю – Карл Маркс. Та цю відповідь ми відчули на власній шкурі, урок засвоїли й повертатися до нього нібито й не збираємося. До того ж поважний Карл Поппер написав про «злиденність історизму», тобто запевнив нас усіх, що зазирати в майбутнє можна лише з однією метою – щоб ошукатися й запровадити тоталітаризм: «Історизм, – пише Поппер, – є соціальною, політичною, моральною (я сказав би, аморальною) філософією» (Поппер К., 1994, с.281). Френсіс Фукуяма взагалі сказав, що майбутнє вже настало й проголосив «кінець історії» (Фукуяма Ф., 1990, с.148). Твердження Фукуями ошелешує. Ошелешило воно й самого Фукуяму. І наприкінці статті він заговорив про нудьгу, яку навідає усвідомлення кінця історії: нічого нового не відбудеться, все, що мало бути, створене, вже створене, тож до справи беруться лише шліфувальники та лакувальники. Нудьга, зітхає Фукуяма. Велетенська Всесвітня нудьга! Однак, завважає Фукуяма, можливо, комусь і вдасться її розігнати. Можливо?

Та суть в іншому. Начерк щасливого майбутнього – це одне. Пророкування сенсу історії – інше. Але етика, чиста етика не займається ані першим, ані другим. Її завдання – зовсім інше: визначити основи належного вчинку, належних взаємин і належних відносин. Щойно етика, реалізуючи ці завдання, стає в союз із політикою – народжується примара «щасливого майбутнього». І тоді справджується афоризм Алексіса де Токвіля: найкоротший

шлях до раю веде до пекла. Тож найобачніше прийняти агностицизм, до якого закликає Поппер. Але й водночас треба пам'ятати, що агностицизм не можливий без певного традиціоналізму. Бо без традиції агностицизм перетворюється на нігілізм. І тоді настає ситуація, яку персонаж Достоєвського визначив словами: все можна. І тоді з'являється на поверхню міф Гоббса про війну всіх проти всіх. Кант запропонував модель чистої етики. Але поклав її на фундамент християнської традиції. Габермас і Апель відкидають цю традицію й пропонують покладатися на консенсус, можливість досягнення якого вельми примарна. Єрмоленко теж вважає, що традиціоналізм є «регресом». І це, як здається, помилкове судження.

Проте наразі мусимо мати справу з тим, що сучасна етика міцно засвоїла тезу Фейєрбаха, яка згодом була розгорнута Марксом: мораль є соціальним феноменом. Обґрунтовуючи цю тезу, марксизм послуговувався «великими числами», себто оперував поняттям «класи». Сучасна комунікативна філософія звертається до більш «тонких матерій» – дискурс. Але методологічна установка незмінна. Звісно, заперечувати соціальність моралі – безглуздо. Але й зводити її лише до комунікації також немає сенсу.

Отже, доцільно конкретизувати теоретичні засади, виходячи із яких здійснюватиметься висвітлення етичного аспекту дослідження. По-перше, розкриття етичних питань вимагає включення як належнісних, так і дискриптивних підходів. По-друге, етичний зміст розуміється як комунікативний. Малахов обґрунтовує спілкування як необхідну умову етики, виходячи із відношення «Я – Інший» із особистісно-соціальної якості людини (Малахов В.А., 2002, с.306). Не заперечуючи цього моменту, потрібно вказати і на рефлексивний вимір спілкування. Рефлексивний рух є комунікативним, розгортаючись у структурі «Я - усвідомлений досвід – Я-ідеальне належне».

У теорії Зигмунда Фрейда ми спостерігаємо чітке уявлення про неухильні людські потреби – вчення про інстинкти життя та смерті. Відповідно, усе культурно оформлене спілкування є безкінечним процесом інстинктового приборкання, при цьому сама культура стає сублімаційним дискурсом, тобто зміст спілкування у суті своїй є визначеним. Чи подивимося на іншу теорію – Абрахама Маслоу. У загально відомій піраміді потреб Маслоу першочерговістю володіють потреби фізіологічні; потреби ж духовні можуть задовольнятися тільки із задоволенням попередніх, первинних потреб. Й у даній теорії спілкувальний рух відбувається у визначеному руслі – від задоволення первинних потреб до потреб складніших, менш нагальних. Аби оцінити слушність наведених тлумачень, звернемося до творчості Еріха Фромма. Відмінність між неофройдизмом, засновником якого і був Фромм, і фройдизмом класичним полягає саме в оцінці ролі соціальності. Якщо для класичного фройдизму первинним є задоволення суперечливих потреб і їхнє призведення до позірної

формальної відповідності нормам, то для неофройдизму самі соціальні норми виступають цінностями, оволодіння якими є первинною і найголовнішою потребою. По суті, соціальний дискурс і визначає уявлення про існування тих чи інших „первинних”, „невід’ємних” потреб. Неофройдизм не заперечує існування фізіологічних потреб, але (вдаючись до герменевтичної лексики) культура ословлює їх, повертає у спілкуванні самій же ж людині. Спілкування є і самою потребою-передумовою, і її вдоволенням. Наголошуючи на ролі культури, Фромм піддає критиці і теорію Маслоу. Як наголошує Фромм, історія і досвід кожної людини показує, що задля реалізації ідеальних цілей людина здатна жертвувати, здавалося б найнагальнішими потребами (Фромм Э., 1994., с.192-193).

Але тезу Фромма потрібно поглибити й вказати, що ті самі «первинні» потреби, якими людина жертвує в ім’я потреб ідеальних, неможливі без обґрунтування, шляхом звернення до певного смислу (ідеї). Смысловое обґрунтування присутнє за кожним нібито інстинктивним порухом. Потреба у хлібі щоденному є думкою про хліб щоденний. Потреба у самозбереженні є думкою про смисл життя. Нікому не потрібне життя, якщо немає гадки про його ціль – це яскраво показав Віктор Франкл. Є великий рефлексивний смисл у платонівському осяянні про первинність світу ідей. Людина – природна істота, але природність людська є неприродною, якоюсь вивернутою. У людині природа самозаперечується (або наша культура неправильно тлумачить природу). Природа присутня в людині лише як предмет осмислення і мисленість – це її єдино можлива, суто людська форма існування. Людина може здійснювати рух до природи лише через осмислення.

Показовим у цьому зв’язку є приклад Фрідріха Ніцше. Хрестоматійні (хоча й суперечливі) слова його Заратустри: «Суть завжди прислухається і шукає – порівнює, підкорює, завойовує, руйнує. Власна суть владарює і є володарем навіть над „я”. За твоїми думками і відчуттями, брате мій, стоїть могутній повелитель, незнаний мудрець – його звати „твоя власна суть”. У твоїй плоті живе вона, вона і є твоя плоть» (Ніцше Ф., 1993, с.33). Ми знаходимо у цих словах твердження про існування людської суті та її ототожнення із тілесністю, яка «акцентує» Я. Але весь казус у тім, що сутнісність тілесності *проголошується*. Ніцше коронує тілесність, називає «мудрецем», тобто підносить тілесні вимоги до ідеального стану, фактично, культурно формує їх. Тобто тілесність є *сутнісною* тільки тому, що *виголошується* такою. Без цього проголошення вона втрачає не те що сутнісність, а й будь-який зміст. До того ж, завважимо, задля чого тілесність обґрунтовується як сутнісний засновок? Задля виснування із нього етики надлюдини. Тілесність є попередньою умовністю – твердженням, прийнятим на віру, що потрібне задля доведення етичних вимог, далєбі нетілесних за своїм змістом. Адже у «Заратустрі» знаходимо слова про зневагу для людини, бо ж вона є «посміховищем і нестерпним соромом», натомість,

«надлюдина – це сенс світу» (Ніцше Ф., 1993, с.11). Завважимо, «сенс». Сенс є первинним щодо тілесності – «брудного потоку», хай навіть і проголошується вона сутнісною.

Викладені міркування були покликані показати хибність заперечення спілкування як етико-політичної основи, виходячи з тез про існування людського ества, природної людини чи якоїсь людської сутності, яка, проявляючись, визначає спрямованість і зміст спілкування. Спілкування є площиною розгортання суперечностей, але це не суперечності між людською сутністю і культурно-мовленнєвими нішами. Це суперечності в самій культурі, між самими дискурсами, а не між тим, що потребує промовляння і що належить бути промовленим. Існують суперечності і між особистими воліннями і спільними вимогами для загалу. Але це ще не означає, що особисті воління зумовлені природно-сутнісними потребами.

Отже, вимагає розкриття опосередкування етичних парадигм. Насамперед, ще раз варто повернутися до положення про нерозривність етичних і соціальних теорій. Навіть у студіях, які зосереджуються виключно на внутрішніх (далебі, автономних) властивостях соціальних перебігів, хай підспудно, але проступає етичний підтекст, принаймні у вигляді завваження поведінкових стереотипів суб'єктів, які непозбавлені етичних настановлень. Поняття «соціальна етика» має два значення: 1) соціальні теорії – вчення про належний устрій, або ж обґрунтування устрою наявного; 2) моральність соціальної діяльності. Звісно, цей поділ деякою мірою умовний. Адже існує неминуча дилема: чи є правомірним, морально виправданим удавання до аморальних засобів задля втілення етично належної цілі? Щодо цього питання зламано безліч списів і забруднених чорнилом пер. Тут вельми доречним є афоризм Конфуція: погана справа, яка здійснюється гарною людиною, стає гарною справою; гарна ж, здійснюючись поганою, стає поганою.

Варто звернути увагу на інше: пов'язаність етики цілей і засобів діяльності може розкриватися як проблема формування суспільної згоди щодо актуальних цілей і нагальних засобів. Які передумови цієї згоди зокрема? Чи існують якісь об'єктивні органічні зв'язки у царинах добробуту, культури, освіти, релігії, що уможливають досягнення згоди, якась природна внутрішня єдність? Тут доречним є повернення до питання про спілкування: як форму суспільного обміну та впливу. Має значення те, якими повинні бути форми та зміст спілкування задля досягнення суспільного консенсусу?

Польський дослідник С. Запасник звертається до питання моральності обману. Згадаймо, згідно з Кантом, обман – завжди аморальний і завжди неприпустимий у будь-якій ситуації. У 1780 р., пише Запасник, Берлінська Академія запропонувала до розгляду, підказану Д'Аламбером, конкурсну тему: «Чи корисно для народу ошукувати його – або вводячи в оману, або залишаючи в омані». Схваленою була робота, в якій містилася позитивна відповідь із засторогою, що подібні дії виправдані лише, «беручи до уваги

наявний моральний і культурний рівень народу, ошукування його або ж залишення у незнанні щодо намірів, цілей і вчинків можновладців є морально правильним за умови, що вони дійсно виступають причиною його щастя» (Запасник С., 1991, с.94). Аналіз цієї відповіді мав би починатися зі з'ясування питання, що є щастям народу, якщо (як видно з контексту) народ і сам цього не знає? Якими моральними принципами повинен керуватися можновладець, визначаючи, у чому народне щастя і як народ вести до нього? І чи взагалі моральними мають бути принципи можновладця?

Лев Толстой, який увійшов у історію і як великий мораліст, планував написання історичного роману про петровську епоху. Але вивчивши історичний матеріал, відмовився від цього наміру. Він прийшов до негативної оцінки Петрових діянь, передусім з моральної точки зору. Оцінку Толстого поділяли й усі російські слов'янофіли. Майже у притчовій формі проблема моральності обману в політиці являється в «*Мурі*» Жана-Поля Сартра. Анархіст Іббієта, насміхаючись з фалангістів, дає їм хибну інформацію про місце перебування ватажка повстанців Рамона Гріса. Але його знаходять саме за тією адресою, на яку він вказує. Випадковість? Перебувши ніч у льохові для смертників, Сартрів герой зневірюється в політиці, коханні, ватажкові, якому він був відданий, йому вже байдужа доля Іспанії й огидне власне життя і тіло. Саме з цинічної байдужості він прагне ошукати колишнього ворога, але залишається жити. Психологічні міркування, які були так близькі Сартру (філософ і політик прагнув синтезувати марксизм і психоаналіз), мабуть, тільки ускладнили б проблему, однак дають змогу гіпотетично стверджувати, що обман Іббієта – це самообман. Втративши сенс життя, він не втратив покори життю і, саме з цієї покори видав колишнього кумира, раціоналізуючи це як обман. Ці міркування ставлять іншу проблему: чи здатна людина взагалі обманювати? Вчення З. Фрейда про роль обмовок, а також психологічне положення про вимисел як синтез елементів реальності вказують на те, що цілковитий обман – майже непосильна для людини справа. А отже, чи моральне непосильне? Головна теза евідемонізму – творення добра має приносити задоволення. Цю думку поділяв і Бердяєв, піддаючи критиці Кантову тезу, що найвищим благом для людини є те, задля здійснення якого потрібне найбільше вольове зусилля (критики зазначали, якщо йти за логікою Канта то, щоб зробити добро близькій людині і при цьому мати чисте сумління, її потрібно спершу зненавидіти).

Кант гіпотетично моделює ситуацію, змальовану в «*Мурі*»: на запитання щодо місця перебування тієї чи іншої особи, незважаючи на її можливі прохання щодо змісту відповіді, скажи правду. (Критики, наполягаючи на хибності Кантової тези, представляють цю ситуацію так: якщо тебе зустрине злочинець і запитає, чи вдома твій друг, і ти знатимеш, що злочинець збирається завдати йому шкоди, скажи правду.) Хто зна, можливо за Кантовим ригоризмом є передчуття відсутності межі між обманом і самообманом? Відсутність межі, чи

не є це інтуїцією дотримуватися правдивого єства людини? Але ж людське єство, згідно з Кантом і християнською традицією, гріховне? Чи не є тоді і людська щирість гріховною? Отже, ми або заперечимо уявлення про аморальність гріха чи тезу про гріховність людського єства, або відкинемо вимогу правдивості?

Серед цих суперечностей постає інша етична проблематика – відношення між абсолютними належними вимогами та ситуацією; саме зустріч належності й ситуації перебуває за уявленням про відносне. У ситуації стикаються абсолютні вимоги і перевіряється їхня справжня цінність. Знову звернемося до міркувань Карла Баллестрема: іноді «життя повстає проти життя, життя – проти здоров'я, життя – проти безпеки; коли заповідь „не вбий!” вступає в конфлікт з іншою заповіддю, наприклад, з такою: „ти повинен захищати тих, хто довіряє тобі”. У подібних ситуаціях з'являється необхідність у „теорії легітимного вбивства”, тобто в теорії, яка дасть змогу відповісти на питання: „чи може вбивство бути виправданим і якщо так, то за яких умов”. Тут починається пошук принципів за допомогою яких ми могли б привести наші моральні переконання у тісний взаємозв'язок одне з одним» (Баллестрем К., 1991, С.86). Баллестрем не ставить питання істинності морального переконання як такого, самого по собі, або ж чи здатна людина взагалі на якесь переконання (про що йшлося у попередніх міркуваннях). Дослідник не бере площину «Я і переконання, як мій прояв», не розглядає достеменність переконання і проблему, що ж залишається від Я, коли похитується переконання. Він бере множинність проявів-переконань і приходиться до неможливості віднайти якісь однозначні критерії їхнього узгодження.

Повертаючись до міркувань про обман як проблеми істинності ставлення людини до іншого і до самої себе, доцільно знову ж таки розглянути її на політичному змісті. С. Запасник відзначає цікаву особливість сучасної політики: «Кар'єра політика не залежить нині від обов'язкового виконання програми, яка висувається ним під час передвиборчої боротьби за владу. Вона залежить від застосованої техніки інформування, дискутування і навіювання, від його здатності викликати довіру у виборців. У демократичному суспільстві, де воля виборців виявляється шляхом голосування зазвичай програють ті політики, щодо яких є обґрунтовані підозри у тому, що вони приховали інформацію про існування альтернативних програм чи пропозицій, а також про свої цілі й імовірні труднощі у їхній реалізації. І ніколи не повертаються до влади ті політики, про яких стало відомо, що вони використали техніку навіювання і справляння впливу, яка вважається у виборців „маніпуляційною”» (Запасник С., 1991, с.95). Тобто, чи не ставиться питання лише про вправність обману. Якщо не має значення реальність висунутої політичної програми і реальність її виконання, а вагома лише довіра до політика, впевненість у його щирості перед виборцями, то чи не зводиться все до самоусвідомлення осіб, які сприймають інформацію? Тобто, обман є не характеристикою

суб'єкта, який поширює інформацією, а суб'єкта, який сприймає її. Обман не є ставленням до «іншого», а лише оцінкою, яку здійснює інший. Така постановка питання повністю нівелює мотиви суб'єкта дії. Ці мотиви стають лише інтерпретацією суб'єкта, який сприймає інформацію. Ми приходимо до ситуативного роздвоєння. Зустріч двох людей не є ситуацією – це ситуація однієї окремо взятої людини і ситуація іншої. Кожен з людей є елементом ситуації іншого. Кожен є інтерпретацією самого себе. Популізм як явище демократичного устрою (в найгіршому своєму прояві) є або мовленням політиком тих слів, які бажані для загалу, або тих слів, які можуть бути зрозумілі загалом і засобом яких політик може донести значимі смисли – це об'єктивний і позитивний зміст популізму.

Повертаючись до спостереження С. Запасника, зазначимо, що вказується саме на негативний, найпримітивніший прояв популізму в сучасній політиці. Тут можна згадати шекспірівського Коріолана: під час виборів римський герой не здобуває довіри римських громадян лише тому, що не бажає відповідно до традиції, вийти на майдан і показати свої поранення, закликаючи голосувати за нього (адже всі і так знають про його звитягу); це ставлення до звичаю викликає звинувачення у зневазі, а від зневаги, мовляв, лише крок до тиранії. У шекспірівській п'єсі представлено ситуацію, в якій політичне благо відкидається саме через його невідповідність тим змістовим формам, які загалу доступні. На цю саму невідповідність вказує і вислів: немає пророка у своїй вітчизні. З цих міркувань можна зробити суттєве узагальнення: будь-яке оцінювання, зокрема і така оцінкова характеристика, як обман, стосується не тільки мотивів дієвої сторони, а й сторони сприймання – це те відношення, яке виникає між сторонами спілкування. Але тут потрібно звернутися до аспекту, який заперечує висунуте твердження.

Отже, ми бачимо, що попри нетотожність понять «етика» та «мораль» вони сув'язні і не лише на рівні «предметному», себто методологічному, на що звертає увагу філософія. Вони пов'язані посутньо. Якщо етика, а конкретно – філософ, згодна брати під сумнів певні моральні норми, осягати їхню суперечливість у конкретному житті, пропонуючи ті чи ті способи вирішення морально-етичних апорій, то чому в праві на це відмовлено суб'єктові? Конкретна людина так само шукає виходу з моральних дилем, як і філософ. Відмінність лише в тім, що для філософа ці пошуки мають передусім теоретичне значення, він оперує поняттями, а для людини – життєве: на кону не її професійне реноме, а свобода та безпека. Саме тому ми й формулюємо засадничу тезу: ***етична свідомість є первинною по відношенню до свідомості моральної***. Бо ж звісно, і тут ми цілком погоджуємося з етиками-марксистами: мораль – історичний феномен, погоджуємося і з тезою про конвенціональність моралі (моральні норми народжуються в умовах внутрішньогрупової комунікації), але сприйняттю моралі та засвоєнню групових норм передує попередній досвід розрізнення

добра та зла, набутий завдяки зв'язку з авторитетом. Оскільки ж досягнення моралі ми традиційно позначаємо терміном «етика», то й цілком слушно згадане ставлення до моралі позначати терміном «етична свідомість».

4.2. Уявлення про ціннісно-смыслову сферу в психологічних дослідженнях українських вчених (гуманістична парадигма)

Поняття цінностей досліджується в філософії, етиці, соціології та психології. У філософії цінності визначають як норми і критерії життя людини, її пізнання світу. Психологи цікавляться процесом, умовами і механізмами формування цінностей. Ціннісні орієнтації, які є ставленням особистості до цінностей, розглядаються як сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, які звернені на особливо значущі для неї об'єкти. Незважаючи на те, що проблема цінностей і ціннісних орієнтацій вивчалась починаючи з давніх часів, залишається багато прогалин в теоретичному і емпіричному їх вивченні. Наразі постає питання про історичний аналіз дослідження цінностей в українській психології.

Цінності і ціннісні орієнтації відносяться до одного з найважливіших явищ психіки і базових категорій психології. Незважаючи на постійний інтерес вчених до проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій, їх дослідження залишається актуальним в питаннях, що таке цінність в загальному та в феноменологічному аспекті; як формується ціннісна сфера особистості; механізми трансляції цінностей та смислів, вироблених культурою.

Парадигми вивчення цінностей суттєво змінюються в історичній перспективі. Так, в середні віки цінності пов'язувалися з божественною сутністю, набували релігійний характер, а в епоху Відродження на перший план висувався гуманізм, і в часи античної та середньовічної філософії цінності ототожнювалися з самим буттям. Починаючи з Сократа і Платона головними питаннями були: що є благо? що є справедливість? Дані питання були основними критеріями істинного буття.

Аристотель був одним з перших, хто спробував диференційовано підійти до розкриття проблеми цінностей. З одного боку, він визнає самодостатність цінності, до яких належить людина - щастя, справедливість і т. ін. Але він також стверджує і відносний характер більшості цінностей, так як різні речі вимальовуються по різному дітям, жінкам, чоловікам, людям різних верств.

Гегель ділить цінності на економічні (речі, які характеризуються з боку їх кількісної визначеності) і духовні. З одного боку, цей поділ відбиває реальність, з іншого – вносить плутанину, що особливо проявляється в емпіричних дослідженнях.

У розумінні Л. Фейєрбаха, як і у всій німецькій класичній філософії, головною людською цінністю є свобода.

У сучасній філософії вчення про цінності виокремлено в аксіологію, яка вивчає спрямованість діяльності людей, мотивацію їх вчинків. У центрі аксіологічного мислення знаходиться концепція взаємозалежного і взаємодіючого світу, яка стверджує, що наш світ – це світ ціннісної людини, тому важливо навчитися бачити те загальне, що не тільки об'єднує людство, а й характеризує кожну окрему людину. Коли аксіологія виокремилася в самостійну область філософських досліджень, утворилося кілька філософських парадигм, які і стали витоком психологічних теорій цінностей.

Вперше, в психологічному розумінні, поняття «цінності» вживається І. Кантом. На його думку, цінності - це вимоги, звернені до волі, цілі, які стоять перед людиною, значимість тих чи інших факторів для особистості. Він розводить суще і належне, реальність і ідеал.

Прихильники аксіологічного трансценденталізму (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) вважають, що цінність – не об'єктивна реальність, а вони мають своє ідеальне буття. Відповідно до цієї теорії, цінності незалежні від людських бажань. Отже, такі цінності, як добро, істина, краса, які мають самодостатнє значення, є цілями самі по собі і не можуть служити для якихось інших цілей. На думку Віндельбанда і Ріккерта, цінності носять поза-історичний характер і утворюють у своїй сукупності ідеальний, незалежний від людей, вічний трансцендентний світ.

Натуралістичний психологізм (Дж. Дьюї) розглядає цінності як об'єктивні фактори реальності. Цінності доступні для емпірично спостереження, а їх джерело пов'язане з біологічними і психологічними потребами людини. Дана теорія стверджує, що будь-який предмет, який задовольняє будь-яку потребу людей, є цінністю.

Представники персоналістичного напрямку (М. Шелер та ін.), стверджували, що цінності мають об'єктивний характер. Вони утворюють онтологічну основу особистості. Однак цінності можна споглядати незалежно від тих речей, властивостями яких вони постають. Представники даної теорії вважають, що цінності тим вищі, чим вони довговічніші і чим вище задоволення, яке ми від них отримуємо. Найменш довговічні ті цінності, які пов'язані із задоволенням чуттєвих бажань і з матеріальними благами.

Засновник соціологічної концепції цінностей, М. Вебер вважає, що цінність – це норма, яка має певну значимість для соціального суб'єкта. У зв'язку з цим він виділяє особливу роль етичних і релігійних цінностей у розвитку суспільства.

Засновник гуманістичної психології, Абрахам Маслоу писав: «Те, що існує, приймає властивості належного. Факти стають оцінками. Реальний світ, побачений і зрозумілий, пере-

творюється в світ який цінується і є бажаний. Світ, який «є», стає світом, який «повинен бути». Тобто, кажучи іншими словами, дійсне зливається з ціннісним» (Франкл, 1997, с.121-122).

Поняття «цінності» характеризується різноманіттям граней і аспектів, включає в себе різнопланові і різнорівневі явища, пов'язані з категоріями «ставлення», «значимість», «потреба», «інтерес», «переконання», «диспозиції», «сенс». Велику кількість трактувань поняття «цінність» обумовлено відмінностями підходів щодо його розуміння.

У зарубіжній психології цінності і ціннісні орієнтації, як основна характеристика особистості, досліджувалися також Е. Шпрангером, В. Франкл, М. Рокічем та іншими. Шпрангер розглядає ціннісні орієнтації як чисто духовне начало і продукт лише культурного стану людства. Теоретичну концепцію В. Франкла, побудовано на пошуках людиною смислу життя, що визначає поведінку і ставлення особистості до системи цінностей (творчість, переживання, відносини). За Франклом, - «цінності ведуть і притягують людину, але у людини завжди є свобода: свобода вибору між прийняттям і відхиленням запропонованого – здійснити потенційний смисл або залишити його нереалізованим» (Франкл, 1997, с.246).

В емпіричній соціології та психології (М. Рокич, Ш. Шварц, У. Білські) цінності характеризуються певними ознаками (Ольшанский, 1966):

- диспозиція цінностей – в культурі, суспільстві і особистості;
- вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах;
- загальна кількість цінностей, які є надбанням людини, порівняно невелика;
- всі люди володіють одними і тими ж цінностями, але в різній мірі
- цінності організовані в системи і впорядковані за ступенем важливості;
- цінності – це поняття або переконання;
- цінності мають відношення до бажаних кінцевих ситуацій або поведінки;
- цінності мають ситуативний характер;
- вони керують вибором або оцінкою поведінки, подій.

Більшість сучасних парадигм визнають класифікацію цінностей М. Рокича з виділенням двох класів цінностей: термінальні цінності – переконання в тому, що якась кінцева мета власного життя варта того, щоб до неї прагнути та інструментальні цінності – переконання в тому, що певний спосіб дій або набір рис особистості є найкращими у відповідній ситуації. Кожен з нас шукає те головне, до чого він хотів би прагнути. Це і визначає цілі, яких необхідно досягти (цінності-цілі), що потребує формування конкретних якостей особистості, які потрібно використовувати для їх досягнення (цінності-засоби).

Л. Ратс і С. Саймон, з позиції теоретиків, шукають механізми трансляції соціальних цінностей і бачать їх не в «назві» і «презентації» конкретних цінностей, а в «роз'ясненні» ціннісного процесу – етапів вибору, оцінюванні дії та наслідків... «Вибір» і «оцінювання»

характеризують суть процесу формування особистісних цінностей, та ціннісних орієнтацій. І в такому розумінні ціннісні орієнтації виступають як мотив і мотивація. Адже мотиви формуються в процесі індивідуального розвитку як відносно стійкі оціночні відносини людини до навколишнього середовища.

У вітчизняній психології, основним положенням теорії цінностей є думка С.Л. Рубінштейна про те, що «наявність цінностей є виявлення небайдужості людини до світу» (Рубінштейн, 2003, с.166). Ціннісне ставлення включає в себе як змістовний, так і процесуальний, динамічний компонент. Виробляючи певне ставлення до певного об'єкта, людина оцінює його і співвідносить з власною сформованою системою особистісних цінностей і колишнім досвідом. Цінності не існують поза відносин «об'єкт – суб'єкт». На думку С.Л. Рубінштейна, «цінності – це не те, за що ми платимо, а те, заради чого ми живемо» (Рубінштейн, 2003, с.388). Будь-яка суспільна цінність стає індивідуальною тільки в тому випадку, якщо сама особистість зробила даний вибір. За цим вибором лежить оціночне, емоційне ставлення людини до дійсності і до себе, і яка шукає сенс життя, який являє собою «почуття цінності» (Петровский, 1998, с.516).

В.С. Братусь вважає, що особистісні цінності – це усвідомлені, «відрефлексовані» найбільш загальні смислові утворення. Для сприйняття цінностей, суб'єкту треба не тільки відчутти або пережити їх, а й осмислити їх. При цьому вирішення задачі на смисл набуває характеру відхилення або прийняття усвідомлених цінностей як бажаних, в контексті більш високих рівнів усвідомлення Я-концепції. Ціннісні орієнтації особистості опосередковують перехід на більш високий рівень тих смислових утворень, які могли і до цього виступати в якості значущих психічних регуляторів діяльності і спілкування суб'єкта, але набувають ціннісний статус тільки при зверненні до своєї смислової сфери та власного «Я».

На думку О.Г. Асмолова становлення особистісних смислів пов'язане з динамікою процесів усвідомлення. Це відбувається при зміщенні пізнавальних зусиль на власну смислову сферу. Проблема співвідношення цінностей і особистісного смислу в психології ще до кінця не з'ясовано, оскільки немає єдиної думки про питання первинності цих феноменів в структурі особистості. Таким чином, можна говорити про те, що перехід від соціальних цінностей, через особистісні смисли і до особистісних ціннісних орієнтацій, передбачає здійснення суб'єктом спеціальної активності, одночасно пізнавального і особистісного характеру, оскільки в ній важко розвести окремо когнітивні й особистісні зусилля з освоєння людиною свого внутрішнього світу.

Розглядаючи проблему становлення особистісних цінностей можна спертися на поняття «особистісний смисл», введене О.М. Леонтьєвим та О.Г. Асмоловим, і «ціннісне ставлення», яке вживається В.Н. Мясищевим (Мясищев, 2001, с.75-77).

О.М. Леонтьєв стверджував, що цінності формуються в діяльності, тобто, цінності розкривають людину як суб'єкта діяльності, і, тим самим – як особистість, оскільки і сама особистість формується в діяльності. Система особистісних цінностей формується в процесі діяльнісного розгортання індивідами змісту суспільних цінностей, що об'єктивовано в творах матеріальної і духовної культури. Інтеріоризовані індивідом загальнолюдські цінності у вітчизняній психології позначаються поняттям «особистісні цінності» або «суб'єктивні цінності». Таким чином, взаємодія особистості і соціальних спільнот виражається у взаємодії соціальних і особистісних цінностей. Становлення системи цінностей в процесі індивідуального розвитку відбувається шляхом інтеріоризації цінностей великих і малих соціальних груп і перетворення їх в джерела індивідуальної мотивації, поряд з генетично більш ранніми індивідуальними потребами.

Розробка О.М. Леонтьєвим категорії «особистісний смисл» не розглядає ціннісні відносини в контекст понять, що описують смислову регуляцію діяльності. Однак, В.Н. Мясіщев стверджував, що структурною основою, ядром особистості, що визначає рівень і характер цілісного функціонування людини, є система суб'єктно-оціночних, індивідуально-обраних ставлень особистості до дійсності. У зв'язку з цим, Мясіщевим було розроблено фундаментальне розуміння ставлення, на основі якого можна створити цілісну психологічну систему. Цінності суб'єкта, В.Н. Мясіщев позначив як «план особистісних ставлень», який здійснюється в суб'єкт-суб'єктній взаємодії. Ставлення свідчить про суб'єктивність, упередженість людини, вибірковість одних цінностей або інших. Серед прийнятих в суспільстві цінностей кожен індивід обирає найбільш важливі для себе цінності і орієнтується на них. Тому навіть в однорідному суспільстві ми можемо говорити про ціннісні орієнтації.

Термін «ставлення» В.Н. Мясіщев відстоював як найважливіший для розуміння особистості. У своїй фундаментальній праці «Особистість і неврози» він писав: «Наші багаторічні дослідження дозволили встановити, що найважливішою характеристикою особистості є система її свідомих життєвих ставлень, як в нормі, так і в патології» (Петровский, 1998, с.16). Ставлення, стверджував учений, виступає одиницею психологічного аналізу особистості: з одного боку ставлення визначають психічну форму відображення навколишнього світу людиною. На думку В.Н. Мясіщева, «... поняття ставлення не зводиться до інших і не розкладається на інші поняття, ... воно є самостійним класом психологічних понять» (Истошин, 1979, с.352).

Оскільки поняття «значення» близьке до понять «цінність» та «смисл», це означає, то об'єктами ціннісного ставлення виступають значущі для людини предмети і явища, їх властивості або значення, що задовольняють потреби суб'єкта. Ставлення вказує на зв'язок

між предметом (явищем) і суб'єктом, що характеризується значенням предмета для суб'єкта. Конкретна цінність (значення) об'єкта виникає тоді, коли суб'єкт вступає у взаємодію з об'єктом в процесі тієї чи іншої людської діяльності, яка виступає засобом формування і розвитку відносин особистості.

Ціннісні відносини одночасно об'єктивні, так як відображають об'єктивну дійсність, об'єктивні зв'язки, в які вступає людина з оточуючими її людьми і предметами, і суб'єктивні, так як існують в свідомості суб'єкта і відображають те, як він сам ставиться до дійсності. Об'єктивний (предметний) зв'язок відображає раціональний характер відносин. Суб'єктивний, особистісно-пережитий зв'язок людини з навколишніми предметами, явищами, людьми свідчить про емоційну природу ціннісних ставлень. Змістом суб'єктивної сторони ставлення виступають інтереси, прагнення, потреби, смаки, схильності, оцінки, принципи, переконання. Воно виникає як відображення реально існуючого буття у взаємозв'язку з елементами майбутнього, з передбачуваними результатами діяльності і постають спонукальною причиною дії.

Поняття «ставлення» в філософії розглядається як ціннісна позиція, яка відображає взаємозв'язок особистісних (індивідуальних) і суспільних значень. І якщо суспільна складова включає в себе ідеали соціуму, культури, то індивідуальна складова відображає наявність активної внутрішньої позиції особистості, заснованої на її переживанні та прийнятті або відкиданні ідеалів і цінностей соціуму та культури.

В психології ціннісне ставлення визначається вченими (А.Г. Здравомислов, М.С. Каган, В.І. Сагатовській, В.П. Тугарінов, В.Т. Харчева, З.М. Чавчавадзе, В.А. Ядов та ін.) через цілий ряд ознак, властивих, так чи інакше, для всіх форм суспільної свідомості, а саме через: значимість, нормативність, корисність, необхідність, доцільність тощо. Структура ціннісного ставлення представлена в психології як багаторівнева. Її основними елементами є первинний шар бажань; вибір індивіда між орієнтацією на найближчі цілі і віддалену перспективу; усвідомлення того, що життєвий вибір і орієнтація на цінності є довготривалим станом; перетворення життєвого вибору в основу для оцінки орієнтації інших людей.

Таким чином, ціннісно-сміслова сфера має цілісну структуру і існує як проєктивна реальність, яка пов'язує індивідуальну свідомість з суспільною, суб'єктивну реальність з об'єктивною. Ціннісне ставлення історично розглядається в філософії та психології як один з атрибутів соціокультурного існування людини – носія смислів цінностей. Загалом, ставлення до цінностей та їх смисл для індивіда розглядається у взаємозв'язку з свідомістю особистості, її життєвими цілями і змістом та смислом життя, ціннісними установками і ціннісними орієнтаціями особистості.

У радянській психології термін «ставлення» з'явився з робіт А.Ф. Лазурского, який, виокремивши в людині ендопсіхіку як внутрішню сторону психічного і екзопсіхіку як її зовнішню сторону, представив останню у вигляді системи ставлень суб'єкта до дійсності. Прийнято вважати, що А.Ф. Лазурський ввів в психологію це поняття і виділив п'ятнадцять груп відносин, в основі яких лежать найбільш значущі для людини об'єкти реальної дійсності: природа, суспільство, цінності, люди. Цей внесок вченого в розвиток психологічної науки визнали психологи С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, В.М. Мясіщев та інші.

В середині 60-х років минулого століття Б.Г. Ананьєв звернув увагу на те, що в науці є загальний центр, в якому сходяться дослідження соціологів, соціальних психологів і психологів, – вивчення мотивації поведінки і пошук її соціальних детермінант, зокрема, розробка проблеми внутрішньої регуляції (тобто саморегуляції) поведінки. Вихідним пунктом при цьому було уявлення про «діючого суб'єкта», його цілісність, структуру та механізми функціонування. Концепція відносин особистості, яка запропонована В.Н. Мясіщевим, стала втіленням даного принципу в розгорнуту теорію. Проблема ціннісних відносин у вітчизняній психології згодом трансформувалася в проблему ціннісних орієнтацій.

В соціології, поняття «ціннісна орієнтація» було введено в суспільну науку представниками чиказької соціологічної школи У. Томасом і Ф. Знанецьким для позначення явища інтеріоризації індивідом суспільних цінностей, які перетворюються в регулятори його поведінки. З тих пір це базове визначення ціннісних орієнтацій не зазнало принципових змін. У вітчизняній же науковій літературі дане поняття стало використовуватися значно пізніше і першими їх дослідниками були В.Б. Ольшанський, А.Г. Здравомислов, В.А. Ядов, Д.Н. Узнадзе, котрі розглядали ціннісні орієнтації дещо психологізовано, як установку особистості.

Поняття «ціннісна орієнтація» отримало своє визначення: «Під ціннісною орієнтацією ми розуміємо установку особистості на ті чи інші цінності матеріальної та духовної культури суспільства ... Поняття ціннісних орієнтацій дуже близькі вживаним в психології поняттями установки, потреби, інтереси» (Здравомислов, 1996, с.197-198). Вважається, що наявність усталених ціннісних орієнтацій характеризує зрілість людини і забезпечує її стійкість і стабільний розвиток. Ціннісні орієнтації виражають особистісну значимість соціальних, культурних, моральних цінностей, відображаючи ціннісне ставлення до дійсності. Вони регулюють спрямованість суб'єкта, ступінь його зусиль, визначають мотиви і цілі діяльності. Узгоджена структура ціннісних орієнтацій визначає вірність певним принципам та ідеалам. І навпаки, суперечливість в ціннісних орієнтаціях тягне за собою непослідовність, непередбачуваність поведінки людини, нерозвиненість ціннісних орієнтацій особистості визначає її інфантилізм, панування зовнішніх стимулів у поведінці особистості, а отже, конформізм, безликість людини.

Ціннісні орієнтації, які відповідають потребам людини, визначають значимість властивостей навколишнього світу. Без задоволення основних потреб неможливе наше щоденне життя. Тут можна сказати про біологічні потреби, що забезпечують збереження нашого організму: сон, їжа, рух. Однак вони відходять на другий план в тих випадках, коли поведінка підпорядковується духовним потребам, вищим почуттям: борг, честь, совість. Тому система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру. Вершина її – цінності, пов'язані з ідеалами і життєвими цілями особистості.

А. Маслоу розглядає групи мотивів, упорядкованих в ціннісній ієрархії відповідно до їх ролі в розвитку особистості. Ієрархія мотивів розгортається від фізіологічних потреб, таких, як голод і спрага, як нижніх складових, до потреби в безпеці, приналежності, любові, повазі і до вищих потреб в самоактуалізації і досягненні когнітивних і естетичних цілей. Маслоу зазначає, що розвиток ціннісної сфери характеризує зрілість особистості, а процес її формування – це процес самоактуалізації. Таким чином, ціннісні орієнтації – це ядро структури особистості, що визначає її спрямованість, вищий рівень регуляції соціальною поведінкою особистості. Надалі багато дослідників стали співвідносити ціннісні орієнтації з поняттям установки, а також з поняттями відносини і спрямованості особистості. І. С. Кон, К.Д. Давидова та ін. намагалися співвідносити ціннісні орієнтації з різними видами установки. Так, І.С. Кон називає орієнтацію на деякі соціальні цінності – ціннісною, а саму орієнтацію – системою установок, в світлі яких індивід (група) сприймає ситуацію і вибирає відповідний образ дій.

В вітчизняному науковому дискурсі поняття «соціальна установка» і «ціннісні орієнтації» співвідносяться наступним чином: соціальна установка – це фіксована установка на соціальні об'єкти, а ціннісна орієнтація – соціальна установка, спрямована на значимий для суб'єктів та й громадськості об'єкт матеріальної і духовної культури суспільства.

Загалом, в основу соціальної установки покладено минулий досвід суспільства (групи) і особистий досвід індивіда. Соціальна установка включає в себе ставлення, яке завжди має оціночну сторону і може бути виражене прийняттям або неприйняттям або індиферентністю. В основі механізму формування установки є єдності потреби особистості і соціальних очікувань середовища.

В широкому розумінні, ціннісні орієнтації – це система ціннісних установок особистості, яка характеризує вибіркоче ставлення особистості до цінностей. Вона становить певну, ієрархічно організовану структуру і визначає спрямованість особистості (Давидова, 1975, с.63-64).

Аналіз літератури з проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій дозволив нам зробити висновок, що цінність – це поняття, яке вказує на культурне, суспільне або особистісне

значення (значимість) явищ і фактів дійсності. Цей компонент структури особистості, являє собою деяку вісь свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини.

Під цінностями розуміють феномен свідомості, який є важливою сполучною ланкою між особистістю, її внутрішнім світом і навколишньою дійсністю; існуючий в діалектичному відношенні «суб'єкт - об'єкт» і який регулює ці відносини. Для особистості момент ставлення завжди наповнено особистісним смислом.

Розглядають три форми існування цінностей:

- цінність як ідеал, вироблений суспільною свідомістю;
- цінність виступає в об'єктивній або матеріальній формі втілення цих ідеалів;
- цінності входять в психологічну структуру особистості, є фактом свідомості і виступають джерелом відносин людини з навколишньою дійсністю і мотивації її поведінки.

У зв'язку з цим, одні дослідники вважають цінності об'єктивними, інші – суб'єктивними феноменами, одні пишуть, що цінність – це відношення, інші – що воно якість тощо. Так само можна говорити про те, що перехід від особистісних смислів до особистісних цінностей передбачає здійснення суб'єктом спеціальної активності одночасно пізнавального і особистісного характеру, так як в ній важко розвести окремо когнітивні й особистісні зусилля з освоєння людиною свого внутрішнього світу. Особистісні цінності при цьому розглядаються як необхідний компонент ціннісних орієнтацій. Крім того, особистісні цінності не тільки визначають свідомість людини, а й є утворенням свідомості, вони дозволяють прогнозувати спрямованість поведінки і активність особистості в конкретних ситуаціях. Направляючи, організовуючи, орієнтуючи людину на певні цілі, цінності є одночасно когнітивним, емоційним і мотиваційним утворенням і виступають підставою для осмислення, оцінки людиною навколишньої реальності і взаємовідносин з нею. Момент осмислення, з іншого боку, і є формування особистісного ставлення до цінності.

Отже, ціннісні орієнтації наповнені особистісним смислом і формуються індивідом в процесі виховання, навчання і соціалізації як спеціальними соціальними інституціями, так і побутовими відносинами, і стихійними методами. Спрямовані форми соціалізації, що застосовується в суспільстві залежать від розвитку наукової бази в виховній, освітній та соціальній сферах. Саме тому, розвиток науки є ґрунтом формування цінностей суспільства, запорукою його успіху.

Українська психологія має великий масив здобутків у галузі психології навчання, виховання, супроводу всіх категорії дітей. Ґрунтуючись на значному науковому спадку Г.С. Костюка, який покладено в фундамент гуманістичної парадигми вітчизняних досліджень ціннісно-сислової сфери особистості. На здобутках українських вчених, вже

здійснено та впроваджено велику кількість практичних методів формування ціннісно-сміслової сфери особистості. У руслі гуманістичної парадигми і особистісно-орієнтованого підходу, починаючи зі школи Г.С. Костюка, українські психологи вивчають ціннісно-сміслову сферу особистості та ціннісні орієнтації в економічній, політичній, професійній, навчальній, сімейній життєдіяльності людей, з широким спектром варіації предмету дослідження (Антонова Н., Васютинський В., Вірна Ж., Горбенко Ю., Іванцев Н., Куєвда В., Москвіна В., Москаленко О., Научитель Є., Музика О., Пророк Н., Турбан В., Чепа М.-Л. Й., Яблонська Т. та ін.).

Для історичної психології постає важливе завдання систематизації та узагальнення цього величезного масиву наробок українських вчених. Значна кількість зібраного емпіричного і теоретичного матеріалу потребує переосмислення. Необхідно приділити особливу увагу подальшому історичному аналізу психологічних досліджень ціннісно-сміслової сфери, оскільки досягнення в будь-якій галузі можливі лише на якісному узагальненні здобутків минулого, з яких зростають нові наукові парадигми.

4.3. Історико-психологічний аналіз доробку української діаспори у руслі гуманізму

Нова соціально-культурна й ідеологічна ситуація породжує потребу в оновленій інтерпретації вітчизняної психологічної думки минулих століть, передусім часу становлення психологічних поглядів мислителів, що стояли біля витоків психології української діаспори. Вкрай мало узагальнень про творчі здобутки науковців української діаспори, що безперечно не відображає цілісної картини розвитку психології в українській діаспорі. Незважаючи на незначний інтерес до вітчизняних теорій і напрямів, ми прагнемо відстоювати й відроджувати свій неповторний і унікальний психологічний доробок. Діалог з авторами видатних праць дає могутній пошуковий ефект.

Беззаперечним є те, що діаспора своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, а також надає посильну допомогу історичній батьківщині. Тому налагодження, розширення й зміцнення зв'язків з українською діаспорою – першочергове завдання українців. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного та економічного потенціалу діаспори. Історична рефлексія, як здібність, що дозволяє піднімати й розкривати глибини минулих знань, знаходити в них вічні неминучі цінності. Психологічні знання відрефлексовані дослідником історії психології, дають можливість обрати правильний вектор у розумінні багатоголосся сучасної психологічної парадигми.

Несприятливі суспільно-політичні процеси в Україні на початку ХХ століття зумовили виїзд в еміграцію наукової еліти нашої держави (Д. Антонович, І. Горбачевський,

С. Дністрянський, О. Колесса, С. Рудницький, О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, Б. Цимбалістий, В. Янів, Я. Ярема та ін.). Незважаючи на складні обставини життя, українські науковці в діаспорі змогли не тільки зберегти, а й примножити свій науковий доробок. Про це свідчать засновані центри та навчальні заклади для збереження та розвитку української ідентичності в світі.

Питання про зміст психологічних поглядів, що поширювалися в Україні представниками української діаспори, потребує окремого розгляду. Йдеться передусім про досвід викладання окремих, подекуди й центральних, з огляду на сьогоденні уявлення про предмет психології, питання психологічного змісту в навчальних закладах Праги, Відня, Мюнхена, Варшави. Натомість найвідомішими, за розвідками дослідників історико-філософської й педагогічної думки, поза межами України осередками освіти широких верств населення виявилися Український Вільний Університет (м. Мюнхен, Німеччина); Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (м. Прага) тощо.

Міграційні процеси у сучасному світі становлять важливу частину процесу глобалізації. У результаті значного переміщення населення з малозабезпечених країн до економічно розвинених держав, можемо констатувати все більшу появу нових діаспор і зростання чисельності вже існуючих. Г. Шеффер, відомий фахівець з вивчення проблем діаспори, пропонує поділити всі існуючі діаспори на три типи: «Деякі з існуючих діаспоральних утворень виникли ще в період Античності і в Середні віки – ми будемо називати їх «історичними» (*historical diasporas*). До цього типу належать вірмени, євреї, індійці, і так звані, закордонні китайці (*overseaschinese*). Діаспори, що утворилися набагато пізніше, в основному починаючи з XVII ст., а також у другій половині XIX ст. – «сучасні» (*modern diasporas*). Мова в даному випадку йде про поляків й ірландців в США, греків в США й Австралії. Нарешті, слідом за М. Вайнером, діаспори, що знаходяться в стадії становлення позначимо як «ті, що зароджуються» (турки в Німеччині, марокканці у Франції, корейці в США й ін.)» (Шеффер, 2003, с.182).

Отже, автор пропонує поділ діаспор на три типи: історичні, сучасні й ті, що зароджуються, ми вважаємо, що українська діаспора належить до сучасного типу. Сучасний світ є глобальною спільнотою, яка є конгломератом не тільки виключно національних держав, а й багатоетнічних держав з різними діаспорами.

В «Енциклопедії українознавства» зазначається: «1709 війська Карла XII і Мазепи розбито у Полтавській битві, вони змушені були втікати до Молдавії під владу Туреччини, де у всьому розчарований старий гетьман помер (03.10.1709). Бл. 50 коз. керівників – старшина, 500 козаків гетьманщини і більш як 4000 запорожців супроводжували Мазепу до Бендер. Ці «мазепинці» були першими укр. емігрантами» (Кубійович, 1995, с.56). Отже, мова йде про

першу вимушену українську еміграцію, й далі автор вказує: «На весні 1710, після смерті Мазепи, рештки козацького війська у вигнанні обрали своїм гетьманом писаря П. Орлика. За нього була укладена конституція Укр. держави т. зв. Бендерська конституція. Орлик, підтриманий Карлом XII, вступив в антимоск. альянс з татарами та Портою й у січні 1711 вторгся разом з татарами і запорожцями, що приєдналися, в Україну. Після початкових успіхів наступ цей зазнав невдачі. Орлик мусив повернутися в еміграцію й проживав споч. в Швеції, Німеччині, а згодом у Туреччині; помер у Ясах 1742. До кін. життя він підтримував зв'язки з Україною, широко інформував євр. кола про укр. проблему» (Кубійович, 1995, с. 56).

Таким чином, українська діаспора не лише пройшла своє становлення за короткий проміжок часу, а й мала в особі гетьмана П. Орлика політичний центр впливу в європейських країнах спрямований на боротьбу проти Російської імперії.

Після зруйнування Запорізької Січі частина козаків перейшла до Добруджі (в межах Османської імперії). Але значно більше селян переселилося на Поволжя й Урал, де вони створили великі українські острови серед російської більшості. Згодом невеликі українські колонії постали у європейських столицях: Відні, Будапешті, а також у Римі.

Українська діаспора – сформувалася в основному внаслідок сталінських депортацій і міграції часів II Світової війни. Вона умовно поділяється на східну (Росія 4,3 млн., Казахстан 900 тис., Молдова 600 тис., Білорусь 300 тис., Узбекистан 150 тис., Киргизія 100 тис.) і західну (США 2 млн., Канада понад 1 млн., Бразилія та Аргентина по 400 тис., Австралія і Франція по 40 тис., Велика Британія 30 тис., Німеччина 25 тис.). Частина українців віддавна проживає на територіях, які після II Світової війни увійшли до складу сусідніх з Україною держав (Польща 300 тис., Румунія 100 тис., Словаччина 40 тис. жителів українського походження). Усього у світі поза межами України проживає приблизно 10 млн. людей українського походження.

Питання становлення психології української діаспори в Європі, США, Канаді, Австралії XX століття потребує окремого розгляду. Це зумовлено передусім тим досвідом викладання окремих, подекуди й центральних, з огляду сьогоденних уявлень про предмет психології, питань психологічного змісту в навчальних закладах, що створювалися українською діаспорою в країнах Європи (Український Вільний Університет, Український високий педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Українська господарська академія, Український католицький університет), а також наукові, культурні заклади та товариства США, Канади, Австралії.

Далека від належного історико-психологічного осмислення багата спадщина Українського Вільного Університету. Дослідженням різних історичних, політичних та культурних причин цього «феномену» української еміграції займалися переважно історики

О. Гаранін, В. Кучер, Ю. Макар, С. Наріжний, І. Руснак та ін. Український Вільний Університет був і залишається оберегом рідної мови, історичної пам'яті, хранителем традицій української волелюбної суспільної думки; у його запасниках зберігається унікальна історична література та раритетні документи. Так, дослідженням національного характеру займалися з позицій соціології (В. Липинський), історії культури й філософії (Д. Чижевський, І. Мірчук), історії (П. Феденко), а психологічне вивчення проблеми започаткував власне О. Кульчицький. Автор персоналістичної концепції людини, яка неподільно прив'язана до специфіки української культури, до культури свідомої особистої та спільної дії. Українська духовність, детермінована ментальними основами національного світовідчуття та світосприйняття, є гуманістичною парадигмою з яскраво вираженим націонал-персоналістським змістом.

Український вільний університет був відкритий 17 січня 1921 року у Відні (Австрія). Однак у Відні цей навчальний заклад не отримав достатньої матеріальної підтримки. У так званий «празький період» (1921-1945) Український вільний університет став головним осередком національної політичної еміграції на Заході. УВУ мав підготувати молодь до діяльності серед рідного народу в своїх інституціях і майбутніх урядах; організувати наукову працю та дати змогу професорам, доцентам та іншим ученим, які перебували за кордоном, продовжувати фахові студії й таким чином підготувати чи підтримати наукові сили; полегшити формування українського університету чи університетів на рідній землі, а також мав як готовий організм бути перенесений у відповідний час на рідну територію, туди, де він найбільше потрібний. Третій період в історії розвитку УВУ пов'язаний з німецьким містом Мюнхеном (з 1946 року і до цього часу). УВУ поступово перетворився з навчального закладу у науково-дослідний та пропагандистський центр, де досліджуються фундаментальні концепції та прогнозуються моделі відновлення української державності, інтеграції української культури у західну цивілізацію. Випускники УВУ, відзначалися високою фаховою підготовкою та нерідко займали високі посади у науковому європейському світі. Науковці університету видали численні монографії, підручники, статті, інші наукові праці, що є вагомим доробком і вкладом в українську науку.

Сучасні наукові розвідки дослідників філософської та психолого-педагогічної думки української діаспори в Європі, вказують на основні осередки розвитку науки поза межами України (Варшава, Берлін, Париж, Прага, Рим); США (Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго, Сан-Франциско); Канада (Торонто, Едмонт, Вінніпег, Ванкувер); Австралія (Сідней, Мельбурн, Аделаїда). Завдяки натхненній праці викладацького складу зазначених навчальних закладів, історіографія отримала можливість ознайомитися з цінними науковими доробками викладачів Я. Яреми (1884–1964) «Вступ до філософії» (1924), «Психографія в школі» (1925),

«Педагогічна психологія» (1925), «Українська духовність у її культурно-історичних виявах» (1926), викладача й ректора Українського вільного університету І. Мірчука (1891–1961) «Світогляд українського народу. (Спроба характеристики)» (1942), викладача й ректора Українського вільного університету В. Яніва (1908–1991) «Німецький концентраційний табір. (Спроба характеристики)» (1948), «Українська вдача і наш виховний ідеал» (1969), «Нариси до історії української етнопсихології» (1993), «Психологічні основи окциденталізму» (1996). Незважаючи на наявну кількість праць філософського та педагогічного пошукового спрямування, психологічний аналіз зазначених робіт ще чекає на свого дослідника.

Неоціненою належним чином є історико-психологічна спадщина *Григорія Ващенко* (1878–1967) – професора педагогіки Українського вільного університету (Мюнхен), ректора Української богословської академії (Мюнхен) автора праць «Загальні методи навчання» (1929), «Проект системи освіти в самостійній Україні» (1957), «Психічні властивості українців і причина наших невдач» (1992), «Виховний ідеал» (1994).

Г. Ващенко значну частину життя прожив в УРСР, але останні 22 роки перебував в еміграції. Кардинальні зміни в житті вченого сталися в зв'язку з еміграцією в 1945 році до Німеччини. Суттєво змінюється творчість вченого, яка стає гостро критичною по відношенню до соціальних, економічних, політичних аспектів життя людини в радянському союзі. Емігрантський період творчості вченого є вельми цікавим, оскільки пронизаний духом свободи, зокрема це стосується праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» (1957). Автор порівнює освітні процеси, які відбувалися в царській Росії, більшовицькій Україні, західній Європі та Америці, а також систему освіти у вільній Україні (1917–1923 рр.), робить висновки про шляхи становлення освіти в незалежній Україні, які мали б стати запорукою формування самодостатньої особистості.

Праця написана в 60-х роках минулого століття, але за своїм інтелектуальним навантаженням є корисною та актуальною. Г. Ващенко вказує на те, що по-перше, освіта в царській Росії була класовою, становою й належність до дворянства або духовенства відкривала інші освітні перспективи, ніж для дітей міщан, селян, торговців. По-друге, мова викладання в Російській імперії була російською, що закривало шлях українським дітям не тільки до вищої, а й навіть до середньої освіти, адже мова була чужою, незрозумілою. Рівень освіченості українського населення в XVII столітті, за описами іноземних мандрівників, був настільки високим, що навіть жінки були навчені грамоті. Після запровадження антиукраїнської імперської політики щодо українського населення, рівень освічених людей на початок XX століття становив близько (20%). По-третє, викладання в школах здійснювалося формально, оскільки студенти, майбутні вчителі, не вивчали дитячої психології, педагогічної психології, педагогіки, що в свою чергу, відштовхувало учнів від

подальшого навчання: «Нерідко траплялись такі випадки, що учні після закінчення школи «урочисто» спалювали шкільні підручники, підкреслюючи цим, що вони, врешті, покінчили з остогидлою школою» (Ващенко, 1957, с.9). Між учнями й вчителями часто були напружені стосунки, які виражалися в протистояннях, внаслідок чого незначний відсоток учнів, гарно закінчували школу. Г. Ващенко закликає до врахування помилок освіти в царській Росії при розбудові освіти в майбутній незалежній Україні.

Історичний період 1917–1921 рр. був часом боротьби за самостійну національну державу, що вславився новою філософією вільного життя українців, яка була реалізована і в освітньому просторі самостійної держави. Система освіти в Україні, на думку вчених, мала відповідати наступним критеріям (подаємо скорочену резолюцію другого Всеукраїнського Учительського З'їзду 1917 року, Київ): «1) Школа мусить бути національною не тільки за мовою викладання, але й за його змістом; 2) Школа мусить бути єдиною й організованою так, щоб усі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту, щоб учні були забезпечені підручниками, щоб школа була світською, але з бажання батьків може бути уведене викладання релігії; 3) Народна початкова школа має бути загальноосвітньою з семирічним курсом навчання; 4) По всіх селах України організувати «Просвіти» і по всіх повітах закласти «Учительські Спілки»; 5) З осені 1917 р. відкрити в Києві Український Народній Університет; 6) При школах влаштувати дитячі садки» (Ващенко, 1957, с.13–14). Варто зазначити, що при розбудові української освіти, необхідно також враховувати освітні потреби меншин при цьому створюючи їхні національні школи. На З'їзді закладався принцип свободи вчителя у виборі підручників і методів навчання.

Г. Ващенко наголошує на тому, що вже у вересні 1917 року всі сільські школи стали україномовними, а частково навіть у містах початкові й середні школи та вчительські семінарії й інститути. Національний культурний дух захопив значну кількість професорів та студентів університетів, які перейшли на українську мову. Запорукою успіху у запровадженні української мови в навчальний процес стала широка підтримка українізації населенням. Незважаючи на складні соціально-політичні та економічні умови (наприклад, в 1919 році денікінці фінансували лише російськомовні школи) українські кооператори добровільно надавали таку фінансову допомогу українській школі, що останні були, навіть краще забезпечені, ніж російськомовні. Викладання в школі відбувалося в зрозумілій та живій формі, що сприяло кращому розумінню навчального матеріалу учнями. Національно-патріотичне виховання реалізовувалося у формі активного пізнання світу: творчі гуртки, майстерні, які були наближені до реальності, тобто не відірвані від конкретного життя. Наприклад, створено спілку української молоді (СУМ) в одній з патріотичних гімназій м. Києва.

Отже, за декілька років ідеологічного впливу, українська школа отримала безцінний практичний доробок, який необхідно буде враховувати й розвивати в освітньому просторі незалежної України.

Г. Ващенко піддавав нищівній критиці систему освіти в більшовицькій Україні й виокремлював її деякі особливості. По-перше, тоталітарний характер цілої системи. Освіта й виховання молоді одне з головних завдань комуністичної доктрини, що ставила за мету зробити молодь своїми покірними рабами. Про це свідчить значна кількість заарештованих, засланих у концентраційні табори й розстріляних вчителів, викладачів. Досить часто жертвами терору ставали найвідданіші комуністи, які не змогли пристосуватися до нових умов партії. По-друге, внутрішні суперечності освітньої політики більшовиків. В. Ленін виступав проти станової освіти в царській Росії й закликав до формування єдиної школи, що дає освіту всім громадянам незалежно від їхнього походження й національності. Проте самі ж ці ідеї порушували. Наприклад, в СРСР існували спеціальні партійні школи; спеціальні інститути червоної професури, що готували викладачів партійних шкіл та ін. Діти «куркуля» не мали права вступати, навіть до середньої школи, то про яку рівність доступу до освіти йдеться? В тоталітарній державі відбувався процес поділу на своїх і чужих.

Суперечливим є зміст навчання за яким після революції видатні діячі минулого засуджувалися як посібники буржуазії. Після виходу у 1934 році статті «Зауваження Сталіна, Кірова і Жданова на конспект історії СРСР» з'ясувалася «передова» роль московського народу в боротьбі за права людини (Ващенко, 1957). Однак Г. Ващенко намагається бути об'єктивним дослідником і тому виокремлює позитивні сторони у освітній діяльності тоталітаризму – це розробка теорії педагогіки, створення Академії педагогічних наук.

Григорій Григорович аналізує освітній досвід Франції, Німеччини та США. У Франції освітня система характеризується стрункістю, послідовністю, централізованим характером щодо керівництва.

У Німеччині рівень освіти залишається на високому рівні: «У початку першої світової війни в Пруссії серед покликаних до військової служби було тільки 0,02 % неписьменних» (Ващенко, 1957, с.33). Особливістю системи освіти в Німеччині є відсутність централізму, тобто освіта відповідає потребам місцевого населення, а також обов'язковість навчання. Важливою умовою прийняття учнів до школи є їхні здібності, а не матеріальний та соціальний стан батьків або їхнє віросповідання.

Щоб здібні учні з незабезпечених сімей продовжували своє навчання в середній та вищій школах необхідно асигнувати громадські кошти з різних джерел надходження, але надати можливість вчитися. У німецьких школах вивчення релігії є обов'язковою умовою навчання та має відповідати віровизнанням батьків учнів. На наш погляд, німецькі

можновладці розуміли цінність освіти для народу й окремої особистості, не дарма німецька економіка на сьогодні є передовою у Європі, а рівень життя пересічних німців є високим.

Сучасна система освіти у США є висококласною, бо починаючи з XVIII століття Федеральний уряд фінансував розвиток освіти. Наприклад, у 1867 році було створене бюро, метою якого було підвищення освіти й культурного рівня населення у межах держави. Вченими використовувався увесь наявний психолого-педагогічний досвід різних країн світу. Кожний штат має свою систему, але американці більше, ніж європейці, наблизились до здійснення принципу єдиної школи, де учні можуть без перешкод проходити поступово всі щаблі навчання. Освіта в США значно раніше, ніж в Європі, почала набирати сучасних тенденцій і була деякою мірою «законодавцем освітньої моди».

Якою ж має бути українська освітня система в майбутній незалежній Україні? На думку Г. Ващенка, визначальним чинником освіти має бути ідеологія на засадах християнства: «1) визнання Бога як Абсолютної Істини, Добра і Краси, як Творця і Промислителя всесвіту, 2) віра у безсмертність душі людини і перевага духу над тілом, вічного над тимчасовим, 3) визнання абсолютної вартості особистості людини як образу й подоби Божої, 4) визнання, як основи моралі, любові до Бога й ближнього, любові до окремих людей і до своєї батьківщини» (Ващенко, 1957, с.37).

Відповідно до християнської доктрини Україна має бути демократичною державою, яка забезпечить свободу кожного громадянина. Форма державного демократичного устрою може бути монархічною або республіканською. В основі соціального та економічного устрою має бути християнська любов і справедливість, оскільки нерівність громадян перед законом, є передумовою до конфліктів між окремими групами суспільства, а це створює основу для комуністичних ідей. Чи не пророчі слова Г. Ващенка стосовно монополій, груп наближених до влади в сучасній Україні, які не консоліднують, а руйнують паростки демократії?

Автор розглядає питання щодо викладання релігії. Ліквідація духовних шкіл, закриття церков, жорстоке переслідування релігії, розповсюджене інформування компетентних органів сприяли забороні не тільки навчання, а й розмов на тему релігії на теренах СРСР. Заборона викладання релігії в школі призвела до аморальності молоді. Враховуючи західний досвід при плануванні освітньої системи в Україні, Г. Ващенко закликає до включення такої дисципліни як «Релігія» до шкільного навчального плану в статусі обов'язкової для вивчення учнями. Необхідно бути толерантним у цьому питанні щодо інших релігійних напрямів і прагнути до задоволення релігійних потреб учнів. І далі автор справедливо піднімає питання про кадрове забезпечення викладання релігії в школах, де вбачає труднощі, боротьбу ідеологічну з радянською системою. Знадобиться не один

рік, щоб сформувати нових, незаангажованих системою викладачів, які будуть навчатися на богословських факультетах при університетах.

Ще однією основою майбутньої системи освіти в Україні має бути високий рівень наукової роботи в галузі теоретичної педагогіки та психології. В Україні в XVI-XVII століттях існували значні культурні центри зі своїми школами, друкарнями, вченими: Острог, Чернігів, Новгород-Сіверський, Почаїв, Луцьк, Львів, Київ, Вінниця та ін. Випускалося багато шкільних підручників за якими вчилися не тільки в Україні. Проте в силу політичних подій українці не змогли реалізувати свій науковий потенціал повною мірою, тому Г. Ващенко закликає до створення української Академії педагогічних наук. У склад Академії будуть входити філіали у великих містах, мають бути висококласні наукові кадри, щоб спрямувати свою діяльність на забезпечення шкільної освіти. Академія має бути матеріально забезпеченою: «На все це не слід жаліти коштів, бо всі витрати на освіту сторицею окупляться» (Ващенко, 1957, с.42). В світлі сучасних тенденцій української влади до економії за рахунок освіти, втрачається науковий потенціал, що потенційно закладає фундамент майбутнього програшу України в жорсткій світовій конкуренції. Отже, українська держава, в особі влади, власними руками робить науковий зашморг, а потім буде витратити мільярди для відновлення науки, але буде запізно.

Г. Ващенко закликає до видавництва підручників і літератури для молоді (державними, приватними друкарнями), але під жорстким контролем держави, щоб не поширювалася антиукраїнська, аморальна література.

І на цю думку Григорія Григоровича, ми можемо лише зазначити, що Україна мала втратити тисячі своїх синів на війні у XXI столітті, щоб нарешті почати частково контролювати власний інформаційний простір (книжкова продукція з сусідніх країн, радіо, ТБ). Наша толерантність до своїх «непроханих сусідів» створює нам постійні проблеми («ми ніби воюємо, але в той же час і торгуємо»)… Нам імпонує думка автора: «Свобода не може бути обмеженою. Коли вона використовується для злочинів, її треба обмежити» (Ващенко, 1957, с.42).

Першим базовим етапом освітньої системи є виховання в родині, дитячих яслах і садочках. Суттєве значення має раннє дитинство в психічному розвитку: дитина засвоює мову, закладаються основи світогляду, формуються життєві навички тощо. Отже, в незалежній Україні мають бути створені консультації для вагітних жінок; організовані дитячі ясла, де працюватиме персонал з медичною та педагогічною освітою. Поєднання виховного впливу родини й дитячого садочка є найоптимальнішим способом формування самодостатньої особистості. Особливо важливим є національне виховання дітей у дитячому садочку через українські пісні, казки, удосконалення знання рідної мови, знайомство з природою й традиціями своєї країни та ін.

Система освіти в незалежній Україні, на думку Г. Ващенко, має бути наступною: «1) Передошкільне і дошкільне виховання: материнський догляд або ясла до 3-ох років, дитячий садок від 3-х до 6-ти років. 2) Початкова школа від 6-и до 14-и років. 3) Середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа від 14-и до 18-и років. 4) Висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтва, консерваторія, військова академія від 18-и до 22-23 років. 5) Позашкільна освіта. 6) Науково-дослідчі установи: Академія наук, Академія педагогічних наук (Ващенко, 1957, с.44).

Автор вказує на помилки радянської системи освіти. Протягом тривалого часу системою свідомо виховувалася неповага до батьків, доноси на рідних «Павлик Морозов» та ін., що призводило до руйнування інституту сім'ї. Школа й родина мають бути взаємодоповнюючими й рухатися в одному напрямку.

Ще одна цікава думка автора про те, що батьки іноді мають підтримувати школу матеріально. На жаль, в сучасній Україні батьки підтримують школу матеріально не іноді, а постійно, але якість наданих освітніх послуг від того не змінюється.

Важливим аспектом виховання молоді є молодіжні організації. Наприклад, у СРСР (комсомол і піонери), в країнах Заходу (скаути), в українській діаспорі (СУМ та Пласт). Виховне значення цих організацій полягає в доповненні шкільної системи освіти. Молодь отримує різноманітний досвід: дружби, солідарності, дисциплінованості, розвитку ініціативи, здібностей, сміливості, рішучості. В українських організаціях також виховується любов до Батьківщини, прагнення до боротьби за її волю. Отже, молодіжні організації мають працювати у кожній школі. Мають бути залучені досвідчені вчителі, які будуть формувати особистість учня різними формами роботи. Це можуть бути мистецькі гуртки, літературні вечірки, концерти, вистави, дослідні агрономічні станції, технічні майстерні тощо. Для збереження надбань молоді необхідно організовувати музеї, систематично проводити виставки творчості.

Стосовно керівництва освітою в незалежній Україні, то Г. Ващенко вказує на єдиний центр – це Міністерство освіти. Щоб уникнути однобічності, то варто до керівних кадрів обирати представників різних релігійних течій. А в Міністерстві мають працювати агрономи, інженери, лікарі, вчителі та ін., що забезпечить підготовку кваліфікованих робітників різних професій та сприятиме єдності в напрямках освіти.

І як застереження звучать пророчі слова Г. Ващенко: «Може статися так, що вороги будуть переможені, а коли прийде справа до мирного будівництва на Україні, наш нарід виявить повну непідготованість, і це кінець кінцем може призвести до того, що нами знову опанують якісь спритні чужинці» (Ващенко, 1957, с.48). На жаль, думка вченого про те, що

нами можуть опанувати спритні чужинці є реальністю в ХХІ столітті. Українці тривалий час боролися за незалежність України, але що з нею робити так і не знають.

Отже, Г. Ващенко критикував систему освіти в більшовицькій Україні за тоталітарний характер, внутрішні суперечності та протиріччя змісту навчання. Майбутню українську освітню систему в незалежній Україні вчений спроектував, наповнивши її таким змістом: ідеологія на засадах християнства; включення релігії до шкільного навчального плану в статусі обов'язкової для вивчення; високий рівень наукової діяльності в галузі теоретичної педагогіки та психології; створення української Академії педагогічних наук; видавництво підручників під жорстким контролем держави; створення консультацій для вагітних жінок; організовані дитячі ясла, створення молодіжних організацій в кожній школі.

Степан Балей (1885–1952) – фундатор західноукраїнської школи психології, професор, доктор філософії та медицини, член НТШ, Польської Академії Наук, а також автор творів «З психології творчості Шевченка» (1916), «Нарис психології» (1922), «Психологічна проблематика підліткового віку» (1950), «Вступ до соціальної психології» (1959) та ін.

Маємо пам'ятати, що перші підручники українською мовою з психології та логіки були написані саме С. Балеєм, якого також називають батьком педагогічної психології у Польщі. С. Балей розробив психологію виховання, в якій розглядав виховний процес з позиції розробленої ним генетичної (динамічної), вікової психології, психології розвитку. Він пропонував теорію педагогіки, яка виходить від людини і являє сучасний варіант гуманістичної педагогіки, що ґрунтується на традиціях принципу природовідповідності у навчанні і вихованні.

Враховуючи багатогранність творчості вченого, зупинимо свою увагу на психоаналітичій спробі осягнення творчості Тараса Григоровича Шевченка у роботі «З психології творчості Шевченка» (1916 р.). Варто наголосити, що це було здійснено також вперше. З біографічних даних С. Балея нам відомо, що він навчався психоаналізу у Відні у самого З. Фрейда.

Автор використовує у своїй науковій розвідці не традиційні психоаналітичні комплекси Едіпа та Електри. Важливою вихідною позицією психоаналізу С. Балея творчості Шевченка є використання грецького міфу про Ендіміона та Селену. Нагадаємо, що за легендою Ендіміон надзвичайно вродливий юнак у якого закохалася богиня місяця Селена, яка приспала його, щоб поцілувати й пестити. Сон Ендіміона – є синонімом тривалого сну. Автор, тим самим, наголошує на тому факті, що більшість творів різних митців містять приклад «Ендіміонівського» любовного ставлення, коли героїня багата, а закохується у бідного хлопця, який є лише мрійником і не наслідкується наблизитися до свого щастя. Таке нездійсненне мрійництво, у різних формах, наскрізно пронизує творчість митця.

Шевченко належав до тієї категорії людей в яких багатство душі й глибина творчості були не вичерпними. Розвинену занадто сильно індивідуальність поета не могли поглинути зовнішні впливи, тобто поетове «Я» занурювалося в море суспільного організму, проте воно не могло розтопитися в ньому. Безсумнівно, що в творчості Тараса Григоровича провідною темою звучало співчуття до пригноблених і покривджених, але не менш важливою була тема материнства.

Поетів культ жіноцтва, а особливо пошана до материнства, його ніжне ставлення до «незаконних» матерів-покриток є не лише проявом суспільної позиції автора, виразом його любові до ближніх і співчуттям до покривджених, але й має стосунок до особистої сторони Шевченка. Це показник психічних процесів, оскільки поет втратив рано власну матір. Тарас Григорович, переживаючи цю кризу, намагається віднайти душевну рівновагу, що супроводжує його сирітство. Таким чином, культ поета для материнства є зусиллям здобути у світлі творчої уяви назад те, що забрала дійсність. Глибока риса болю, що супроводжує більшість жіночих образів, терпіння спричинене лихою долею, що кидає напризволяще святість душі і тіла, робить з жінок терплячих мучениць. З точки зору психоаналізу, це перенесення поетом на жіночі постаті власного «Я», тобто те святотатство, що зустрічається в його поезії є праобразом святотатства, що довершується у самого автора на цінностях власної душі. Святість, що в образах тих жінок відображається з їх осквернення, є святістю його власної душі, що виходить з неповинного страждання (Крутько, 1996).

Отже, жіночі постаті Тараса Григоровича не є свідомо надуманою алегорією його психічного світу. Адже поет завжди прагнув відтворити постаті реального життя. Символами вони стають через те, що поет несвідомо підкладає зміст власної душі.

У «Наймичці» головною героїнею виступає матір-покритка Ганна, при творенні цієї постаті приховується образ матері Шевченка, з якими він несвідомо ідентифікує її так, як себе з дітьми тих матерів. Наймичка, що являється нен аче ангел-охоронець, щоб допомогти дитині-байстрюку, є психологічно спорідненою з постаттю дівчини Оксани з «Мені тринадцятий минало», яка приходить потішати малого сироту. Тарас Григорович, відчуваючи тугу за матір'ю, й у мріях материнську постать порівнював з постаттю Наймички, а сам автор перебував у ролі Марка. Отже, постать матері у мрії поета набирала рис матері-покритки, яка кидає свою дитину й залишає чужим людям, аналогічно як мати Шевченка, помираючи, залишила його. Повернення матері до дитини під постаттю наймички й опіка над нею у тій для матері прикрій ролі, є формою розплати за залишення дитини-сироти. Мати-покритка є втіленням материнської опіки й охорони, за якою тужить поет сирота. Крім того, за обличчям матері-покритки приховується ідеалізована любов Шевченка з дитячих літ. Культ спогадів його матері й почуття святості поривів власної душі, переливаючись у постать матері-

покритки, ставили її на високий рівень мадонни. Автор так само як і інші прибічники мадонни поєднує містерію внутрішнього переживання в одну психічну цілісність – це обоження непорочного дівочтва та материнства. Постать мадонни є найвищою сходинкою, на яку підноситься Шевченкова постать матері. Постать мадонни є з одного боку образом дороги, по якій ішов внутрішній розвиток поета, який розвивав скарб святості власної душі та боровся проти знеславлення його через злих людей і лиху долю. Наприклад, зіставляючи мадонну Тараса Григоровича та Рафаеля варто зазначити, що вони від раннього віку вирости сиротами без матері. І, відповідно, Рафаель зображає мадонну, як спомин про свою власну матір. Це возвеличення матері належало до важливих завдань у творчості Тараса Шевченка.

Отже, ідеальна жіноча постать Шевченка є з одного боку формою, під якою автор об'єктивує нутро власної душі, й одночасно є сублімованим образом його матері. І звідси своєрідна прикмета його жіночої постаті, а саме – що вона є звичайною жінкою, наймичкою, покриткою, а рівночасно – святою.

Я. Ярема (1884–1964) – психолог, педагог, літературознавець, автор праць: «Уява Шевченка» (1914), «Шевченко, людство й Україна» (1921), «Психографія в школі» (1925), «Педагогічна психологія» (1925), «Українська духовність у її культурно-історичних виявах» (1926), «Дитячі переживання і творчість Шевченка зі становища психоаналізу» (1932), «Образ дитини в творчості Шевченка. До 100-річчя з дня народження Поета» (1960).

Звернімо свою увагу на наукову розвідку автора «Дитячі переживання і творчість Шевченка зі становища психоаналізу». Вчений аналізує раннє дитинство Ф. Шіллера, який червоною ниткою проносить спогади про суворого батька через свою творчість (Максиміліан Моор «Розбійники», президент Вальтер «Підступність і любов», Філіп II «Дон Карлос» та ін.). Тобто митець свою пригнічену батьком енергію лібідо самореалізував у творчості, тим самим звільнивши себе від обтяжливих невротичних ускладнень. Я. Ярема закликає батьків до виваженого підходу у вихованні власної дитини без крайнощів, оскільки в майбутньому така дитина не зможе стати самоактуалізованою особистістю.

«Сумна історія Шевченкової молодості відома. Ще поки жила його добра мати, а дітьми в хаті опікувалася «ніжна й терпелива нянька», сестра Катерина, дитячі дні хлопчини минали на радісах повної свободи, на забаві та гуляннях посеред гарної природи, у теплій любові до нього» (Ярема, 2003, с. 178). Ми переконані, що не було б того Шевченка пророка України, у випадку радісного, безтурботного дитинства малого Тараса. Однак травматизація дитини була грандіозною: рано померла мати; улюблена нянька Катерина покинула хату; з'явилася зла мачуха з дітьми; в школі почав викладати ще більший деспот, ніж звільнений пройдисвіт Совгир, п'яниця Богорський; досить швидко не стало батька. Школа під керівництвом дяка Богорського, який не тільки морив голодом, але й сильно бив, була

єдиною розрадою. Врешті Тарас «віддячив вчителю» і втік. Згадуючи своє дитинство, Тарас Григорович писав про свою діряву сіреньку свитину, брудну сорочку, а шапки й чобіт не було і взимку.

У своїй автобіографії Шевченко навмисно не подає детального опису подій свого дитинства. На думку Я. Яреми, це ознака глибокої травматизації психіки поета, яка використовуючи захисні механізми, намагається відмежуватися від злого, ворожого, неприємного. Про це автор зазначав ще в роботі «Уява Шевченка» (1914). Вплив негативних дитячих переживань залишив свої відбитки на психіці поета, що виявлялося досить часто в нез'ясованому смутку й пригніченні: «А іноді така печаль / Оступить душу, аж заплачу. / А ще до того, як побачу / Малого хлопчика в селі. / Мов одірвалось од гіллі, / Одно-однісіньке під тином / Сидить собі в старій ряднині. / Мені здається, що се я, / Що це ж та моло(до)сть моя» (Шевченко, 2009, с.505-506).

Якщо захисні механізми психіки поета, зокрема регресія усвідомлюється, то стає зрозумілою причина власної поведінки, яка викликає смуток, тобто з'являється образ його власного минулого. Якщо ж захисні механізми психіки не усвідомлюються, то прояви регресії часто виявлялися в частих меланхолійних настроях митця. У поезії Тарас Шевченко, ніби відкриває іншу сторону своєї невідомої душі, яка має свій світ, часто сумує, плаче з причини, йому ближче невідомої. Ця кордоцентричність кобзаря, є порушником його спокою душі, він спілкується часто з «серцем» на інтимні теми, ніби мати зі своєю дитиною, намагаючись зрозуміти, що в нього болить, турбує та веселить. В поезії «Я не нездужаю, нівроку» автор зазначає: «І серце жде чогось. Болить, / Болить, і плаче, і не спить, / Мов негодована дитина...» (Шевченко, 2009, с.573).

Тобто в образі «серця» за задумом поета, виступає знедолений образ дитини-сироти: вбогої, голодної, замученої недобрими людьми та долею лихою побитою. Власне дитяче горе кобзаря, його поранена душа, оживала в ньому внаслідок несвідомих регресій, була в ньому саме тим його «серцем», що наводило негативні переживання на душу (Ярема, 2003). Отже, Тарас Григорович опосередковано через свої твори представляв несвідомо трагедію свого дитинства. Однак, можлива інша форма самоздійснення несвідомого мотиву творчої уяви – це проекція на реальних людей. В творчості Шевченка виокремлюють цілу плеяду нещасних жінок – жертви насилля, нещасні сироти, до яких вороже ставиться світ, не підтримує, не допомагає. Саме жінки були постійно живим джерелом його глибокого й щирого співчуття й любові до всіх терплячих людей, жертв неволі, знущань.

Особливо цінним для поета був мотив матері, який мав свій корінь у дитинстві митця. Відповідно до психоаналітичної теорії, позбавлений джерела й об'єкту любові в реальному світі, автор утворює та проектує свою любов на героїв своїх поезій. Уявна фікція переходить

у стан несвідомого існування й так забезпечена та зафіксована поза межами свідомості починає жити своїм новим життям. Вона повертається до свідомості під різними зміненими видами через сни, фантазії, а водночас задовольняється фіктивно в своєму розвитку депривацію любові, пов'язану з несвідомим комплексом уявлень про матір. Можливі різні варіанти проекції почуття любові до матері, що впливають на інші об'єкти, які гармонійні з образом матері. У Шевченка вся сила насильно стриманої колись дитячої любові переливається на Україну, яка перетворюється в уяві поета в постать матері. У поезії «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»: «...Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата, – / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати...» (Шевченко, 2009, с.321). Вся сила його любові трансформувалася на Україну, яку поет ототожнював з матір'ю.

І ще один важливий психологічний аспект творчості Шевченка, на думку Я. Яреми, це негативне ставлення поета до тиранії та насилля. Такі уявлення митця були сформовані в дитинстві під час науки в дяка Богорського. Цей образ тирана, відображався несвідомо у творчій уяві поета, як і на його емоційному ставленні до людей. Його чуттєві реакції на те все, що було злом у людських взаємовідносинах, зміцнювалися ще цілим запасом афективної енергії, зв'язаної зі спогадами про першого деспота дяка (Ярема, 2003).

Отже, негативні переживання в дитинстві залишили глибокі травмуючі сліди в психіці Т. Шевченка. Спогади постійно оживали в душі, позбавляючи його внутрішнього спокою та викликали хвилювання, смуток, депресію. Червоною ниткою проходить через творчість митця травма дитячих років, яка зробила неповторним стиль Тараса Шевченка – симпатію до людської біди й горя, любов до України й протест проти насилля над особистістю.

Богдан Цимбалістий (1919-1991) – професор психології в Ратгерському університеті, директор психологічного відділу в Інституті перевиховання молодих правопорушників в Джеймсбургу (США), автор праць «Освіта в СРСР» (1953), «Родина і душа народу» (1956), «Проблема ідентичності: Україна чи Америка» (1974), «Рух за патріярхат і українська спільність» (1978), «Тавро бездержавності» (1982), «Вростаючи у дві культури» (1987).

Детермінантами творчості вченого, на наш погляд, були:

1. Сімейне виховання батьками, що належали до патріотичної частини населення Західної України (релігійність, націоналізм, пошана до старших, родинні традиції тощо).

2. Психотерапевтична практика, що дала можливість, критично ставлячись до вчень
3. Фрейда та І. Павлова, працювати в руслі психодинамічної теорії «Я» Г. Гартмана, Е. Еріксона та інших, де «Я» виступає основою особистості, що проявляється у ставленні до дійсності, контролі й регулюванні інстинктивних потягів, ставленні до об'єктів тощо.

3. Філософія екзистенціалізму Ж.-П. Сартра та А. Камю як продовження ідей Ф. Ніцше, С. Керкегора, М. Хайдеггера, К. Ясперса (замість якоїсь абстрактної ідеї разом з вірою в Бога поставлено людину, де факт екзистенції людини є первинним для розуміння суті її існування).

4. Соціально-політична ситуація в СРСР (творчість автора спрямована на державне відродження України).

Б. Цимбалістий у роботі «Родина і душа народу» (1956) зазначає про важливість виховання дитини в сім'ї. Наприклад, розглянемо спосіб годування немовлят у селян. Воно відбувається не за усталеним розкладом годин, а в міру бажання дитини. Коли вона відчує голод і почне кричати, мати відразу її задовольняє, й скільки дитина забажає. Згідно психоаналітичної теорії така турбота матері про дитину сформує довіру до себе й до життя. Можливо, що у тих ранніх переживаннях українського немовляти, коріниться вихідна база для життєвого оптимізму, для морально-психічної незламності українського народу.

Вчений, досліджуючи життя селян (виховання дітей) у Галичині, отримав такі результати: вихованням дітей займаються жінки, а батько зберігає за собою право час від часу на покарання дитини. Тобто батько для української дитини є недоступним та караючим авторитетом. Існує й інший тип батька – доброго, лагідного, який опікується дитиною. Але загальна картина у вихованні дитини належить матері (Цимбалістий, 1956). Матріархальне виховання є важливим наслідком у формуванні характеру української дитини. І це питання потребує додаткового вивчення, оскільки, згідно статистичних даних, у більшості українських сімей панує матріархат, хоч як не важко це визнавати сильній половині людства. Які наслідки такого впливу на психіку дитини? Українська дитина не може легко ідентифікуватися з батьком, бо він мало нею цікавиться. Відповідно, вона ідентифікується з матір'ю, яка піклується й захищає від батька. Тобто норми, цінності, ідеали дитини підпорядковуються нормам, цінностям, ідеалам жіночої свідомості.

Звісно, що вплив батька існує, але сам батько дуже «материнський», якому притаманні доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність. Ці риси сприяють тому, що українська родина обирає життя в невеликих групах, де цінуються теплі взаємини, й майже відсутня позиція чоловіка здобувача, активність якого реалізується в зовнішньому світі. А це типово жіноча спрямованість на внутрішній світ. Наприклад, український «батько-отаман», як ідеал, це не тип англійського військового провідника, відважного, енергійного, маломовного, ідейного, аскетичного, але це отаман, що всіма опікується, дбає за всіх, є зрозумілим для кожного, радиться перед кожним рішенням, тобто – «отаман з материнськими рисами» (Цимбалістий, 1956).

В праці «Гавро бездержавності», автор доводив, що тривале в часі поневолення українського народу негативно відобразилося на психології українців. «Перш всього треба собі усвідомити, що наша незгідливість, наше невміння співпрацювати, йти на компроміси, наше само-собі-панство не проявляються лише в таких великих хвилинах, як творення своєї державної влади. Вдача людини та сама у великому, як і в малому» (Цимбалістий, 1982, с. 37).

Поєднання історичних, суспільних, політичних обставин та інтроверсії української психіки, сприяють поширенню комплексу меншовартості до кордонів спільного комплексу української спільноти.

І далі автор закликає до роботи над собою кожного українця: «В нашій історії є досить прикладів перемоги над психологічно-соціологічною спадщиною довгої неволі. Тарас Шевченко – кріпак, у дитинстві терпів приниження, нестатки, знуцання, проте він зумів перемогти психологічні наслідки таких переживань і обняти своєю любов'ю всіх українців: панів і кріпаків» (Цимбалістий, 1982, с.37). Вчений намагається показати шлях у подоланні психологічного комплексу меншовартості українців. Або ми власною усвідомленою працею допомагаємо збудувати державу, або переживши голодомори, війни, так і залишимося *психологічно* – (виділено М. А.) рабами.

Адже в основі гармонійної, високорозвиненої національної самосвідомості лежить досягнута позитивна ідентичність зі своєю національною спільнотою, яку характеризують позитивний образ власної національної спільноти, позитивний національний Я-образ та позитивне ставлення до представників інших націй. Національна ідея виконує роль об'єднуючого чинника у суспільному розвитку, спрямованого на вироблення життєвої позиції людини, становлення її як особистості, як громадянина своєї держави.

Олександр Кульчицький (1895–1980) – професор психології, ректор, декан філософського факультету Українського вільного університету (Мюнхен) автор творів «Психологія Адлера (Вдача, виховання, родина у світлі індивідуальної психології Адлера)» (1939), «Риси характерології українського народу» (1949), «Введення у філософічну антропологію» (1973), «Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза» (1985).

Під українською психікою Олександр Юліанович розуміє ідеальний, тобто тільки в «ідеї» існуючий тип «структури», пов'язаності прикметностей розуму, волі та серця, до якого наближається більшість дійсних психік українців.

Автором визначено основні чинники, що формували національні психіки, а отже, і психіку української людини: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник. Вчений розглядає психіку людини як структуру, що складається з трьох шарів: соматопсихічний (відчуття), тимопсихічний (почуття) та поїопсихічний (мислення та воля). На найнижчий шар психічної

структури – соматопсихічний – впливає сонце. Більше чи менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість настрою. На середній шар психічної структури – тимопсихічний – впливає сприймання краєвиду, тобто сприймання всіх форм географічного рельєфу. На найвищій шар психічної структури – пойопсихічний – впливає якісна й кількісна своєрідність географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на її світосприймання, отже, на її ставлення до світу.

Світогляд людини українського степу наближається до ентузіастичної настанови, коли панує стан душі, як сп'янілість, любов. Однак можлива інколи й нігілістична настанова, тобто радикальне заперечення всякої цінності й бажаності. Стосовно впливу гірського краєвиду та моря на психіку української людини, то автор відзначає несуттєве значення цих географічних чинників. Внутрішнє сприйняття природи чорнозему для хліборобської спільноти – це перш за все плодючість землі, її лагідність, щедрість і доброта. Таким станам відповідають почуття довіри та релігійної вдячності. Статична форма лісу своєю гушавиною й таємничою похмурістю прогалин, створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачності, обережності й підозрливості, стриманого вичікування, терпеливості.

О. Кульчицький окремо виділяє *історичний* чинник формування української психіки. Розташування українського простору нічим не захищеного, а одночасно надзвичайно врожайного й багатого, було ласим шматочком як для Заходу, так і для Сходу, що в свою чергу, збільшувало тиск «межових ситуацій» кожної людини. У таких складних умовах відбулося відштовхування, тобто залишення нижчого, настановленого на особисте щастя й задоволення існування, як нездійсненого, і до трансформації буття з нижчої форми тваринно-природного існування на вищу екзистенціальну форму. При цій формі вісью ставлення життя стає не турбота про власне життя, а щось вище за нього, певна ідея чи ідеал.

Ідеалом в умовах постійної загрози, є лицарсько-козацький тип людини, підпорядкованої ідеалові оборони честі, волі та віри, героїчній формі життя («*vita heroica*», тобто «*maxima*»). Проте, був тип і авантюрно-здобичницького козака, але він не створював традицію й ідеал козаччини. Як зазначає автор, існує «*vita minima*», як можливість переходу в «анабіотичний стан» захищеного життя, що виражається в народній творчості – «тихше води, нижче трави», «покірне теля дві мами ссе», «моя хата з краю, нічого не знаю», тобто життя проявляється відходом у себе, звуженням зовнішньої життєвої експансії до мінімуму (Кульчицький, 1949).

Соціопсихічні чинники суттєво вплинули на формування психіки українського народу через недостатню розмежованість суспільної структури і домінуюче сільське населення. Основним способом життя українського суспільства була мала група. Відбиток психіки

селян на психіку українців автор вбачає у близькості до «землі», отже, конкретності й органічності, а також змісті та формі української культури, особливостях людських взаємин.

Культуроморфічні чинники. Культура має подвійний стосунок до психіки спільноти, що є носієм цієї форми культури. Наприклад, українська культура й психіка належать до «європейського культурного кола», до сфери західної духовності, але посідають геокультурно периферійний характер супроти західної духовної сфери. Західний персоналізм у селянському індивідуалістичному побуті знайшов відповідний ґрунт, а саме, інтровертоване заглиблення у внутрішній світ особистого переживання. Українська культура сприймає окцидентальний персоналізм, але надає йому свої особливості, які ближчі до азійського світовідчування, тобто на пряму розбудови особистості вглиб, замість експансії вшир. Отже, у своїй світосприймальній настанові українська культура здійснює орієнтацію як на Європу, так і на Азію.

Глибинно-психічні чинники. О. Кульчицький зазначає: «Тиск історико-політичних обставин і інтроверсія української психіки, її звернення до нутра більше, ніж у світ, створюють такий збіг обставин, що поширює комплекс меншовартості до меж спільного комплексу української спільноти» (Кульчицький, 1949, с.23). Тобто, психіці українців притаманний «комплекс меншовартості» як наслідок протиріччя між комфортним внутрішнім світом і несприятливим зовнішнім світом.

Поєднання історичних, суспільних, політичних обставин та інтроверсії української психіки, сприяють поширенню комплексу меншовартості до кордонів спільного комплексу української спільноти. Приналежність до такої національної групи, як український народ, якому ще донедавна заперечували навіть право на мовну самостійність, а це, на думку автора, сприяє появі такого збірного комплексу. Так, комплекс меншовартості набирає забарвлення «комплексу кривди» внаслідок розходження між сприятливою самооцінкою власного внутрішнього світу й традицією марності спільних національних зусиль у малоцінному «зовнішньому світі».

Вплив найглибших шарів «колективного несвідомого» на формування української психіки цілком позитивний. Основою українського колективного несвідомого можна вважати злеліану в переживаннях і життєвих досвідах хлібороба – архетипову «*magna mater*» – добру землю. Для характерології українського народу має важливе значення те, що архетипова констеляція його «колективного несвідомого» свідчить про добру первісність і первісну доброту найглибшої сфери української психіки.

Іван Огієнко (1882-1972) – перекладач Біблії на українську мову, педагог, митрополит Вінніпегу в Канаді, історик, перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (сучасний Кам'янець-Подільський національний університет імені

Івана Огієнка), дійсний член Наукового Товариства імені Тараса Шевченка, автор творів «Історії української культури» (1918), «Нариси з історії української мови. Система українського правопису» (1927), «Наука про рідномовні обов'язки» (1936), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958), «Дохристиянські вірування українського народу» (1965).

Наприклад, наукові розвідки Івана Огієнка, щодо розвитку друкарства в Україні суперечили російському міфу про першодрукарство Івана Федорова. «Найперші книжки, надруковані кирилицею серед усього слов'янства, були українські, а першим друкарем українських книжок був родом німець, Швайпольт Фіоль...» (Митрополит Іларіон, 1953, с. 19).

Автор переконливо доводить місце українського друкованого слова: Біблія Гутенберга 1450 р., чехи 1478 р., українці 1491 р., чорногорці 1493 р., поляки кін. XV ст., білоруси 1517 р., серби 1533 р., росіяни 1564 р., болгары 1641 р. Такі наукові розвідки сприяли переформатуванню свідомості української молоді людини. І якраз вищі навчальні заклади опинилися в центрі уваги боротьби за «розум» молоді, оскільки саме тут успішно зосереджений найбільш науково обізнаний пласт старшого покоління та найбільш динамічний та перспективний прошарок підростаючої генерації, що формуватиме «національне обличчя» через кілька років.

Євген Глива (1925 р. н.) – доктор філософії, член-кореспондент НТШ, активний громадський діяч діаспори (м. Сідней, Австралія), автор праць «Проблема особистості в світлі модерної психотерапії та несвідомого» (1974), «Принципи психотерапії і гіпнотерапії» (1998), «Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди» (2006), «Життєві спостереження – через призму власного серця» (2009).

Іван Головінський (1927 р. н.) – професор Ратгерського університету (США), член НТШ, Американської психологічної асоціації (APA), автор «Psychology and Education of Exceptional Children and Adolescents in International Perspective» (1983), «Teacher Education in Industrialized Nations» (1995), «Ethnicity, Race and Nationality in Education» (2001), «Педагогічна психологія» (2003), «Національна свідомість як рушійна сила державотворення. Психологічна інтерпретація» (2004), «Особистість: розвиток, теорії та виміри» (2005), «Psychology in Ukraine: A Historical Perspective» (2008).

Степан Ярмусь (1925-2015) – богослов, професор Колегії св. Андрія у Вінніпезі (1977), особистий секретар митрополита Івана Огієнка, голова президії Консисторії Української православної церкви в Канаді, автор праць «Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина» (1979), «Духовність українського народу» (1983).

Роман Трач (1927 р. н.) – професор психології у Сент Джон Фішер коледжі (США), філософ, член Національної академії педагогічних наук України, член Американської

психологічної асоціації (АРА), член Асоціації гуманістичної психології (АНР), професор психології Національного університету «Києво-Могилянська академія», член Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ-А), автор «Гуманістичної психології: Антології у 3-х томах» (2001; 2005), перекладу праці свого вчителя Ф. Лерша на українську мову «Пролегомени до психології як людинознавчої науки» (2008).

Іван Мірчук (1891-1961) – професор філософії, директор Українського наукового інституту в Берліні, керівник Української Вільної Академії Наук (УВАН), багаторічний ректор Українського вільного університету (Мюнхен), автора праць «Н. S. Skowroda, einukrainischer Philosophdes XVIII Jahrhunderts» (1928), «Призначення нації» (1943), «Напрявні української культури» (1946), «Ukraine and its people» (1949), «Світогляд українського народу. Спроба характеристики» (1994).

Дмитро Чижевський (1894-1977) – професор філософії, вчений енциклопедист, професор Гарвардського університету (США), керівник Інституту славістики Гейдельберзького університету (Німеччина), автор «Нарисів з історії філософії на Україні» (1931), «Філософії Г. С. Сковороди» (1934), «Філософських творів: у 4 томах» (2005).

Микола Шлемкевич (1894-1966) – філософ, дослідник історії української культури, дійсний член НТШ і УВАН, засновник видавництва «Ключі» (1956), Українського публіцистично-наукового інституту в США (1961), автор творів «Сутність філософії» (1934), «Українська синтеза чи українська громадянська війна» (1946), «Загублена українська людина» (1954). «Верхи життя і творчості» (1958).

Недостатньо дослідженими, а подекуди й взагалі не дослідженими, в історико-психологічному сенсі залишаються утворені як альтернатива навчальним закладам Львова, Києва, Харкова – навчально-наукові установи української діаспори: Український науковий інститут Гарвардського університету (США), Український Вільний Університет (Німеччина), Український високий педагогічний університет ім. М. Драгоманова та Українська господарська академія (Чехословаччина), Українська Вільна Академія Наук (УВАН), Наукове Товариство імені Тараса Шевченка (НТШ).

Серед відомих представників наукової спільноти української діаспори: *Омельян Прицак* – засновник і довголітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, історик, мовознавець, організатор української науки у світі; *Олександр Колесса* – перший ректор Українського Вільного Університету, мовознавець, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка; *Олександр Кронік* – доктор психології, професор Гарвардського університету, директор Інституту каузометрії LifeLook, співголова Міжнародної Асоціації Каузометристів.

Отже, українська психологія має чим пишатися, адже науковий доробок української діаспори є значно більшим, ніж можна було сподіватися з огляду в яких соціально-економічних умовах відбувалося становлення української діаспори в світі. На жаль, ми можемо констатувати відсутність уваги науковців в Україні як до інституційних установ, так і персоніології окремих вчених української діаспори. Титанічна праця українців за кордоном до цього часу залишається без належного науково-психологічного осмислення, не кажучи вже про потребу в узагальненні відомих на цей час вказаних поглядів. Українська нація проходить складний етап самоствердження в світі й розуміння власних здобутків стане запорукою відродження українського духу нації. Ми сподіваємося, що в недалекому майбутньому теза «Я українець» буде ознакою сильної, незалежної держави.

4.4. Особливості становлення уявлень про феномен духовності в гуманістичній парадигмі української психології XIX початку XX століття

Проведене аналітичне дослідження охоплює вивчення гуманістичних уявлень від поглядів на феномен духовності та духовний розвиток філософів стародавніх часів, психологічних ідей видатних діячів Києво-Могилянської академії епохи Просвітництва до наукової спадщини професорів українських вишів першої половини XIX ст. та насиченої глибокими філософсько-психологічними думками системної позиції першого українського академіка О. Гілярова (поч. XX ст.)

Літературні джерела свідчать, що проблему духовності та духовного вдосконалення людини філософсько-психологічна думка висувала ще у стародавні часи.

У Древній Індії (IV ст. д.н.е) провідною лінією психології було оволодіння духом, досягнення необхідного рівню духовного розвитку через благородні вчинки та добрі навички (утримання від шкоди всьому живому, неправди, злодійства, жадоби).

У Стародавньокитайській філософській думці можна простежити подальший розвиток ціннісних уявлень, що мали місце у філософії Древньої Індії. Китайські мислителі VI-V ст. д.н.е. пропонували шлях досягнення гармонії природного та психічного через «шень». Поняття «шень» у вченні Конфуція інтерпретується як «гуманність», «людяність», «співчуття». Цей філософський спадок набув загально гуманістичної значущості на майбутні тисячоліття. Головною ідеєю духовного вдосконалення в античній філософії (IV-III ст. д.н.е.) було розуміння того, що існує «найвище благо», яке об'єднує поняття добре, прекрасне, істинне. Проголошуючи психічну рівноцінність усіх людей Цицерон ще не розвивав ідею гармонії між всесвітом та окремою людиною. Ця думка належала філософу античності Аврелію, який застерігав, що коли людина не живе у гармонії з природою, «відособлює свою душу від душі усіх розумних істот», їй загрожує небезпека (що відповідає феномену

відчуження» у сучасній філософії). Марк Аврелій наголошував на необхідності для людини досягати певного рівня духовного розвитку, самодостатності. При цьому найглибша духовна сутність людини – це «розумна душа», яка долаючи всі перешкоди, приводить людину до духовних учинків, адже саме «розумній душі» властиві скромність, любов до ближніх, прагнення до пізнання істини.

Мислителі середньовіччя відправною позицією для тлумачення об'єктивної реальності вважали духовність людини, її внутрішній світ, а отже актуалізувалася проблема духовного росту, самовдосконалення людини. Відкрилося «друге дихання» ідеї Стародавніх філософів про єдність краси і добра.

У середні віки вчення про людину, її духовність було розвинене Фоною Аквінським (1225-1274). До старовинних добродієв Фома додав «віру, надію і любов».

Високорозвинена цивілізація народів мусульманського Сходу у середньовіччі розвивала ідею духовної особистості, багатогранність духовних інтересів, потреб, нахилів. До «золотої» плеяди вчених мусульманського середньовіччя належать арабські, середньоазіатські мислителі: Фарабі, Ібн-Рушд, Ібн-Сіна, аль-Джазис та інші. Традиційно у філософії мусульман середніх віків існувала концепція розвиненої особистості у вигляді вчення про «адаб», тобто кодексу норм вихованості та освіченості. Починаючи з відомого філософа аль-Джазиса мислителі того періоду вкладали в термін «адаб» більш широку ідею – ідею гармонійного розвитку психіки людини (її інтелекту, органів чуття, уяви, пам'яті), її духовного вдосконалення.

Творчий спадок видатних філософів Близького та Середнього Сходу (Мухаммед), їх щира зацікавленість у пошуках шляхів досягнення гармонії життя людей на землі, глибока увага до ідеї духовного розвитку людини – все це було яскравим проявом гуманістичних ідей уже в епоху раннього середньовіччя. Ця цивілізація істотно вплинула на розвиток гуманістичних ідей у Західній Європі, які відбилися у творчості видатних діячів епохи Відродження.

Саме періоду Відродження були найбільшою мірою притаманні інтенсивні наукові пошуки щодо проблеми духовності. Саме у цей час духовний розвиток людини починають розглядати як проблему індивідуального розвитку й закономірно виникає філософсько-психологічний рух, який дістав назву «гуманізм», на початку якого Петрарка висунув тезу про те, що людина не народжується з великою душею, проте сама творить себе такою своїми справами. Як відомо, ця ідею пізніше отримала розвиток, з'явилися поняття «саморозвиток», «самоактуалізація», які поряд з іншими складають концептуальне підґрунтя гуманістичної парадигми.

Провідною ідеєю італійського Відродження було положення про універсальні, безмежні можливості розвитку людини та її духовності (Д. Манетті, П. Брачо-ліні, делла Мірандолі, М. Фічіно). Згідно цього вчення людина здатна творити не лише себе саму, а й Всесвіт. У цьому виявлялася оптимістична віра у безмежні можливості людини до духовного самовдосконалення, яка надихала гуманістів на науковий пошук в усіх галузях діяльності – науці, мистецтві, вихованні тощо.

Гуманістичні уявлення про сутність людини були зумовлені глибокою повагою до її достоїнства, самоцінності. Новий гуманістичний погляд на людину спирався на концепцію пантеїзму, тобто розуміння, гармонії як діалектичної єдності фізичного й духовного, як розвиток творчих потенцій самої природи. Головна теза: весь світ сповнений гармонією, яка є душею світу. З цієї тези гуманісти Відродження виводять наступну – якщо душа світу є гармонія, то душа людини є причина людської гармонії. Так виникла ідея про взаємообумовленість гармонії світу та внутрішньої гармонії людини.

Відродивши та розвинувши теорії античності ця епоха надала початок для подальшого вдосконалення ідей про невичерпні багатства духовності людини, про необхідність виховання духовно розвиненої особистості.

Інтенсивне засвоєння духовних цінностей античного світу, характерні риси ідей епохи Відродження щодо принципів громадянського гуманізму, які передбачають ствердження справедливості, людяності, свободи – усі ці риси яскраво відображені в духовній культурі та філософсько-психологічній думці в Україні у XVII-XVIII ст. – епохи кризи феодално-кріпосницького укладу.

В умовах зародження капіталістичних відносин, для яких характерними рисами є прагматизм, підкорення матеріальним благам, духовний світ людини опинився під загрозою. Проте, дотримуючись ідеї про гармонічну єдність душі й тіла прогресивно мислячі професори Києво-Могилянської академії (С. Калиновський, М. Козачинський, С. Кулябка, Ф. Прокопович), а також їх учні, послідовники, одностудії Г. Кониський, Я. Козельський, свідомо звертались до спадщини античний часів.

Відроджуючи теорії класичної Греції та Риму, які наголошували на вичерпних багатствах духовності, людини, прогресивні діячі того часу звернули увагу перш за все на власну національно-культурну традицію, яка з часів Київської Русі найтісніше була пов'язана з духовною культурою греко-візантійського світу. Такий підхід виступив підґрунтям для створення тогочасними вченими концепції теоретичного обґрунтування необхідності вивчення духовної спадщини Стародавньої Греції, що допомогло ствердженню гуманістичних ідей в Україні (Калиновський; Прокопович, 1785).

Основою нової гуманістичної культури в Україні XVII-XIII ст. стали гуманістичні студії з практичною орієнтацією на формування свободної духовно збагаченої особистості. Комплекс таких студій включає гуманітарні науки – моральну філософію (етику), філологію, історію, музику, медицину. Центральною проблемою вітчизняної психологічної думки того періоду стає проблема людини з її духовним світом, центральною ідеєю – ідея гуманізму.

Гуманістичні ідеї розкріпачення людини, її особистості, її духовності, ствердження високої людської гідності стали визначальними в курсах філософії, професорів Києво-Могилянської академії. Усі філософські знання того періоду були підкорені одній меті – турботі про людину, служінню її благополуччю через правильні життєві орієнтації, а саме: допомагати стати сильнішою, сміливішою, впевненішою у власних можливостях, здібностях, здатностях. Рішення зазначених задач передбачало стимулювання активної діяльності особистості, її духовного зростання (Конніский, 1987; Кулябка; Гизель, 1669).

Професори Києво-Могилянської академії були переконані, що поведінка людини залежить не лише від суспільних умов формування, а й, насамперед, від неї самої, її розуму, розсудливості, потреб, бажань.

Втілення духовних цінностей античності, розвиток гуманістичних ідей сучасників через цілу низку гуманітарних наук – все це забезпечувало високий рівень гуманістичних студій, діяльність яких сприяла всебічному розвитку самосвідомості особистості, формуванню національної самосвідомості, патріотизму, справедливості, політичної свободи, а отже ствердженню ідеї громадянського гуманізму.

Сутність громадянського гуманізму визначалося ідеєю ствердження та формування гармонійної особистості, діяльність яких має спрямовуватися на суспільну активність, боротьбу за власні переконання та благо товариства. Прикладом діяльності в ім'я суспільного блага були українські викладачі Києво-Могилянської академії. Тексти їх лекцій та наукових праць свідчать про посилення усвідомлення людської особистості, важливості ціннісних критеріїв її життя, тобто містили центральні ідеї громадянського гуманізму, які мали вирішальне значення для подальшого формування антропоцентричного індивідуалізму (Козачинский; Кулябка; Гизель). Тенденції епохи Відродження, що були спрямовані на самовираження індивідуальності, ствердження незалежної духовно вільної особистості – усі ці явища спостерігалися в Україні вже у першій половині XVII ст., що дає повне право говорити про зародження гуманістичної парадигми в тогочасній філософсько-психологічній думці. Так філософська платформа К.Т. Старовецького заклала підґрунтя для гуманістичної ідеї ствердження цінності людини, її особистості. Він високо цінує людський розум, мудрість, тяжіння для знань, вбачаючи сенс життя у активній різноманітній суспільно корисній діяльності (Старовецький, 1619).

Ці прогресивні гуманістичні думки знайшли подальший глибокий розвиток у творах професора та ректора Києво-Могилянської академії І.Гізеля, стверджуючи гуманістичну ідею віри природи мають рівні права на життя та задоволення своїх, як духовних, так і матеріальних потреб. При цьому, наголошував І.Гізель, кожна людина є сама творцем власної долі, якому властиві свободні воля і розум – ними вона керується у своїх вчинках. Найголовнішим критерієм добра та зла Гізель вважав совість розсудливої людини, оскільки сама вона керує вчинками та діями особистості (Гізель, 1669).

Дотримуючись центральних гуманістичних принципів поваги достоїнств людини, її особистісної свободи, І.Гізель рішуче засуджував будь-які прояви духовного чи фізичного насильства чи тиску. На його думку зневага до людської гідності спричиняє негативний душевний стан, від якого залежить її поведінка, діяльність, суспільна активність. І.Гізель був переконаний, що людина у стані неспокою, страху стає слабкою, позбавленою волі та мужності, впевненості у собі, а отже – не може бути володарем власної долі (Гізель, 1669).

Прогресивні ідеї І.Гізеля щодо автономії особистості, його здатність акумулювати та розвивати гуманістичні думки видатних попередників, нахилами професорів Києво-Могилянської академії до розробки цілісної концепції людської сутності з метою пояснення природи людини та її духовності.

Огляд та аналіз філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії свідчать про громадянсько-гуманістичну спрямованість їх поглядів. Творчі настановлення І.Галятовського, І.Гізеля, Л.Зізання, С.Калиновського, М.Козачинського, С.Кулябки, І.Кононовича-Горбацького, Ф.Прокоповича спрямована на те, щоб сприяти зміцненню фізичного здоров'я людини, виховувати її гуманною, доброю, щасливою, а це на їх думку буде сприяти вдосконаленню всього суспільства. При цьому основним завданням прогресивних діячів XVII-XVIII ст. було пояснити людині, що вона сама є хазяїном своєї долі, саме від її розуму та вольових якостей залежатиме її життєвий шлях. Саме у цей історичний період в українській психологічній думці стверджується найважливіша гуманістична ідея про свободу волі, свободу вибору (самовизначення).

Отже, у добу відродження центром уваги українських вчених була проблема духовної свободи як владування людини над собою, її здатності керувати власними вчинками, емоціями, почуттями. Найвищою метою людського життя вважалося досягнення щастя, яке здійснюється завдяки «духовній силі» – самопізнання та самовдосконалення. Київські професори намагались пропагувати постулати гуманістичної парадигми – самопізнання – духовне самовдосконалення у своїх творах, курсах лекцій тощо.

Доба Відродження в українській психологічній думці здійснила потужний поштовх до подальшого розвитку гуманістичних ідей та становлення гуманістичної парадигми. Адже

саме в цей період українські прогресивні вчені підняли велич та гідність людини на таку висоту, на якій його постать ніколи не була у вітчизняній культурі. Підкреслюючи безмежну природну досконалість людини, мислителі того часу порівнюють людську природу із Всесвітом (Прокопович, 1785; Koponovicz-Horbacki, 1969). Таке порівняння свідчить про прагнення зрозуміти людину як природну істоту так і члена суспільства у гармонічному поєднанні; дослідити внутрішній світ людини (його почуття, дії, розум), хазяїном якого є вона сама. Вважалось, що здійснюючи дві найважливіші функції – пізнання (самопізнання) та активні дії – людина здатна перетворювати й вдосконалювати не тільки довкілля, а й себе саму (Прокопович, 1785; Koponovicz-Horbacki, 1969).

Гуманістичні ідеї професорів Києво-Могилянської академії орієнтували людину на боротьбу за право бути гідною особистістю, на самопізнання та самовдосконалення, а отже – на духовний розвиток. Проте у їх творчості ще не знаходимо спроб розглянути сам феномен духовності людини. Цей значний психологічний крок зробив відомий український філософ Григорій Сковорода, погляди якого формувались під впливом гуманістичних ідей його видатних співвітчизників.

Перші в українській психології спроби розглянути сутність духовності людини можна знайти у вченні Г.Сковороди про «серце» (Сковорода, 1961).

Серце, стверджував Сковорода, є головне в людині. Воно, і саме воно визначає зміст і характер дій, вчинків, ставлення до інших людей.

За Сковородою, серце – це єдність думок, почуттів, поглядів, переконань та прагнень людини. У цій єдності філософ особливо виділяє такі духовні почуття як любов (до інших, до свого народу, до Батьківщини), співчуття до ближнього. Серед розумових почуттів Сковорода високо цінував любов до знань, прагнення до пізнання істини.

У Григорія Сковороди знаходимо думки про морально виховану волю, волю розумну, волю свободну. На його думку, особливе значення для свободи волі є самопізнання. Воно дає людині змогу зрозуміти, що в ній є основним, істотним, а що – другорядним, допомагає пізнати свою природу, навчитись підпорядковувати волю вищим (духовним) мотивам і стати на шлях доброчинності. У вищих мотивах вчинків Сковорода вбачав вияв сутності «морального серця» людини. Такими мотивами є на його думку любов до знань, до праці, до мистецтва, пристрасне прагнення до пізнання істини, любов до людей, всього живого та інші духовні почуття та потреби (Сковорода, 1961).

Сковорода тлумачить поняття «воля розумна», що є «волею свободою». Він зазначав, що за участю розуму людина дістає можливості пізнати сутність явищ, добро і зло, відповідно до цих критеріїв оцінювати дійсність, і, керуючись власною оцінкою робити свій вибір.

Висуваючи тезу «пізнай себе самого», «пізнай свою природу», Сковорода мотивував необхідність самопізнання низкою аргументів, насамперед, задля розкриття внутрішньої суті, пізнання того головного, що робить людину людиною, визначає її сутність. Пізнавати себе саму, підкреслював філософ, необхідно кожній людині, щоб виробляти вміння володіти собою, а також самовдосконалюватися.

Таким чином, квінтесенцією гуманістичної концепції Григорія Сковороди було його вчення про «серце» як єдності розуму, почуттів, прагнень та волі людини. Кажучи по-іншому наш видатний співвітчизник Сковорода узагальнив у своїх філософських доктринах центральну антропологічну ідею Просвітництва про те, що людина є вихідним пунктом пізнання всього, починаючи з неї самої, оскільки є найвищою цінністю в світі.

Наукова психологічна епоха Просвітництва в Україні відродила гуманістичні теорії античності, розвинула ідеї про невичерпні багатства духовної природи людини, надала потужний поштовх для подальшого розвитку гуманістичної парадигми у цілому, та уявлень про духовність й духовно розвинену особистість.

Протягом ХІХ ст. становлення гуманістичної парадигми в українській психології було тісно пов'язане з прогресивними ідеями тогочасних психологів Петра Дмитровича Лодія (1764-1829), Данила Михайловича Веланського (1773-1847) та Петра Михайловича Любовського (роки життя невідомі).

П.Д. Лодій, виходець із Закарпаття (м. Мукачеве) працював на посаді професора логіки та моральної філософії, найвідомішою науковою працею якого вважається «Логические наставления» (1815 р.).

Магістр Харківського Університета та вчитель гімназії паралельно (1810-1820рр.) П.М.Любовський набув відомості завдяки своєму першому в Україні підручнику з психології для гімназій. У 1830 році ім'я П.М. Любовського прогресивні суспільні та наукові діячі чули востаннє. На думку деяких досліджень його біографії цей факт був пов'язаний з цілою низкою жорстоких розправ щодо вільнодумних професорів та викладачів з боку «попечительства» Харківського Університета.

Д.М. Веланський народився на Чернігівщині у сім'ї простого козака, яка не мала можливості допомогти синові здобути освіту. Проте його надзвичайні здібності та прагнення до навчання оцінив тамтешній поміщик Білозерський, який сприяв вступу та подальшій освіті талановитого юнака у Київській академії, змінивши йому батьківське прізвище Кавунник на Веланський. Д. Веланський пройшов шлях від кращого студента до заслуженого професора, почесного члена академії, який до кінця життя писав наукові твори, зокрема й з психології.

Зазначені представники прогресивної психологічної думки першої половини XIX століття зробили значний внесок у розвиток уявлень про духовність людини. Їх гуманістичні ідеї об'єднують уявлення про свободу волі як «здатність бажати добра» (Любовський, 1815, с.104), а отже про почуття як основу душевного життя. Вони є одностайними і в поглядах на розумово-вольову діяльність як засіб духовного вдосконалення. Так, Любовський вбачав мотиви духовної діяльності у цілій низці вищих потягів людини: до свободи, істини, краси, дружби, честі. П.Любовський стверджував, що за допомогою розуму і волі людина може не лише «розвиватись у душевному сенсі, а й перемагати власні негативні потяги» (Любовський, 1815, с.30). Отже для становлення гуманістичної парадигми першої половини XIX століття в Україні дуже цінними були психологічні ідеї провідних професорів тієї доби П.Д.Лоді, Д.М. Веланського та Т.М. Любовського, особливо їх прогресивні думки про взаємозв'язок між розумом, волею, діяльністю та про духовні потреби як психічну детермінанту духовного розвитку людини. Не менше важливим було й розуміння цією яскравою плеядою вчених існування індивідуальних особливостей перебігу психічних процесів, темпераменту та рис характеру.

Переважає більшість їх психологічних думок щодо духовного життя людини знайшли подальший розвиток у науковому доробку українських вчених другої половини XIX століття, одним з яких був перший ректор Київського Університету ім. св. Володимира Михайло Максимович (1804-1873). Розвиваючи ідеї своїх видатних співвітчизників, цей талановитий психолог спирався на гуманістичну концепцію Г.Сковороди, яка була розкрита у його вченні «про серце». Найпрогресивніші думки про «душу людини» М.Максимович проголошував у своїй промові під час інавгурації на ректорську посаду (вересень 1834 р.). Виявивши себе як зрілий психолог, Михайло Максимович виділив три основні властивості людської душі. По-перше, за Максимовичем, наша душа здатна до вільної творчої діяльності. По-друге, що логічно випливає з першого, людська душа має потребу у самовиявленні (у сучасній гуманістичній психології – «самоактуалізація»), тобто прагнення до розкриття себе, свого психічного потенціалу. По-третє, душа людини виражає себе, своє внутрішнє життя за допомогою різних «способів» (Максимович, 1876, с.31). Підкреслюючи, духовність образотворчих видів діяльності, М. Максимович стверджував, що душа людини виражає себе у створенні образів мистецтва: різьбярства, архітектури, живопису, музики, які доповнюють одне одне для повнішого виявлення душевного існування (Максимович, 1876, с. 31).

За Максимовичем, найдуховнішим способом вираження душі є слово – «безпосередній спосіб вираження душі, що відповідає еству та гідності» (Максимович, 1876, с.29). А найповнішим способом «вираження душі» є такий, у якому досконало поєднані і образ, і звук, і слово, і це поєднання здатне виражати теплоту почуття й світло душі, збуджуючи їх в іншій людині (Максимович, 1876, с.32). Гомоцентричні ідеї М.Максимовича

були цінним внеском у розвиток гуманістичної парадигми в українській психології XIX століття, оскільки орієнтували дослідницьку увагу вчених на творче, самобутнє вираження психіки людини через її духовні прояви.

Психологічні погляди М. Максимовича на самовиявлення людської душі розвинув у своїй педагогічній антропології його сучасник та співвітчизник видатний педагог і психолог К.Д. Ушинський (1824-1879 рр., народився у Новгороді-Сіверському на Чернігівщині), який все своє творче життя присвятив пошуку шляхів пізнання та розуміння людини, сутності, її духовності. Педагогічна антропологія Ушинського, як систематизована психолого-педагогічна концепція, ґрунтується на здобуттях психології, анатомії, фізіології, логіки та інших наук середини – кінця XIX століття. Він наголошував на необхідності для розвитку психології всебічного дослідження людської сутності. При цьому, підкреслював Ушинський, психологія має прагнути орієнтуватися на унікальні прояви людини як виду, зокрема на суто людську духовну потребу – потяг до вдосконалення душі та тіла (Ушинський, 1950, с.13).

К.Д. Ушинський наголошував на безумовному значенні для всіх занять психологією, оскільки вони спрямовують міркування, роздуми людини на природу її душі, душі інших людей, і це сприяє адекватній самооцінці та ставленню до себе й довкілля. Стверджуючи те, що душа пізнає себе лише у «власній діяльності», вчений сформулював своєрідне настановлення та процес самопізнання (Ушинський, 1950, с.48).

Завершальним досягненням індивідуальної антропології є розробка К.Ушинським структури духовних особливостей людини, які він розглядав як «розумну душу» з потягами до істини, краси, добра (Ушинський, 1950, с.55). При цьому, на відміну від багатьох своїх попередників і сучасників, К.Д. Ушинський ставив у центр душевних явищ «не волю, не свідомість, а почуття, які є необхідним посередником та стимулом між свідомим та вольовим, зумовлюючи рух психічного». Таким чином, душевні почуття набули одного з центральних статутів у психологічному вченні Ушинського, виступаючи провідними категоріями створеної ним психолого-педагогічної системи. Дуже обережно, не маючи впевненості у реальній можливості повного вирішення питання про природу душі, К. Ушинський все ж таки намагався принаймні зробити таку спробу. У його розумінні душа є тим в людині, що «прагне жити», на відміну від організму, який «прагне бути» добра (Ушинський, 1950, с.55). Одним з провідних виявів душі К.Ушинський визнавав почуття та волю, через які душа, «керує» тілесним організмом. При цьому одним із головних, так званих «душевно-розсудливих» почуттів він вважав свідомість. Оскільки свідомість спрямована на пізнання як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини, вона залишається, на думку Ушинського, єдиним засобом самопізнання. У своїх розробках під назвою «Психічні явища вищого порядку, або явища духовні» К.Д. Ушинський презентував одну зі своїх

найпрогресивніших думок про самосвідомість у значенні самопізнання. При цьому він зробив спробу структурувати поняття «самосвідомість», виділяючи такі духовні складові як моральні, художні й релігійні почуття. Особливе значення приділялося моральним почуттям, оскільки саме вони відбивають такі духовні переживання людини, як почуття правди й справедливості, усвідомлення свободи волі, а також совісті (сумління). Звідси випливає висновок Ушинського про унікальну роль моральних почуттів у самовдосконаленні. К.Д. Ушинського можна назвати гідним послідовником Аристотеля, Авіцени, Декарта. Провідні ідеї його педагогічної антропології розвивали прогресивні думки професорів Києво-Могилянської академії та Григорія Сковороди. К.Д. Ушинський збагатив українську психологію постулатами про необхідність всебічного феноменологічного дослідження людини та її духовності з використанням найновітніших досягнень усіх гуманітарних наук. Саме завдяки цим його ідеям на пізніших етапах становлення української психології духовність почали досліджувати як складний психологічний феномен.

Отже на кінець XIX – початок XX ст. в Україні припадає психологічна доба, квінтесенцією якої була духовна активність з її провідною діяльністю – самопізнанням. Особливе місце у ґрунтовній розробці та подальшому розвитку цих ідей посідає наш видатний співвітчизник Памфіл Юркевич.

Уродженець Полтавщини, один із найкращих вихованців Полтавської семінарії, а далі й Київської Духовної академії (1847-1851 р.) схильний до філософсько-психологічних пошуків Памфіл Юркевич був призначений на академічну посаду викладача філософських дисциплін. У 1858 році йому було присвоєно звання екстраординарного професора. Після уходу вченого з життя (1874 р.) його твори передано Київській духовній академії, серед яких психологічні, які були присвячені проблемі духовності людини: «Серце та його значення в духовному житті людини» (1860 р.), «З науки про людський дух» (1860 р.).

Розвиваючи творчу спадщину Г.Сковороди, П.Юркевич розглядав серце як найважливіший орган бажань, почуттів, думок людини, а отже – як осередок духовного життя (Юркевич, 1990, с.77). При цьому діяльність головного мозку теж бралась до уваги: «голова спрямовується до явищ зовнішнього світу, в той час як серце – до внутрішньої душевної діяльності, яка все ж таки потребує участі мозку» (Юркевич, 1990, с.79-80). Розмірковуючи таким чином, П. Юркевич дійшов висновку, що у серці народжуються несвідомі психічні явища, саме завдяки серцю душа виражається через уявлення, почуття, настрої, а свідоме життя душі виявляє себе в діяльності головного мозку (Юркевич, 1990, с.83). Психологічні ідеї П. Юркевича про людину та її духовність були просякнуті уявленнями, що збагачували тогочасну гуманістичну парадигму. Він підкреслював унікальність, неповторність особистості кожної людини та її душі. Крім того П. Юркевич

вірив у позитивну природу людської душі, у перевагу добра над злом, і хоч, як він зазначав, людина подеколи чинить егоїстично, це є наслідком негативних впливів довкілля, а сама душа все ж таки виведе людину на шлях моральності (Юркевич, 1990, с.173). При цьому за будь-яких обставин у серці людини, у її душі знайдеться місце для поваги до інших, любові, співчуття (Юркевич, 1990, с.187). Однією з найцінніших думок П. Юркевича для розвитку гуманістичної парадигми в українській психології XIX століття була думка про здатність людської душі до вільного вибору мети свого життя, а головніше – до індивідуального розвитку (Юркевич, 1990, с.91).

Безперечним фактом лишається вплив ідей Г. Сковороди на світогляд П. Юркевича. Проте, розвиваючи ідеї свого видатного попередника, Юркевич пішов далі і став у науковому житті України XIX століття постаттю такого масштабу, яка свідчила про те, що гуманістична парадигма в українській психології подолала свою місцеву обмеженість і вийшла на загальносвітовий рівень. Є всі підстави вважати П. Юркевича найвизначнішим представником київської філософської школи. Адже саме він висловив глибокі філософсько-психологічні думки про духовність, які набули великого поширення у філософії всеєдності (початок XX століття) з її вченнями про цілісність людського духу. Зокрема йдеться про ідеї учня та послідовника Памфіла Юркевича – В. Соловйова.

Значний внесок у розв'язання теоретичних питань проблеми духовності та духовного розвитку людини зробив перший український філософ-академік Олексій Миколайович Гіляров (1855-1938 рр.), який тривалий час обіймав посаду професора київського університету Св. Володимира.

Свої провідні думки про сутність людської духовності та процес її розвитку О. Гіляров виклав у своєму фундаментальному творі «Философия в её существе, значении и истории» (1918). О.М. Гіляров вказував на необхідність використання наукою сучасності надбань минулого, оскільки «нове виростає зі старого, проте старе продовжує існувати поряд з новим (Гіляров, 1918, с.167). Реалізуючи такий підхід у власній науковій діяльності, він був прихильником гуманістичних ідей античності, які в ту добу настільки високо цінувались, що «заради дружби, вдячності, любові до ближнього людина духовна готова поступатися особистими задоволеннями та користю» (Гіляров, 1918, с.188).

О. Гіляров поділяв погляди Сократа на свободну духовність, «свободу духа»: «...повністю нам належить лише наша душа, лише в ній ми вільні... Сила духа, що вища за обставини, забезпечує свободу духа» (Гіляров, 1918, с.186).

Орієнтуючись на вчення Сократа, О. Гіляров дотримувався думки про можливість та необхідність духовного саморозвитку: «Для того, щоб вилучити з душі прихований в ній

скарб, необхідно розбудити сили, що сплять в ній та дати певний напрямок їх самодіяльності» (Гиляров, 1918, с.183).

У своїх онтологічних дослідженнях О. Гиляров поділяв ідеї Платона «про верховне благо як один із компонентів людської душі, який об'єднує усі інші: «как солнце, отпрыски идей блага, разливающие в нем повсюду свои лучи, высится над чувственным миром, так и идея блага над миром идей, и как солнце ослепляет обращенные к нему глаза, так и идея блага едва зрима для мысли. Для созерцания ей нужны не одна сторона души, а вся душа в целом. Благо не может быть увидено, услышано лишь при помощи разума. Для её понимания нужна вся душа» (Гиляров, 1918, с.194).

Розвиваючи ідеї своїх видатних попередників Г. Сковороди, М. Максимовича, П. Юркевича, О. Гиляров виступає проти спроби окремих філософів звести зміст духовності до якогось одного параметру, зокрема, до розумової діяльності, адже розум, підкреслював він, не вичерпує людської духовності, оскільки духовність – це ще й воля, й все багатство почуттів людини.

О. Гиляров уявляв духовність як дещо цілісне, що складається з певних взаємопов'язаних утворень. Порівнюючи духовність із рослиною, О.М. Гиляров розглядав свідомість як її цвітіння, знання – як плід свідомості, духовне життя, як всю рослину з корінням, стовбуром, гілками, листям та плодами. Він зазначав, що зазвичай, можна вивчати окремо кожен частину рослини, проте такий підхід, «штучно розриває те, що насправді органічно пов'язане. Так само можна окремо розглядати свідомість, пізнавальну діяльність, знання поза їх органічним зв'язком з духовним життям, проте останнє... постійно змушує до себе повертатися (Гиляров, 1918, с.166).

О. Гиляров зазначав, що даючи людині життєвий орієнтир, відбиваючи її прагнення до гармонії зі світом, який є єдиним з нею і водночас «зовнішнім» щодо неї, наука має бути спрямована на допомогу у досягненні «внутрішньої єдності» людини – єдності розуму, почуття і волі, що й складає саму духовність. Істина, краса і благо – ось три образи тієї сутності, що складає фундамент людської духовності, підкреслював О. Гиляров, виступаючи однодумцем П. Юркевича та його учня В. Соловйова.

О. Гиляров підкреслював існування тісного взаємозв'язку між такими складовими духовності як краса і добро: «Добре і прекрасне настільки близькі, що межу між ними провести важко» (Гиляров, 1918, с.81). Краса за О. Гиляровим, це те, що безпосередньо або через асоціації задовольняє розум і почуття, зводить різноманітність до гармонії, отже за допомогою краси можна досягти духовної цілісності.

У вирішенні питання про те, що є добро і зло, як ставитися до себе ближніх, до світу в цілому, О. Гіляров стояв на позиції інтегрального підходу. Він підкреслював, що духовний світ людини є не лише істина, не лише краса або лише благо, а їх єдність.

Отже у першій половині ХХ ст. український вчений О. Гіляров, розвинувши думки своїх попередників та сучасників розробив глибокий та цікавий підхід до розуміння духовності з позицій філософсько-психологічного тлумачення цього феномену. Завдяки ідеям О. Гілярова та його видатних однодумців, у наступні періоди розвитку української психології (кінець ХХ – початок ХХІ століть) була розроблена концептуальна модель духовності як психологічного феномена та виділені її системоутворюючі складові (Юзвак, 1999).

Аналізуючи процес становлення гуманістичної парадигми в українській психології ХІХ – поч. ХХ століть неможливо обійти імена видатних мислителів та патріотів своєї Вітчизни Т.Г. Шевченка (1814-1861 рр.) та І. Франка (1856-1916 рр.), прогресивні психологічні ідеї яких були невід’ємною частиною їх творчості. Багата літературна спадщина Т. Шевченка донесла до нащадків його прогресивні думки з питань філософії, естетики, суспільного життя, серед яких знаходимо цінні погляди на психологію духовності. Незважаючи на те, що Т. Шевченко не писав суто психологічних робіт, він мав досить системні погляди на психологію людини, без яких, як зазначав сам поет, неможливо реалістично створити образ людини, розкрити особливості її переживань, вчинків. Ним написана низка творів, що розкривають особливості людської психіки (Шевченко, 1949). Одним із найцікавіших з них щодо психології духовності є його знаний «Щоденник».

Психологія почуттів у тому числі й вищих (духовних) була одним із пріоритетних аспектів, які входили до кола інтересу, роздумів та міркувань Т. Шевченка. Джерелом почуттів Шевченко вважав діяльність людини, в той час як мислення, думки він розглядав як засіб їх збагачення та розвитку. Особливу увагу Т.Г. Шевченко приділив естетичним почуттям, які за сучасною класифікацією належать до вищих почуттів. Вихідною думкою його поглядів на естетичні почуття була формула «прекрасне є життя». У поглядах Т. Шевченка на естетичні почуття містяться цінні думки, які збагатили тогочасну гуманістичну парадигму. Так, він вважав, що естетичні почуття сприяють становленню такої риси як людяність. «Який животворно-чарівний вплив краси на думку людини», – писав Т. Шевченко (Шевченко, 1949, с.212). При цьому, підкреслював він, естетичні почуття переживають не лише тоді, коли сприймаються твори мистецтва чи краса природи. Духовний аспект естетичних почуттів, вважав Шевченко, полягає у тому, що ці почуття виникають під час оцінювання вчинків та дій людини. Шевченко підкреслював, що почуття «прекрасно-високого», яке викликається «високо-прекрасним» в людині, є складнішим і

різноманітнішим, ніж почуття, яке переживається при сприйманні високого в природі. На думку Т. Шевченка, до моральних почуттів, насамперед, належить почуття любові до Батьківщини, яке виявляється у боротьбі за покращення життя свого народу та нерозривно пов'язане із почуттям національної гордості за свій народ, його героїчне минуле. Сам Шевченко демонструє свої власні почуття до України, розкриваючи в творах духовні риси українського народу – почуття власної гідності, честі, працьовитість. При цьому, за Шевченком, любов до Батьківщини – це почуття, яке нерозривно пов'язано з гуманним ставленням до інших народів.

Завдяки своєму високодуховному змісту та спрямованості, психологічні думки Т.Г. Шевченка сприяли розвитку гуманістичної парадигми в українській психології ХІХ століття.

Безцінну творчу спадщину залишив українській психології, й зокрема її гуманістичній парадигмі, видатний письменник мислитель та вчений Іван Якович Франко (1856-1916). У науковій, громадській, педагогічній роботі Франка психологічна проблематика посідала одне із центральних місць. Це пояснювалось наявністю у нього не лише суто академічних цілей, а необхідністю знань та практичного застосування психології у його широкій громадській діяльності як вчителя молоді галицької інтелігенції та захисника інтересів простих трудящих людей.

І.Я. Франко виявив науковий інтерес до різних психологічних питань, розширюючи свої знання та уявлення за допомогою ознайомлення з новітніми на той час течіями в психології.

Прогресивний та здібний науковець І. Франко розумів, що тільки новітня експериментальна психологія може об'єктивно пояснювати прояви людської психіки. У своїх міркуваннях про зміст психіки як результат відображення довкілля в мозку він впритул наблизився до виділення саме духовних проявів. Так, Франко зазначав, що людина пізнає оточуючий світ не лише за допомогою відчуттів та сприймань, а й за участю «функції душі»: почуття, воля, фантазія, свідомість тощо. «Розрізняємо, – писав Франко, – кілька головних проявів душевного життя: пам'ять...далі свідомість,...чуття,...фантазію, і в кінці волю, тобто можливість звернення наших фізичних чи духовних сил в якісь однім напрямі...» (Франко, 1881, с.238). Психічні процеси Франко називав «функціями душі», розуміючи, що існує функціональний зв'язок між психікою в цілому та її духовними утвореннями. У житті І. Франка творчо поєднувались наукова, педагогічна та літературна види діяльності, тобто такі, де задіяні як інтелектуальні, так і емоційні процеси. На думку Франка, у психічному житті людини величезну роль відіграють як розум, так і почуття, які особливо проявляються у духовній творчості та є невід'ємною її умовою й запорукою успішності (Франко, 1898, с.2).

Коли йшлося про суспільні явища, Франко стояв на гуманістичних позиціях, проголошуючи тезу, що «єдиним правдивим рушієм суспільного розвитку є братня вроджена любов, що «широко гуманне виховання народу є основою щиро-людського соціалізму» (Франко, 1898, с.3). Тобто у боротьбі людей за соціальну справедливість, провідна роль належить, на думку Франка, не розуму, а серцю, почуттям, оскільки «всьяке діло людське в далеко вільній мірі є виплодом людської пристрасті, ніж чистого розуму» (Франко, 1898, с.3). Прогресивні наукові погляди на сутність психіки людини та суспільні уяви її розвитку, на особливості психічних проявів у їх взаємодії, на особистість та чинники її формування дозволили І.Франку зробити гуманістичні психолого-педагогічні висновки. Він збагатив тогочасну гуманістичну парадигму в українській психології учінням про необхідність таких умов виховання та навчання для дітей трудящих, де були б відсутні тиранія, приниження гідності людини. І. Франко виступав за повагу особистості, за створення такого навчально-виховного підходу, який би ґрунтувався на новітніх наукових досягненнях, забезпечував розвиток «духовних і фізичних сил, формував би волю до боротьби за краще майбутнє українського народу» (Франко, 1898, с.9).

Здійснивши історико-психологічний аналіз наукових поглядів на проблему духовності в українській психології другої половини XIX – початку XX століття, ми дійшли висновку, що найпрогресивніші з її представників намагались розкрити психологічний зміст складного поняття «духовність» з метою вирішення завдання самопізнання та саморозвитку людини.

Їх внесок в гуманістичну парадигму визначається, насамперед, обґрунтуванням пріоритету духовності як людської сутнісної якості, яке поступово набувало значення світоглядного орієнтиру в процесі керування людиною своєю психічною діяльністю.

Слід зауважити, що прогресивно мислячі представники науки тієї доби вказували на деструктивний вплив духовної кризи на суспільство у цілому (Гиляров, 1918, с.168).

Відтак, їх погляди з особливою гостротою актуалізуються в умовах сьогодення, коли глобальна духовна криза людства набуває широких масштабів. А отже, сучасна психологія стоїть на шляху відтворення та подальшого розвитку наукового підходу до феномену духовності як певної психічної цілісності, для того, щоб духовні ціннісні орієнтації, які заохочуються суспільством та інкультуруються молоддю, були й сьогодні представлені такими загально-гуманістичними цінностями як «добро», «краса», «істина».

Висновки до IV розділу

Для історичної психології постає важливе завдання систематизації та узагальнення наробок українських науковців. Значна кількість зібраного емпіричного і теоретичного матеріалу потребує переосмислення. Необхідно приділити особливу увагу подальшому історичному аналізу психологічних досліджень ціннісно-сислової сфери, оскільки досягнення в будь-якій галузі можливі лише на якісному узагальненні здобутків минулого, з яких зростають нові наукові парадигми.

Українська психологія має великий масив здобутків у галузі психології навчання, виховання, супроводу всіх категорії дітей. Ґрунтуючись на значному науковому спадку Григорія Костюка, який покладено в фундамент гуманістичної парадигми вітчизняних досліджень ціннісно-сислової сфери особистості. На здобутках українських науковців уже здійснено та впроваджено велику кількість практичних методів формування ціннісно-сислової сфери особистості. У руслі гуманістичної парадигми і особистісно-орієнтованого підходу, починаючи зі школи Григорія Костюка, українські психологи вивчають ціннісно-сислову сферу особистості та ціннісні орієнтації в економічній, політичній, професійній, навчальній, сімейній життєдіяльності людей, з широким спектром варіації предмета.

Науковий доробок української діаспори є значно більшим, ніж можна було сподіватися, з огляду на те, в яких соціально-економічних умовах відбувалося становлення української діаспори. На жаль, ми можемо констатувати відсутність уваги науковців в Україні як до інституційних установ, так і персоніології окремих науковців української діаспори. Праця українців за кордоном до цього часу залишається без належного науково-психологічного осмислення, не кажучи вже про потребу в узагальненні відомих на цей час вказаних поглядів. Отже, ціннісні орієнтації наповнені особистісним смыслом і формуються індивідом в процесі виховання, навчання і соціалізації як спеціальними соціальними інституціями, так і побутовими відносинами, і стихійними методами. Спрямовані форми соціалізації, що застосовується в суспільстві залежать від розвитку наукової бази в виховній, освітній та соціальній сферах. Саме тому, розвиток науки є ґрунтом формування цінностей суспільства, запорукою його успіху.

Окремо варто наголосити на дослідженнях, присвячених психології етики та моралі. У цих дослідженнях спостерігається важливий синтез філософського та суто психологічного знання. Встановлено, що саме завдяки рефлексивним процесам людина може долати ті труднощі, які виникають у неї в процесі соціальної діяльності. Адже рефлексія є поверненням людини до власних способів діяльності, їхнє осмислення (мислення про мислення) у тому разі, коли наявний досвід не веде до розв'язання проблемної ситуації. Себто саме завдяки рефлексії людина здатна віднайти своє місце у спільності.

Розділ V. ПОСТНЕКЛАСИЧНА ПАРАДИГМА В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

5.1 Становлення постнеокласичної парадигми в українській психології

Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується переважанням постнекласичних підходів у дослідженнях, в яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Постнекласична психологія постулює неможливість вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності. Найбільш актуальними проблемами стають проблеми життєвого шляху, стилю життя, життєвих стратегій, цілей та сенсу життя особистості. Основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми психології була мультипарадигмальність психології. Становлення постнекласичної парадигми в психологічній науці розпочалось орієнтовно в 70-х роках ХХ ст.

Парадигмальні зміни виявляються в переході від класичної до некласичної і, зокрема, до постнекласичної моделі науки і освіти (Степин, 2009).

1. Класична наука (XVII-XIX ст.), досліджуючи свої об'єкти, прагнула при їх описі і теоретичному поясненні усунути по можливості все, що відноситься до суб'єкта, засобів, прийомів та операцій його діяльності. Таке усунення розглядалося як необхідна умова отримання об'єктивно-істинних знань про світ.

2. Некласична наука (перша половина ХХ ст.), вихідні положення якої пов'язані з розробкою релятивістської і квантової теорії, відкидає об'єктивізм класичної науки, відкидає уявлення реальності як чогось не залежного від форм її пізнання, суб'єктивного чинника. Вона осмислює зв'язки між знаннями об'єкта і характером засобів і операцій діяльності суб'єкта. Експлікація цих зв'язків розглядається в якості умов об'єктивно-істинного опису і пояснення світу.

3. Істотна ознака постнекласичної науки (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) – постійна включеність суб'єктивної діяльності в "тіло знання". Вона враховує співвіднесеність характеру отриманих знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, що пізнає, а й з її ціннісно-цільовими структурами.

Кожна з названих стадій має свою парадигму (сукупність теоретико-методологічних і інших установок), свою картину світу, свої фундаментальні ідеї. Класична стадія має своєю парадигмою механіку, її картина світу будується на принципі жорсткого детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму. З некласичною наукою пов'язана парадигма відносності, дискретності, квантування, ймовірно, додатковості. А постнекласичній стадії відповідає парадигма становлення і самоорганізації.

На сьогоднішній день в Україні та в країнах пострадянського простору відбувається також і зміна загальноосвітньої парадигми. Суть змін полягає в тому, що освіті надається сенс не стільки пізнавальний, скільки розвиваючий. Пріоритетними стали загальнолюдські

цінності, життя і здоров'я людини, розвиток особистості, розкриття її індивідуальності (Рижак, 2004).

Парадигмальні зміни торкнулись й системи освіти в Україні. Класична модель освіти, яка домінувала в Україні до 90-х років ХХ ст., репрезентувала ціннісні орієнтації та ідеали модернізованої індустріальної цивілізації, зокрема її технократичний оптимізм. Метою такої моделі освіти було формування ерудованої людини, професіонала в обраній сфері діяльності; критерієм розвитку інтелектуальних здібностей вважалася фундаментальна підготовка фахівців широкого профілю.

Наслідками дестабілізаційних процесів у суспільстві є зростання невідповідності між рівнем домагань та самореалізацією особистості. Тому західне суспільство, у результаті реформ освітніх підходів у 70-х роках, переорієнтувало освіту, поставивши в її епіцентр культуру, таким чином, утвердилася неklasична парадигма освіти, метою якої є висококультурна людина. На зміну ідеалу ерудованої людини приходить ідеал висококультурної людини. Зміст та шляхи втілення нової парадигми освіти викладено в Державній національній програмі «Освіта (Україна ХХІ століття)». Вона репрезентує такі типові риси культурної людини, як духовність, національну самосвідомість і культурну толерантність (Рижак, 2004).

Якщо реформування освіти в Україні було спрямоване на її національне відродження, то у високорозвинених країнах формувалась нова *постнекласична модель освіти*, де цінністю є розвиток потенцій і можливостей людини, процес її *творчої самоактуалізації та самореалізації*.

Постнекласична система освіти утверджується на основі її інформатизації та комп'ютеризації, розвиток особистості базується на можливості вільного виходу до інформаційного простору. Як соціальний інститут вона слугує відтворенню та нарощуванню гуманітарного потенціалу нації, є запорукою її самоідентичності.

Людство ввійшло в ХХІ ст., яке ЮНЕСКО оголосило століттям освіти. Це означає, що міжнародне співтовариство визнало освіту як домінанту не лише в розв'язанні глобальних проблем, які переживає людство, а й у формуванні духовних основ нової екоінформаційної цивілізації. Сьогодні освіта є потужною соціальною інституцією, яка може і повинна формувати не лише інтелектуальний, а й гуманітарний потенціал нації, який визначається рівнем психічного та фізичного здоров'я нації, її соціального благополуччя, моральності, духовності, інтелектуального розвитку, психологічної єдності, гуманітарної активності (Марчук, 2001).

Отже, дедалі очевиднішим стає, що класичний та некласичний образ науки і освіти вже не відповідає глобальним викликам часу. Пояснюється це тим, що світ на зламі

тисячоліть вступив у смугу кардинальних змін, у процесі яких перебудовується і, очевидно, буде перебудовуватись усе наше життя, що проявляється в новітніх технологіях, способах світобачення і світорозуміння, а головне – у тих глобальних небезпеках, у яких постає перед нами протиріччя між новими реаліями нашого існування та усталеними формами і способами ставлення до світу.

Зрозуміло, що зміну класичного образу науки неklasичним, а потім постнеklasичним не можна розуміти спрощено у тому сенсі, що кожен новий етап призводить до повного зникнення уявлень і методологічних установок попереднього етапу. Навпаки, між ними існує спадкоємність.

Становлення синергетичної методології постнеklasичної психології

Основні риси нового (постнеklasичного) образу науки виражаються синергетикою, що вивчає загальні принципи процесів самоорганізації, що протікають в системах самої різної природи (фізичних, біологічних, технічних, соціальних та ін.).

В постнеklasичній науці затверджується парадигма цілісності, згідно з якою світобудова, суспільство і людина є єдиною цілісністю. І проявом цієї цілісності є те, що людина знаходиться не поза досліджуваного об'єкта, а всередині нього, вона лише його частина.

Постнеklasичний етап розвитку науки характеризується вивченням складних динамічних людиномірних систем, що вимагає спільних зусиль фахівців багатьох галузей, цілісного трансдисциплінарного погляду на світ.

Насамперед, перехід від структурно-агрегатного опису особистості до аналізу її функціонування як цілісної системи, яка постійно перетворюється і розвивається передбачає вивчення постійного руху (зміни і розвитку) самої особистості, потребує застосування методології системного підходу. У системному аналізі ієрархічних структур використовується методологічний принцип макро- і мікропідходу (Циба, 2011). На макрорівні відбувається *виявлення властивостей системи*, на мікрорівні – *пояснення їх природи та сутності*. Важливим положенням даної методології є теза про ієрархічний, тобто системно-рівневий принцип організації систем.

Таким чином, в основу логіки і структури цілісного дослідження особистості повинна бути покладена послідовність певних етапів гносеологічного інваріанта. Дослідження повинно розгортатися від онтологічного етапу до структурного, далі до функціонального і генетичного. Отже, загальне завдання системного аналізу полягає у виділенні предмета дослідження із структурованого оточуючого середовища, тобто виділення його як підсистеми в системі більш високого рівня, здійсненні аналізу його підсистем та елементів, а потім їх синтезу у цілісне утворення. Тобто властивості певної системи вивчаються в

заздалегідь виділеному тривірневому конструкті – з позиції метасистеми (надсистеми) і з позиції складових її підсистем (Ломов, 1989).

Починаючи з 90-х рр. ХХ сторіччя, відбувається ревізія ідеї системного підходу в психології, усвідомлюється необхідність відновлення методології системного пізнання і приведення її у відповідність із постнекласичними еталонами науковості. Нові можливості в реалізації методології системного підходу дає застосування принципів синергетики.

Синергетика успадковує і розвиває раніше сформовані міждисциплінарні підходи: тектологію А. І. Богданова, теорію систем Л. фон Берталанфі, кібернетику Н. Вінера. Успадковує вона й методологічні прийоми: системно-структурну модель, поняття цілісності та гомеостазу системи, принцип телеологічності, ідею зворотних зв'язків і модель чорного ящика.

В останнє десятиліття все частіше з'являються роботи, спрямовані на критичне осмислення можливостей застосування синергетики в психології, також відбуваються спроби адаптації та перекладу класичних психологічних праць на мову синергетики. Так, зокрема, у роботі (Митина, 2004) здійснюється спроба перекладу основних положень діяльнісного підходу в синергетичну термінологію. Посилаючись на фундаментальні роботи О. М. Леонтєва, його представлено «сурогатним батьком» синергетики, оскільки його творча спадщина пронизана ідеями системності, нелінійності, самоорганізації.

Вплив синергетики на соціальне пізнання визначається тим, що вона суттєво трансформує загальні підходи до розвитку соціуму та дозволяє створити універсальні для різних соціальних наук пояснювальні моделі, які виявляють глибинну спільність соціальних процесів різної природи як процесів соціальної самоорганізації.

Застосування синергетичних принципів теорії самоорганізації щодо дослідження процесів розвитку особистості, її мотивації має великий евристичний потенціал (Буданов, 2006). Зокрема, на основі, обґрунтованого нами (Сердюк, 2012), системно-синергетичного підходу було пояснено закономірності інтеграції і структурування основних мотиваційних підсистем та особливостей утворення цілісної системи мотивації учіння майбутніх фахівців; виявлено, що психологічними механізмами самодетермінації мотивації учіння особистості, що зумовлюється синергією її дефіцитарних потреб, є прагнення до самореалізації та психологічного благополуччя особистості.

Синергетика (або теорія самоорганізації), маючи спочатку природниче походження, поступово в центр уваги ставить людинознавство. Якщо вести мову про людину, про її пізнавальні та практичні можливості, про будову особистості, про ієрархічні шари свідомості, про історичні шари пам'яті, то всі ці утворення можна розглядати як структури-процеси самоорганізації. Багато синергетичних понять, таких, як самоорганізація та балансування на межі хаосу, операціональна закритість, безліч можливих дискретних станів і екзистенціальний

вибір у моменти біфуркацій служать тому, щоб досягнути внутрішню складність людської свідомості, процесів розвитку особистості та її структур.

Незважаючи на очевидні досягнення синергетичного підходу в природничій сфері, у сферах соціогуманітарного знання існують певні проблеми світоглядного, пізнавального та методологічного характеру. Синергетичні підходи, все ж, застосовуються стихійно, найчастіше інтуїтивно, на рівні метафор і евристичних міркувань, що викликає певне неприйняття багатьма фахівцями. Методологія синергетики поки що розроблена недостатньо для того щоб відрефлексувати власні основи і коректно переносити відомі моделі синергетики за межі природознавства та створювати нові моделі в іншій онтологічній реальності. При моделюванні системи, що проходить точку біфуркації (кризи) важливо підібрати комплекс параметрів порядку в такий спосіб, щоб з їх допомогою визначати раціональну програму впливів на систему. Уміння визначати точки біфуркації дозволить проникнути в закономірності життя системи в момент зародження нової траєкторії розвитку.

Актуальність синергетики сьогодні пов'язана з необхідністю знаходження адекватних відповідей на глобальні цивілізаційні виклики кризового світу (Буданов, 2006). Синергетика людиномірних систем, в епоху антропологічного повороту, формує особливий метарівень культури, рефлексивний інструментарій аналізу її розвитку – синергетичну методологію, методологію міждисциплінарної комунікації і моделювання реальності.

Особливість синергетичних ефектів полягає в *глибині* впливу на психологічні явища. Цей стимулюючий ефект міг би не відбуватися, або проявлятися не так сильно, якби впливаючі фактори переживалися кожний окремо. Інший ефект, що нерідко виникає, полягає в тому, що характеристики переживаються більш яскраво, ніж якби вони переживалися окремо і незалежно. Синергетична методологія далеко не вичерпує методологію постнекласичної науки, так само як синергетика не вичерпує всіх міждисциплінарних підходів постнекласичної парадигми.

Активно взаємодіючи з іншими міждисциплінарними напрямками, методологія синергетики в новій парадигмі має свою зону відповідальності – це практика моделювання складних систем, що саморозвиваються. Крім того, синергетична методологія співдоповнюється з іншими методологічними традиціями – оргпроекуванням, НЛП, рефлексивним управлінням тощо.

Передумови становлення постнекласичної парадигми в українській психології

Основними методологічними орієнтирами постнекласичної психології, як зазначає Н.В.Чепелева (Чепелева, 2010), є соціальний конструктивізм а також гуманітарна парадигма, що трактує особистість не як природний об'єкт, а як культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як вкорінена у світ культури, з яким вона взаємодіє і з якого себе

будує. Ключовим для постнекласичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного суб'єкта, не стільки формованого ззовні чи зсередини заздалегідь закладеними програмами, скільки як само розвиваючого і самодетермінованого.

Принципова новизна психології суб'єкта полягає головним чином у трьох основних положеннях: значне розширення уявлень про зміст активності як чинника детермінації психіки; переході від мікросемантичного до макроаналітичного методу пізнання психічного; цілісному системному характері дослідження динамічного, структурного і регулятивного планів аналізу психології суб'єкта (Брушлинский, 1991; Знаков, 2005).

Підвищений інтерес сучасних психологів до проблеми суб'єкта значною мірою обумовлений еволюцією психологічного знання: переходом від класичної пояснювальної парадигми до некласичної, а потім і постнекласичної. Класична парадигма в науковому пізнанні, як уже відмічалось, втілювалася в ідеї досягнення об'єктивних законів природи, пильній увазі вчених до проблеми детермінізму і пошуку причинно-наслідкових зв'язків. На некласичному етапі головним стало врахування суб'єктивності спостерігача. Те, яким світ постає суб'єкту, залежить насамперед від кута зору, суб'єктивних фокусувань свідомості. Нарешті постнекласичне розуміння світу і людини в світі характеризувалося зростанням рефлексії ціннісних і смислових контекстів світу людини (Степин, 2009). У цих умовах вирішальне значення набувають конвенціональні угоди, що досягаються спілкуються людьми: які цінності і норми в конкретній комунікативній ситуації слід визнати важливими, значущими, а які - другорядними. Психологія суб'єкта системно вирішує проблему детермінізму, враховуючи одночасно і природничо-науковий, і соціально-гуманітарний характер психологічної науки. Внаслідок цього психологія суб'єкта адекватно описує і закони буття, що описують те, що є, і закони повинності, розпорядчі, як саме мають відбуватися ті чи інші події та явища у світі людини.

Розвиток ідеї самодетермінації особистості в сучасній українській психології

У психологічній науці поведінка людини традиційно розглядалася з позицій детермінізму. Парадигмальні зміни, що виявляються в переході до постнекласичної моделі особистості, зумовлюють необхідність ґрунтовної розробки психологічних основ її самодетермінації, оскільки здатність людини до ініціації власного розвитку, розкриття особистісного потенціалу набуває особливого значення та відповідає вимогам та викликам сьогодення.

В даний час у світовій психологічній науці теорія самодетермінації є одним із основних наукових підходів до вивчення мотивації поведінки та діяльності людини, її особистісного розвитку та психологічного благополуччя. У проблемі самодетермінації на передній план висувається проблема власної активності людини, її здатність самостійного

вибору напрямку саморозвитку. Наукова розробка цієї проблеми ведеться також в рамках таких споріднених напрямків як: екзистенціально орієнтовані теорії свободи (Е. Фромм, В. Франкл, Р. Мей), теорія суб'єктності (Р. Харре), теорія самоефективності (А. Бандура), теорія самоактуалізації (А. Маслоу), часової перспективи (Ж. Нюттен), теорії "поток" (М. Чікзентміхалі) та ін.

Класичними в цьому аспекті вважаються дослідження Е. Десі та Р. Райана, праці яких відносять до позитивної психології, метою якої є звернути увагу психологічної науки не тільки на виправлення негативного, а й на побудову позитивних складових психології людини. Теорія самодетермінації та особистісної автономії Е. Десі та Р. Райана (Deci & Ryan, 1986) націлена на визначення факторів, які стимулюють вроджений людський потенціал, що визначає зростання, інтеграцію і здоров'я, та на дослідження процесів і умов, що сприяють здоровому розвитку та ефективному функціонуванню індивідів, груп і співтовариств.

В контексті даного підходу самодетермінація означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього оточення, так і до внутрішніх сил особистості. В роботах Е. Десі та Р. Райана вживається також поняття автономії. Людину називають автономною, коли вона діє як суб'єкт, виходячи із глибинного відчуття себе. Бути автономним, тим самим, означає бути самоініційованим і саморегульованим.

У пострадянській психології в розробці цієї проблеми можна відмітити напрацювання О.І. Кузьміної (Кузьмина, 1997) (свобода людини визначається через рефлексію своїх віртуальних можливостей на основі її самовизначення); багаторівневу модель особистісної саморегуляції О.Р. Калітеєвської і Д.О. Леонтьєва (свобода розглядається як форма активності, що характеризується трьома ознаками: усвідомленістю, ціннісним опосередкуванням і керованістю в будь-якій точці); концепцію вільної причинності В.А. Петровського; у контексті проблематики самореалізації (В.Є. Ключко, Е.В. Галажинський) та самоствавлення (О.М. Колишко, Н.І. Сарджвеладзе, В.В. Столін, С.Р. Пантилєєв), розуміння внутрішньої мотивації (В.І. Чирков); теорії самоорганізації складних динамічних систем (В.Г. Буданов, І.Р. Пригожин, В.С. Стьопін, Г. Хакен) тощо.

Вітчизняний досвід дослідження проблеми самодетермінації особистості, насамперед, пов'язаний з працями Г.С. Костюка, який ввів в науковий обіг поняття «саморух», яке розглядається як елемент психічного розвитку й саморозвитку, вбачаючи під саморозвитком «процес безперервного саморуху, постійного самооновлення через перебудову, переструктуруацію внутрішніх, особистісних структур, їхніх співвідношень, взаємовпливів і вдосконалення взаємодії з навколишнім середовищем».

Особливого розвитку ці напрацювання набули у роботах Г.О. Балла, в його концепції особистісної свободи, яка визначається через умови, що сприяють «гармонійному

розгортанню і прояву різнобічних здібностей особистості».

Ми детально зупинимося на аналізі феномена внутрішньої свободи в працях Г.О. Балла (Балл, 1997, 2003, 2007), який показав обмеженість традиційних абстрактно-нормативних трактувань свободи як усвідомленої необхідності і як свободи вибору, які звужують розуміння категорії свободи і не розкривають її *психологічний зміст*.

Вважаючи свободу особистості однією з найважливіших цінностей демократичного суспільства, орієнтиром для розвитку освіти, побудови соціальної політики, Г.О. Балл конкретизує саме поняття свободи в психологічному аспекті, виділяючи дві взаємопов'язані сторони: одна, звернена до суспільства, стосується свободи, яку воно дає або має дати індивіду; інша, звернена до особистості й стосується тієї свободи, якою ця особистість здатна опанувати і скористатися. Загалом, у науках про людину упродовж багатьох століть проблема «свободи–детермінізму» стосовно людської поведінки була однією із центральних, хоча зміст обох понять істотно змінювався. Відповідно у філософії і психології проблема свободи поставала у зв'язку з проблемами волі («свобода волі») і вибору («свобода вибору»). Навіть трактуючи свободу як «усвідомлену необхідність», як виконання свідомо взятого не себе обов'язку, керуючись внутрішніми переконаннями, все ж ігнорується праксеологічна її сторона, яку намагаються подолати в її трактовці як «свободи вибору». Проте, справжня свобода не зводиться до свободи вибору, тому що вибір – це лише момент свободи, а екзистенціальна свобода – це не лише свобода вибору, а й свобода творчості. У зв'язку з цим, Г.О. Баллом обґрунтовується доцільність розгляду ситуацій вибору як важливих, але специфічних ситуацій людського життя. Йдеться про ситуації, коли особистість повинна зробити вибір між наявними альтернативами, оскільки відсутні об'єктивні можливості виходу за їх межі (або навіть якщо такий вихід у вигляді якогось компромісу можливий, то він «обходиться дорожче будь-якої з обраних альтернатив»). У таких ситуаціях свобода особистості знаходить вираження в обґрунтованості і рішучості здійснюваного нею вибору; в загальному ж випадку внутрішньо вільна людина прагне до творчості, створюючи тим самим «конструктивну альтернативу самого вибору» (Балл, 2006).

Г.О. Балл визначає свободу в її загальному сенсі як сукупність умов (і зовнішніх, і внутрішніх, якщо йдеться про психологічну свободу), що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості», в тому числі, й шляхом подолання перешкод (Балл, 1997). Розкриваючи *індивідуально-психологічні складові особистісної свободи*, Г.О. Балл виходить на категорію активності суб'єкта, тобто на категорію суб'єкта як носія активності, і зазначає, що особистісну свободу слід пов'язувати з ще більш високими рівнями активності, де роль внутрішніх факторів у детермінації поведінки проявляється найбільш виразно. В такому розумінні поняття «свобода» і

«самодетермінація» досить близькі. Самодетермінація на психологічному рівні пояснює власне «механізми» свободи. У проблемі самодетермінації саме й висувається на передній план проблема власної активності людини, її здатність самостійного вибору на пряму саморозвитку.

Головною *особливістю психологічно вільної особистості* Г.О. Балл вважає здатність свідомого використання нею власних інструментальних властивостей для реалізації своєї спрямованості та в подоланні перешкод в реалізації цієї спрямованості. Важливими потребнісно-мотиваційними рисами вільної особистості є домінуюча роль потреби в самоактуалізації та буттєвих цінностей (добра, істини, справедливості тощо).

Звертаючись до інструментальної сторони особистісної свободи, Георгій Олексійович зазначає на важливості «умінь саморегуляції діяльності», що засновуються на рефлексивних механізмах мислення; компетентності (здатності особистості справлятися з задачами, важливими для певної сфери діяльності; реалістичності та неупередженості сприйняття світу, відкритості новому досвіду і спрямованість на пошук істини; якостях, що сприяють самореалізації особистості, – виражають цілісність та гармонійність особистості, та пов'язані з вольовою активністю особистості і сприяють подоланню перешкод в реалізації цілей.

Саме домінування психологічних потреб і мотивів визначає шлях розвитку особистості, який С. Мадді (Maddi, 1971) називає індивідуалістським, що базується на її самодетермінації. А «компетентність» і «самодетермінація» (автономія) – є тими первинними психологічними потребами, які лежать в основі внутрішньо мотивованої активності. Адаже за Е. Дессі та Р. Райаном «потреба в компетентності і самодетермінації (автономії) забезпечує можливість зрозумілого пояснення широкого кола дослідницьких і виконавських типів поведінки та ідеї про те, що особистість прагне до розвитку своїх інтересів і здібностей» (Deci & Ryan, 1986).

Соціально-психологічними складовими особистісної свободи Г.О. Балл вважає: діалектичну єдність автономії особистості та її входження в деяку спільність; одночасне включення особистості в різні спільності; готовність поважати інших, що пов'язана з повагою до себе; оволодіння соціокультурними нормами та формування власних «особистісних норм».

Визначені складові характеризують світоглядну позицію особистості, що виражається у власному цілісному світорозумінні і створюють ціннісну основу свободи, відрізняючи позитивну «свободу для» від негативної «свободи від». Ціннісна основа свободи, звичайно, пов'язана з буттєвими цінностями за А. Маслоу (Маслоу, 1999), їх особливою роллю і механізмами функціонування.

Всебічна розробка проблеми особистісної свободи і самодетермінації особистості

здійснюється в роботах багатьох відомих українських психологів, зокрема, у дослідженнях, започаткованих в Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України, як цілих лабораторій, так і окремих дослідженнях.

Ряд досліджень, присвячених проблемам гуманізації та гуманітаризації психології, саморозвитку, самоорганізації та самодетермінації особистості в освітньому просторі, виконано С.Д. Максименком та під його безпосереднім керівництвом; М.Й. Боришевським, в працях якого значна увага приділена проблемам активності та самоактивності особистості, саморегуляції, самовдосконалення та самотворення; в межах феноменологічної герменевтики, де психологічна категоризація внутрішньої свободи здійснюється через смислове переживання особистістю своїх відносин зі світом, ставлення до інших людей і до себе, сукупність яких становить загальну ментальну модель світу людини (Смутьсон, 2010), її особистісний досвід (Чепелева, 2010), професійне самоздійснення (Кокун, 2012) тощо.

Подальшою розробкою цієї проблеми займаються також, співробітники лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати (Сердюк, 2015; та ін.), працюючи над вивченням технологій самодетермінації розвитку особистості, її самореалізації та психологічного благополуччя. Отже, в сучасній українській постнекласичній психології на перший план виступають екзистенціальні та трансцендентальні проблеми – проблеми життєвого вибору, смислу, свободи, в яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя.

Психологія людського буття являє собою ту сторону психології суб'єкта, що виникла з появою постнекласичної парадигми. Психологія людського буття стала новим кроком у напрямку розширення ціннісно-смилових контекстів, в які включалися класичні психологічні проблеми: моральності, свободи, духовності, сенсу життя. У цьому проявляється прагнення у психологічних дослідженнях вийти за усталені в радянській психології рамки категорії «діяльність» і звернутися до поняття «становлення» та «розвитку» психіки *суб'єкта*. У більшості сучасних психологічних досліджень спостерігається зміщення акценту з пізнавальної парадигми дослідження на екзистенціальну, що передбачає вивчення конкретних ситуацій буття людини і цілісного їх розуміння. Таким чином, психологія людського буття, що виникла на постнекласичному етапі розвитку психологічної науки, дозволяє адекватно описати і пояснити багато закономірностей поведінки людей. Оскільки однією із обов'язкових психологічних умов формування людини як суб'єкта є звернення до витоків свого буття, рефлексії ціннісних і смислових контекстів людської активності – діяльності, спілкування, споглядання тощо. Це передбачає розвиненість навичок самопізнання і саморозуміння, що забезпечують рефлексивне ставлення особистості до себе і сприяють зростанню особистісної цілісності та гармонійності психологічних проявів людини

як суб'єкта. Оскільки сучасна людина живе в мінливому середовищі, що стрімко розвивається, то мережеве суспільство, як соціо-культурний контекст становлення сучасної особистості, надає їй безмежну свободу і множинні можливості самоздійснення. Багатовимірність і полідискурсивність сьогодишньої дійсності, що утворюється різнорідними реальностями, має трансформуючий вплив на особистість, роблячи її, за Т.М. Титаренко, творчою, відкритою, діалогічною, мандруючою, готовою до комунікативних ігор, плюралізму розуміння й прийняття (Титаренко, 2009).

У зв'язку з такими змінами багато положень неklasичної психології піддаються ретельному перегляду, зокрема, вказується на недостатність категорії «відображення» для розуміння психічних феноменів, вичерпаність її евристичного потенціалу (Знаков, 2005).

Розвиток постнеklasичної методології, що актуалізує питання самодетермінації, саморозвитку, конструювання особистістю себе і своєї картини світу. Проте, вивчення картини світу ускладнюється певними протиріччями, пов'язаними, насамперед, з різними методологічними позиціями авторів.

5.2 Дослідження категорії «Я» в українській психології другої половини ХХ століття

Постнеklasична парадигма, на відміну від попередніх підходів до вивчення світу і людини, вводить в поле пізнання суб'єкта, якій проводить це пізнання. Тобто класична наука характеризується абстрагуванням від всього, що не є об'єктом вивчення; неklasичний підхід вводить поняття засобів пізнання і вказує, що результат залежить не лише від досліджуваного об'єкта, але й засобів його пізнання. Постнеklasичний підхід наголошує, що результат пізнання залежить не лише від цієї діади, а від характеристик того, хто задає питання, від його свідомості, цінностей, загальної здатності розуміти, тощо.

При такому підході дослідження особистості стає тією базою, на якій будується всі подальші аналізи, а поняття «Я» стає центральним. Хоч поняття «Я» є одним з найстаріших філософсько-психологічних понять, його категоріальний статус залишається вкрай невизначеним, зокрема і такі терміни як «самість», «ідентичність», «Его» та «Я» використовуються в самих різних значеннях. Ці труднощі є не лише термінологічними - поняття «Я» завжди співвідноситься і часто зливається, як з поняттям особистості, так і з поняттям самосвідомості. Не говорячи вже про багатозначність самих цих термінів, оскільки поняття «Я» не вичерпує їх повністю. Так, поняття «Я» – це не просто індивідуальність, особистість, а особистість, що розглядається зсередини. Водночас самосвідомість може бути не лише індивідуальною, але й колективною, груповою. Існують різні підходи до дослідження категорії «Я»:

– логіко-гносеологічний, у рамках якого переважно розглядається зміст категорії «Я», її взаємозв'язки з іншими психологічними дисциплінами;

– генетичний, що розкриває генезу Я-концепції, психологічні передумови її становлення і розвитку, та вплив цих передумов на особливості даного психологічного утворення;

– конкретно-історичний та змістовний, досліджує як історично зумовлені особливості, форми, так і Я-концепції в залежності від конкретних умов життєдіяльності особистості та її індивідуальних відмінностей;

– функціональний, спрямований на розгляд функцій, що їх виконує Я-концепція у житті людини;

– структурно-психологічний, що вивчає внутрішньо-психологічну структуру Я-концепції, характеристику її елементів та їх взаємовпливів.

Українські вчені другої половини ХХ століття працювали як в діяльнісній парадигмі, характерній для психології радянського періоду, так і у більш широких підходах, характерних для всієї світової науки, для постнекласичного її періоду. Хоча ідея постнекласичної парадигми була введена в науковий обіг В.С. Стьопіним майже наприкінці ХХ сторіччя (Степин В.С., 1989), поняття і принцип суб'єктності в психології, як передвісника постнекласичного підходу, досліджувалися набагато раніше, у тому числі українськими вченими. Г.С. Костюк наголошував, що ігнорувати суб'єкт, суб'єктивне у психічній діяльності означає відривати цю діяльність від її носія. Він стверджував наявність психологічних закономірностей, які не можуть бути зведені до закономірностей фізіологічних або соціальних (Костюк Г.С., 1988). Науковець підкреслював, що індивід є особистістю, оскільки він усвідомлює навколишнє буття і себе самого, свої відносини до них, свої функції і обов'язки, тобто оскільки йому притаманні свідомість і самосвідомість. Свідомість особистості - це не просто знання, ідеї, але і її ставлення до світу. Відносини особистості до навколишнього світу, за якими стоять не так її знання, скільки її потреби і інтереси, ціннісні орієнтації, цілі й установки, моральні та інші почуття, є найважливішою підсистемою особистості, визначальною спрямованість її діяльності. (...) Структура особистості є дуже складним ієрархічним утворенням, до якого входять підструктури різної онтогенетичної давності, вони включаються в загальну організацію особистості як суб'єкта спілкування, пізнання і праці. Особистість як система, яка саморегулюється і самовдосконалюється, характеризується суперечливою єдністю протилежних тенденцій і процесів (інтеріоризація та екстеріоризація, диференціація та інтеграція, прагнення до спілкування і самоти, відокремлення і ін.) (Костюк Г.С., 1988).

С.Д. Максименко писав: «Хоча особистість є об'єктом психологічного дослідження, але об'єктом специфічним. Головна специфіка полягає навіть не у складності, а в тому, що це об'єкт, здатний до власних, вільних дій. Тобто, особистість, виступаючи об'єктом вивчення (або впливу), водночас існує і як суб'єкт» (Максименко С.Д., 1993).

О.В. Киричук запропонував концепцію системно-суб'єктивного підходу до об'єкта психолого-педагогічних досліджень, убачаючи в цьому альтернативу безсуб'єктивному підходу, що позбавляє людину права на вільний вибір життєвого шляху, індивідуальне самовираження, саморозвиток, творчість (Киричук О.В., 1999). «Людський індивід лише у статусі суб'єкта психічної активності може специфічно по-людськи, креативно протистояти власній психіці як об'єкту і ставитися до неї не тільки як до наявного або як до засобу, а й як до мети й цінності, яку треба зберігати й примножувати, захищати й підтримувати. Таке твердження ґрунтується передусім на визнанні існування внутрішнього суб'єктивного індивідуального психічного світу людини як «само-буття» і на визнанні її суб'єктної здатності відкривати для себе цей світ шляхом самотворення. Специфічно людський змістовно-динамічний аспект психічної активності суб'єкта, взятий у контексті його ставлення до світу і до самого себе, а також з точки зору його неповторності й універсальності, може розглядатися як основний предмет психології особистості, психології індивідуальності, екзистенціальної, феноменологічної психології тощо.» (Киричук О.В., 1999)

Провідний вітчизняний вчений В. Роменець запропонував особливий підхід щодо розуміння суб'єкта – вчинковий. На його думку, суб'єкт психічної активності виявляється, найповніше у формі особистості, а суттєвою формою прояву особистісних складових виступає вчинок. У ньому зосереджено всі сторони психіки для вирішальної зміни у життєвій ситуації. Ситуація, мотивація, дія, післядія – завершена структура вчинку. У результаті зміщення акцентів на ці компоненти вчинку відбувається духовний поступ як конкретної людини, яка робить вчинок, так і всього людства (Роменець В.А., 1998).

При такому підході до пізнання, поняття «Я» стає стрижневим, ядерним для сучасної психології. Це поняття розкривається через цілу низку термінів: самосвідомість, «Я» – концепція, образ «Я», тощо. Доробок українських вчених в розкритті цього поняття дуже великий і потребує подальшого вивчення та узагальнення, співвіднесення його із світовим досвідом.

П.Р. Чамата започаткував українську психологічну школу з проблем самосвідомості, він досліджував образ “Я” в контексті розвитку самосвідомості дитини (Чамата П.Р., 2007). У своїх працях він відстоював думку стосовно органічного взаємозв'язку свідомості та самосвідомості у єдине ціле. Науковець писав: «Усвідомлення людиною того, що вона знає й уміє, є суттєвою стороною змісту її самосвідомості. Людина живе в оточенні людей,

спілкується з ними. У зв'язку із цим невід'ємним змістом самосвідомості людини є усвідомлення не лише свого ставлення до зовнішнього світу й інших людей, а й усвідомлення ставлення інших людей до неї. Важливе місце в змісті самосвідомості людини посідає усвідомлення свого місця в житті. У різних умовах життя і розвитку це усвідомлення проходить різні етапи: усвідомлення своєї статі і віку, усвідомлення свого становища в родині, в дитячому колективі, у навчанні та праці, у суспільстві. У зміст самосвідомості людини входить, нарешті, як істотна його сторона усвідомлення свого власного становлення й розвитку. Воно проявляється у здатності людини знаходити схоже і відмінне у своїй особистості на різних етапах розвитку, в здатності відтворювати у пам'яті всі основні події свого життя в тій послідовності, в якій вони відбувалися, в здатності зберігати єдність своєї особи на фоні безперервних її змін, в здатності враховувати минуле у теперішньому, передбачати майбутнє тощо».

Його учень і послідовник М.Й. Боришевський, розглядаючи самосвідомість особистості як складне утворення, структура якого складається з неподільно пов'язаних одиниць: самооцінки, рівня домагань, соціально-психологічних очікувань та образу "Я", визначає останню складову як інтегральну форму самосвідомості людини. Аналізуючи Я-образ як узагальнений механізм саморегуляції поведінки на особистому рівні, М.Й. Боришевський підкреслює його роль у забезпеченні виникнення фундаментального почуття ідентичності, самототожності людини. Саме це почуття, яке невіддільне від уявлень про себе протягом більш чи менш тривалих життєвих періодів, дозволяє людині усвідомити необхідні межі між Я і не-Я, що є важливим моментом, з яким пов'язані такі детермінанти саморегуляції поведінки, як особиста відповідальність, обов'язок, почуття соціальної причетності, зіставлення власних бажань з інтересами оточення. (Боришевський М.И., 1992).

Суб'єктний принцип дослідження особистості яскраво відображений в концепції особистісної світобудови Т.М. Титаренко. Дослідниця підкреслила іманентність цієї людській сутності. Людина створює свій світ сама, навіть, не усвідомлюючи себе будівничим власного Всесвіту. Життєвий світ – відкрита система, що самоорганізується, передбачає безперервне проектування внутрішнього і зовнішнього світів один на одного, багаторазове видозмінення нової реальності, що є відображенням індивідуально-психічних особливостей та культурно-історичного контексту. «Якщо людина - креативна істота, якщо вона має сутнісну здатність творити, створювати, то створює передусім світ, в якому живе. Вона сміливо буде власний універсум, свою невеличку затишну планету, про яку розповідав маленький принц у казці А. Сент-Екзюпері. Цей світ у всій його унікальній своєрідності забезпечує людині таке важливе переживання справжньої суб'єктності, власної богообраності, адже творити Світ – це відчувати себе чимось більшим за самого себе з усіма

своїми недоліками, більшим за своє сьогодення, навіть за все своє прожите й заплановане на майбутнє життя» (Титаренко Т.М., 2003). Простором життєвого світу є система значущих взаємин у моральному вимірі. Це полігон безперервних зіткнень добра і зла, грішного і праведного, диявола і Бога, що передбачає необхідність особистісного вибору, відповідальності, самовідновлення. Часом життєвого світу є психологічний час життя, його міра, величина само здійснення. Власне час несе у собі специфіку ціннісного бачення навколишньої дійсності, є тією призмою, скрізь яку людина спостерігає світ небезсторонньо, проектуючи на нього власні плани, цінності та інтереси, прогнози і спогади, надії і наміри (Титаренко Т.М., 1994).

Запропонована Татенко В.О. суб'єктно-вчинкова концепція, віддаючи належне природним і соціальним умовам існування і розвитку психіки людини, тим не менш розглядає особистість із самого початку, тобто онтологічно, суб'єктом, автором і виконавцем її "психологічного проекту" (Татенко В.О., 2006, с.316-357).

С.Д. Максименко ввів поняття «інстанція-Я». Автор відносить інстанцію-Я до внутрішнього світу особистості, але досить умовно, тому що вона насправді сутнісна і внеособистісна. Інстанція-Я є насправді центральним моментом в особистості, і в її структурі теж. Інстанція-Я – це те явище, яке визначає, що людина розуміє свою відмінність від оточуючого світу. Наявність іншого і взаємодія з ним є сутнісним фактором виникнення власного Я. Я-інстанція – це те, що народжується у взаємодії з іншими людьми. Взаємодія існує завжди, а значить, ця інстанція теж існує завжди, з різним ступенем усвідомлення, з різним рівнем представленості, з різним ступенем розуміння і використання (Максименко С.Д., 1998).

О.М. Кочубейник (Кочубейник О.М., 2003) досліджувала зміни в уявленнях про поняття «Я» у крос-культурних дослідженнях. І.Д. Бех досліджував формування та розвиток особистості на різних етапах зростання і дорослішання, показав, що образ «Я» має бути метою формування особистості, обґрунтовував ідею про роль середньої та вищої школи у формуванні позитивної Я-концепції молодого покоління (Бех І.Д., 1998)

О.Є. Гуменюк (Гуменюк О.Є., 2002) показала, що важливою *функція Я-концепції* є забезпечення внутрішньої узгодженості людини себе із собою, відносної сталості її поведінки, незважаючи на безперервний тиск проблемного світу. Розвиток особистості в усіх її окультурених формах (спілкування, поведінка, діяльність, вчинок) перебуває під визначальним ситуативним впливом Я-концепції. Водночас і вона, структуруючись, інтегруючись та ускладнюючись з віком, формується під дією життя кожної людини, найперше у системі дитячо-батьківських взаєностосунків. Із словами «Я сам» чи «Я сама» Я-концепція набуває активної ролі, впливаючи на інтерпретацію дітьми соціального і власного

пізнавального досвіду, на цілі і завдання, які вони ставлять перед собою, на відповідну систему очікувань, прогнозів майбутнього, оцінку своїх досягнень, а відтак на повнофункціональне само-становлення та самоутвердження.

У дев'яності роки, Бондаренко О.Ф., намагаючись подолати ідеологічні штампи і традиційне гегельянство радянської психології з тенденціями соціального біхевіоризму і його редукціоністськими принципами, обрав шлях дослідження трансформацій особистості під час психотерапії засобами і методами сучасного постнекласичного наукового пізнання, яке виходить з розуміння того, що реальність залежить від мови її опису (від позиції спостерігача) і, що дослідник в принципі не може відокремитися від досліджуваної реальності, оскільки остання включена в його свідомості. Він зазначив, що смисловим ядром семантичного простору «Я» виступає етичність, когнітивно складне ціннісне утворення, що служить основою особистісного самовизначення, а результатом соціальної психотерапії особистості є виникнення такого атрибута свідомості, як духовність, що проявляється в розширенні семантичного простору особистісного «Я», що включає в себе такі лексеми, як «світло», «спокій», «Любов», «блаженство», «радість», «свобода» та ін. Етичність як смислове ядро особистісного «Я» в процесі психотерапії збагачується ціннісними переживаннями, що носять транс-персональний понад-ситуативний характер. Дослідження можливостей та результативності соціопсихотерапії дозволило сформулювати положення масштабності і спрямованості тих чи інших особистісних трансформацій. Серед загальних тенденцій виділені: 1) найбільш змінювані поведінкові змінні (функціональне «Я»), найменш – особистісно-екзистенціальні (екзистенціальне «Я»); 2) смислові трансформації когнітивного рівня відносно незалежні від загального малюнка поведінки, який може зберігати свої стійкі риси; 3) екзистенціальне «Я» в своїх трансформаціях слідує своєю логікою розвитку, яка не піддається раціональним маніпуляціям. Тому можна стверджувати, що класичні наукові підходи до особистості принципово обмежені. Особистість потребує ціннісно-екзистенціальних форм пізнання і відносини. (Бондаренко А.Ф., 1998).

Багато уваги українські психологи приділяли дослідженню особливостей сприйняття власного «Я», в різних його проявах (як самосвідомість, «Я»-концепція, образ «Я»), представників різних груп населення. Так великий доробок стосується формуванню «Я»-концепцій представників різних професійних груп. Юрченко В.І. досліджував і продовжує працювати, вивчаючи особливості становлення «Я»-концепції майбутніх педагогів. (Юрченко В.І., 1997) Дмитрова Т.В. вивчала образ «Я» у підлітків (Дмитрова Т.В., 1993). Співак Л.М. вивчала формування «Я-образу» молодших школярів. Вона показала, що характеристика і оцінка внутрішнього світу ще не доступна молодшим школярам, тобто образ «Я» у них існує на неусвідомленому, недиференційованому рівні. Проте потреба в

самопізнанні, зацікавленість у своєму внутрішньому світі сприяє інтенсивному розвитку уявлень про власне «Я» (Співак Л.М., 1999). Слободянюк І.А. досліджував умови формування адекватного Я-образу у підлітковому віці. Він показав, що здібності до самопізнання на основі самокерування і самовдосконалення – найважливіша передумова успішного становлення особистості підлітка. Цілеспрямоване формування здатності до самопізнання у підлітків вимагає забезпечення певних психологічних умов і вимагає спеціального керівництва з боку дорослих. Формування Я-образу в цьому періоді базується на раніше сформованому образі «Ми» референтної групи. Я-образ підлітка формується переважно в процесі спілкування із однолітками. Формування структурно-змістовного адекватного Я-образу у підлітка здійснюється шляхом розвитку у них здібності до самопізнання, Я-образ, що формується, визначається своєрідністю взаємодії у розвитку образів «Я» і «Ми» у підлітковому віці (Слободянюк І.А., 1989).

Лист українських науковців, які займались дослідженням поняття «Я» може бути продовжений на багато сторінок. Багато з тих, хто був згаданий у цих тезах, продовжують працювати й збагачувати скарбницю здобутків української наукової школи.

Висновки. У другій половині ХХ сторіччя, при дослідженні Я-концепції українські вчені у більшій мірі базувалися на підходах радянської школи психології, проте поступово стали виходити на більш широкий простір, залучаючись до світового досвіду, і пропонуючи нові, оригінальні концепції. Серед таких концепцій можна назвати: системно-суб'єктивний підхід О.В. Киричука, вчинковий підхід щодо розуміння суб'єкта В. Роменця; поняття «інстанція-Я» у С.Д. Максименко; концепцію особистісної світобудови Т.М. Титаренко; роль Я-образу у забезпеченні виникнення фундаментального почуття ідентичності, самототожності людини в роботах М.Й. Боришевського та багато інших цікавих робіт.

Висновки до V розділу

Психологія людського буття являє собою ту сторону психології суб'єкта, що виникла з появою постнекласичної парадигми. Психологія людського буття стала новим кроком у напрямку розширення ціннісно-сміслових контекстів, до яких увійшли класичні психологічні проблеми: моральності, свободи, духовності, сенсу життя. У більшості сучасних психологічних досліджень спостерігається зміщення акценту з пізнавальної парадигми дослідження на екзистенціальну, що передбачає вивчення конкретних ситуацій буття людини і цілісного їх розуміння.

Таким чином, психологія людського буття, що виникла на постнекласичному етапі розвитку психологічної науки, дозволяє адекватно описати і пояснити багато закономірностей поведінки людей. Оскільки однією із обов'язкових психологічних умов формування людини як суб'єкта є звернення до витоків свого буття, рефлексії ціннісних і смислових контекстів людської активності – діяльності, спілкування, споглядання тощо. Це передбачає розвиненість навичок самопізнання і саморозуміння, що забезпечують рефлексивне ставлення особистості до себе і сприяють зростанню особистісної цілісності та гармонійності психологічних проявів людини як суб'єкта. Оскільки сучасна людина живе в мінливому середовищі, що стрімко розвивається, то мережеве суспільство, як соціокультурний контекст становлення сучасної особистості, надає їй безмежну свободу і множинні можливості самоздійснення. Багатовимірність і полідискурсивність сьогоденної дійсності, що утворюється різнорідними реальностями, має трансформуючий вплив на особистість, сприяючи творчості та самоактуалізації (Т.М. Титаренко).

У зв'язку з такими змінами багато положень некласичної психології піддаються ретельному перегляду, зокрема, вказується на недостатність категорії «відображення» для розуміння психічних феноменів, вичерпаність її евристичного потенціалу (В.В. Знаков). Розвиток постнекласичної методології, що актуалізує питання самодетермінації, саморозвитку, конструювання особистістю себе і своєї картини світу. Проте, вивчення картини світу ускладнюється певними протиріччями, пов'язаними, насамперед, з різними методологічними позиціями авторів.

У другій половині ХХ сторіччя, при дослідженні Я-концепції українські вчені більшою мірою базувалися на підходах радянської школи психології, проте поступово стали пропонуючи нові оригінальні концепції. Серед таких концепцій можна назвати: системно-суб'єктивний підхід (О.В. Киричук), вчинковий підхід щодо розуміння суб'єкта (В. Роменць); поняття «інстанція-Я» (С.Д. Максименко); концепція особистісної світопобудови (Т.М. Титаренко); роль Я-образу в забезпеченні виникнення фундаментального почуття ідентичності, самототожності людини (М.Й. Боришевський).

ВИСНОВКИ

Становлення базових парадигм української психології розглядалися відповідно до п'яти основних напрямків, а саме: психологічні судження в рамках релігійної філософії (*релігійно-філософська парадигма*); парадигма активної особистості, розкрита в психології діяльності (*парадигма психології діяльності*); парадигма визначальності інтроспекції, запропонована в теорії Сергія Рубінштейна (*парадигма суб'єктності Рубінштейна*); парадигма «бунтівної людини» – екзистенціальна (гуманістична) психологія (*гуманістична парадигма*). А також, *постнекласична парадигма*.

Релігійно-філософська парадигма. Досліджено наукові основи становлення університетської психології в Україні та розвиток уявлень другої половини XIX – початку XX століття про особистість. Під час дослідження становлення університетської психології в Україні були з'ясовані передумови виникнення університетської психології в означений період; це, зокрема: релігійно-філософські положення щодо розуміння сутності людини, викладені в рукописних і друківаних текстах психологічного змісту. Відповідно до релігійно-академічних положень, людина є цілісною й унікальною, наділеною свободою волі та думки. Згідно ж із релігійно-філософською парадигмою, людина тлумачиться як єдність тілесного та духовного начал; джерелом творчості вважається людська душа.

Парадигма психології діяльності. За підсумками наукового дослідження визначено культурно-історичні витоки трактування вчинку як осердя еволюційного поступу психологічної науки. Зокрема, спроба обґрунтування вчинку як центральної категорії психологічної науки була здійснена С. Л. Рубінштейном. Засновник культурно-історичної теорії в психології Л. С. Виготський доходить висновку, що свідомість людини це динамічна смислова система яка знаходиться у єдності афективних, вольових і інтелектуальних процесів, позначаючись на поведінці людини. У сучасній психології дедалі частіше набуває підтвердження концепція В. А. Роменця, відповідно до якої вчинок є фокусом усвідомленого, вольового розвитку особистості в напрямку до актуалізованого ідеалу. Отже, за термінологією В. А. Роменця, вчинок є якісним стрибком у розвитку особистості. Нині психологія діяльності в Україні розвивається, маючи актуальним предметом дослідження насамперед генетичний фактор життєдіяльності особистості (С. Д. Максименко «Генетична психологія»), а також навчальний процес (Г. О. Балл «Теорія задач», Є. І. Машбець «Психологічні закономірності та механізми учіння й навчання») тощо.

Розглянуто теорії суб'єктивної активності особистості, представлені в працях вітчизняних психологів (Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, М. Т. Дригус).

Показано, що нині українська психологія розвиває концепції «спонтанності» (Г. С. Костюк), «суб'єктивності» (С. Л. Рубінштейн), «відповідального вчинку» (В. О. Татенко).

Парадигма суб'єктності Рубінштейна. Згідно зі здійсненими дослідженнями, евристичною є висунута Сергієм Рубінштейном парадигма інтроспективності пізнавальної діяльності. Зокрема, у низці досліджень підтверджено роль досвіду як чинника, який визначає конструювання реципієнтом картини світу, що й відзначав Сергій Рубінштейн. Разом із тим, показано, що «простий досвід» (який не впливає з понять і не зводиться до понять) лежить в основі картини світу, доповнюючи, так звані, «прості поняття» – когнітивні конструкти, які, у свою чергу, не впливають із досвіду і не зводяться до досвіду. Це уточнення сув'язності «простого досвіду» та «простих понять» є вагомим результатом здійснених досліджень, які мають теоретико-методологічне значення. Зокрема, відзначений фактор сув'язності «простого досвіду» та «простих понять» простежений у сфері становлення етико-моральних уявлень.

Екзистенціальна (гуманістична) парадигма. Гуманістичний підхід розглядається передусім як знищення авторитарних методів та об'єктивного підходу до особистості, але при цьому зберігається методологія пізнання діяльнісного підходу (Л. Виготського, П. Гальперіна, О. Лурії, О. Леонтьєва). Натомість гуманістична парадигма науковців української діаспори (Г. Ващенко, О. Кульчицького, І. Мірчука, Д. Чижевського, В. Яніва, Я. Яреми та ін.) має не матеріалістичне, а ідеалістичне підґрунтя, що розглядає особистість як унікальну цілісну гармонійну систему, що відкрита до самоактуалізації на основі християнських цінностей.

Постнекласична парадигма. Основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми психології визначено мультипарадигмальність психології. На основі аналізу основних психологічних концепцій, визначено основні напрями української постнекласичної психології, в яких на перший план виступають екзистенціальні та трансцендентні проблеми – життєвого вибору, смислу, свободи, – в яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Розкрито передумови становлення синергетичної методології постнекласичної української психології.

Окремо, вважаємо за потрібне, зупинитися на питанні про причини зміни парадигм. Становлення та розвиток релігійно-філософської парадигми в Україні повною мірою відповідало тим тенденціям розвитку психологічного знання, які мали місце в Європі у ХІХ на початку ХХ століть. Однак цей розвиток був перерваний з очевидних політичних причин. Відповідно, серед чинників становлення парадигми діяльності також можна бачити ті ж таки політичні причини, зокрема проголошення марксизму єдиною теорією, що має використовуватися науковцями з метою опису та пояснення як матеріального, так і

духовного світу. Утім, у становленні парадигми діяльності є й інші причини. Парадигма діяльності, увібравши складники марксистської філософії, акцентувала питання про взаємозв'язок між самосвідомістю та діяльністю людини. Відповідно поняття «особистість» було потрактоване в соціальному контексті, але й у зв'язку з питанням про самореалізацію людини в діяльності, яка розглядалась у найширшому сенсі. Тож, у становленні та розвиткові парадигми діяльності до снаги бачити відображення емансипації людини, її звільнення від релігійних і соціальних упереджень, що були панівними в українській культурі XIX століття.

І нині ми спостерігаємо продовження розвитку парадигми діяльності в українській психології. Ця парадигма розвивається в діалозі з іншими теоріями і не втрачає актуальності. Водночас українські науковці, безперечно, під впливом своїх західних колег, освоюють й інші парадигми. Але й у розвиткові, скажімо, гуманістичної парадигми в Україні, помітні особливості, які зумовлюються впливом психології діяльності.

Досліджений розвиток суб'єктного принципу в психології, представлений у працях українських науковців другої половини XX сторіччя. Показано, що поняття і принцип суб'єктності в психології, як передвісника постнекласичного підходу, досліджувалися в працях Г. С. Костюка (суб'єктивне в психічній діяльності), В. А. Роменця (вчинковий підхід), О. В. Киричука (системно-суб'єктивний підхід) та інших. Такий підхід до пізнання особистості привів до того, що поняття «Я» стало стрижневим для сучасної психології, воно досліджувалося багатьма українськими науковцями з різних методологічних підходів (П. Р. Чамата, М. Й. Боришевський, О. М. Кочубейник, І. Д. Бех, Т. Д. Гурлева, В. І. Юрченко, Т. В. Дмитрова).

Результати колективної монографії можуть скласти розробки нових концептуальних схем дослідження історії української психології та водночас сприятимуть неупередженій та об'єктивній конкретизації подальших теоретико-методологічних перспектив розвитку української психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Ю.В. Проблема дитячого суїциду. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом, м. Київ, 2013, вип. 4(39), с.195—200.
2. Амбрумова А.Г. Психалгии в суицидологической практике. //Актуальные проблемы суицидологии.– М., 1978.– Т.82.– С.73-93.
3. Амбрумова А.Г., Ратинов А.Г. Мультидисциплинарное исследование агрессивного и аутоагрессивного типа личности.//Комплексные исследования в суицидологии.– М., 1986.– С.26-45.
4. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Клинико-психологический анализ суицидов, совершенных в состоянии простого алкогольного опьянения.// Актуальные вопросы психиатрии. – М., 1981.– Т.92.– С.203-209.
5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г.Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 263 с.
6. Антология мировой философии в 4т.– М., 1969.
7. Анцыферова Л.И. Архетипическая теория развития личности Карла Густава Юнга / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2000. – Т.21. – №21. – С.16-26.
8. Архив Киевской духовной Академии по Конференции за 1836 г. журнал 5 декабря. Д.3.
9. Балашова М.Г., Собчик Е.Ю. О превентивной работе кабинета социально-психологической помощи с контингентом лиц, переживающих одиночество.// Научные и организационные проблем суицидологии.– М., 1983.– С.167-171.
10. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г.А. Балл // Психологический журнал, 1997. – Т.18. –№ 5. – С.7-19.
11. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы/ Г.А. Балл. – К.: Изд-во «Основа», 2006. – 408 с.
12. Балл Г.О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи / Г.О. Балл // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наук. записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 23. – К.: Нора-Друк, 2003. – С. 35-47.
13. Баллестрем К. гр. Власть и мораль (основная проблема политической этики) // Философские науки. – 1991. – № 8. – С. 83-94.
14. Беленький Г.С., Еремеева Е.В. О социально-бытовых мотивах самоубийства женщин./Медицинский журнал.– Л.,1928.– №1. – С.1-3.
15. Березіна О.О. Готовність особистості в період геронтогенезу до заключного етапу вітального циклу / О.О. Березіна // Актуальні проблеми психології. Том V: Психофізіологія.

Медицина психологія. Генетична психологія / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – Вип. 5. – С. 24–31.

16. Березіна О.О. Ейджизм у суспільстві: проблеми пізнього віку / О.О. Березіна // Актуальні проблеми психології. Том VIII: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К.: Міленіум, 2008. – Вип.5. – С.3–10.

17. Березіна Олена Олександрівна. Індивідуально-психологічні чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 245 с.

18. Бех І.Д. Образ «Я» як мета формування і розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1998. – №2. – С. 30-40.

19. Бехтерев В.М. О причинах самоубийства и о возможной борьбе с ними.- СПб., 1912.

20. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета.– М.: РБО, 2002.– 1376 с.

21. Богданчиков С.А. Научно-организационная деятельность Г. И. Челпанова / С.А. Богданчиков // Вопросы психологии.– 1998.– № 2.– С.126-135.

22. Богданчиков С. А. Неизвестный Г. И. Челпанов / С.А. Богданчиков // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С.27-35.

23. Богданчиков С.А. Происхождение марксистской психологии. Дискуссия между К.Н. Корниловым и Г.И. Челпановым в отечественной психологии 20-х годов. / С. А. Богданчиков. – Саратов : СЮИ МВД России, 2000. – 232 с.

24. Богословские труды. Научно-богословский журнал РПЦ. – М.: Издательство Московской Патриархии, 1992. Вып. 31. С. 69.

25. Бокль Р.Т. Історія цивілізації в Англії.- СПб., 1986, Т.1, Ч.1.

26. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход) / А.Ф. Бондаренко– К.: КГПИИЯ, 1991 – 189 с.

27. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Диссертация в форме научного доклада... д-ра психол. наук: 19.00. 07. / М.И. Боришевский- К., 1992.- 77 с.

28. Бородин С.В., Кузнецов В.Е. Проблема самоубийства и его предупреждения с позиций правового подхода (исторический аспект). // Проблемы профилактики и реабилитации в суицидологии.- М., 1984.– С.35-47.

29. Бочарова С.П. История кафедры психологии ХГУ (К 175летию Харьковского университета) / С.П. Бочарова // Вестник ХГУ, №209. Психология памяти и обучения. – Вып. 14. – 1981. – С. 3-8.

30. Бочарова С.П. Проблемы психологии памяти в трудах П.И. Зинченко / С.П. Бочарова // Вопросы психологии. – 1978. – № 5. – С. 3-7.

31. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 3-10.
32. Бугаева Н.М. Киберсуицид. Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.А.Бодалёва. – М.– Изд-во «Когито-Центр», 2015.– 672 с. – С.440.
33. Бугаева Наталья Михайловна. Психологические факторы суицидального поведения: Дис..канд.психол.наук: 19.00.01/Киевский ун-т им. Тараса Шевченко.-К., 1997.- 258 с.
34. Бугайова Н.М. Дослідження адиктивної поведінки в синергетичному контексті// Матеріали науково-методичного інноваційного семінару до Всеукраїнського фестивалю науки «Синергетична парадигма як науковий світогляд, теоретико-методологічний підхід, засіб удосконалення експериментального та емпіричного інструментарію психологічної науки». Київ. – 25 квітня, 2013.
35. Бугайова Н.М. Психологічні особливості формування адиктивної поведінки в постнатальному онтогенезі//Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т.ХVI, част.1,2 – К., 2014. – 474 с.
36. Бугайова Н.М. Психологічні проблеми інтернет-адикції в умовах використання телекомунікаційних технологій. Застосування телекомунікаційних засобів у навчальному процесі : психолого-педагогічні аспекти : [навчально-методичний посібник]. – Київ : Педагогічна думка, 2008. – Розділ 4. – С. 192-222.
37. Бугайова Н.М. Психосинергетичні особливості розвитку аутодеструктивної поведінки у сталих та кризових періодах онтогенезу. Матеріали III Всеукраїнської заочної серпневої інтернет-конференції освітян: – Психосинергетичні особливості сталих та кризових періодів життя людини. – Київ, 11 серпня 2014 року. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://psy-genetno.org.ua/node/201>
38. Бугайова Н.М. Трансформація наукових поглядів на проблему суїциду. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Генеza буття особистості», Київ 20 грудня 2017.– К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2017.– 254 с.
39. Буданов В. Г. Синергетическая методология в постнеклассической науке и образовании / В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Синергетика в образовании [отв. ред. В. Г. Буданов]. – М., 2006. – С.174-211.
40. Будилова Е.А. Первые русские экспериментальные психологические лаборатории. Из истории русской психологии / Е.А. Будилова // Под ред. М.В. Соколова. – М: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – С.296-357.
41. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен: СУМ, 1957. – С. 48.

42. Велланский Д. Биологическое исследование природы. – Спб., 1992.
43. Верховцева Е.В. Г.И. Челпанов как философ и его курс “Введение в философию”: автореф. диссерт. на соискание ученой степени канд. филос. наук / Е. В. Верховцева. – М., 2000. – 21 с.
44. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
45. Воднік В.Д. Самогубство: причини та шляхи профілактики / В.Д. Воднік // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – №3. – С.140–160.
46. Вундт В. Очерк психологии / В. Вундт. – М.: Изд-во Симонова, 1912. – 730 с.
47. Выготский Л.С. Собр. соч. / Л.С. Выготский // Вопросы теории и истории психологии. – Т.1. – М., Педагогика, 1982. – 487 с.
48. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 томах / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, – Т. 6. – 1984. – 297 с.
49. Гадамер Х.Г. Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 700 с.
50. Гальперин П.Я. Материалы личного архива.
51. Гафаров Л. С. Герменевтическая интерпретация философского текста / Л.С. Гафаров // Современная философия как феномен культуры: исследовательские традиции и новации. Материалы научной конференции. – Серия “Symposium”. Спб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – Вып. 7.- С. 55 – 58.
52. Гвоздев И.М. О самоубийстве с социальной и медицинской точек зрения. – Казань, 1889.
53. Гернет М.Н. Преступность и самоубийства во время войны и после нее. – Вып. II – Сб.: Моральная статистика, М., 1927.
54. Гиляров А.Н. Философия в её существе, значении и истории. – К. – Ч.2., 1918.
55. Гільбух Ю.З. Темперамент і пізнавальні здібності школяра: Діагностика, педагогіка / Ю.З. Гільбух. – К.: Віпол, 1992. – 261 с.
56. Гоббс Т. Основі філософії. Часть 2. «О человеке» (1658). Сочинения в 2 т. Т.1. М.– Мысль, 1989.– 622с.– (Филос.насл. Т.107.) – С.219-270.
57. Гордон Г.И. Современные самоубийства./Русская мысль.–1912.– N5.С.74-93.
58. Горский В. С. Историко-философское истолкование текста / В. С. Горский. – К. : Наукова думка, 1981. – 205 с.

59. Готсдинер А.Л. К проблеме многосторонних способностей / А.Л. Готсдинер // Вопросы психологии. – 1991. – №4. – С. 82-88.
60. Гуманістична психологія: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. / упоряд. й наук.ред. Р.Ткач, Г.Балл (Україна). – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – Т.1. – 252 с.
61. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. / О.Є. Гуменюк - Т. Економічна думка, 2002- 186 с.
62. Гусейнов А. А. Введение в этику. – М. Изд-во МГУ, 1985. – 208 с.
63. Гюнберг Ю. Самоубийства в Санкт-Петербурге с 1858 по 1867 год.// «Архив судебной медицины и гажданской гигиены», №3, 1868.
64. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
65. Давыдова, К. Д.Социальная установка как психологический феномен / К. Д. Давыдова // Социальная психология и философия. - М., 1975. - С. 63-64.
66. Джеймс В. Психология / В. Джеймс.– Спб.: Типография Безобразова, 1898.– 412 с.
67. Динамический подход в психологии деятельности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ereading.club/chapter.php/1039439/45/Asmolov_Po_tu_storonu_soznaniya_metodologicheskie_problemy_neklassicheskoy_psihologii.html
68. Діденко О.І. Агресивність та аутоагресія в структурі психологічного портрета серійного вбивці як передумова суїцидального наміру. // Актуальні проблеми суїцидології: Зб. наук. праць / За ред. Яковенко С.І.- К.: РВВ КІВС, 2002.– Ч.2.– С.116-121.
69. Діденко О.І. Психологія суїцидальної поведінки у психологічному портреті злочинця. // Психологія суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика. Збірник наук. праць. – К.: РВВ КІВС, 2000. – С.122-127.
70. Дмитрова Т.В. Образ "Я" як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності: дис. кандидата психологічних наук.: 19.00. 01. / Т.В. Дмитрова – К., 1993. – 187с.
71. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд.– М., 1994.
72. Дьяченко О.М. Проблема развития способностей: до и после Выготского / О.М. Дьяченко // Вопросы психологии. – 1996. – №5. – С. 98-109.
73. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Доповнення. / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1995. – Т. 11. – 401+111 с.
74. Єрмоленко А.М. Сучасна практична філософія: проблеми, теорії, концепції // Практична філософія. – 2000. – № 1.

75. Ждан А.Н. Георгий Иванович Челпанов / А. Н Ждан // Вестник Московского ун-та (Серия 14, Психология). – 1994, – № 2. – С. 67-68.
76. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней. Учебник для вузов / А.Н. Ждан. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 576 с.
77. Женунтій В.І. Причини самогубства в Україні/В.І.Женунтій, Л.М.Шестопалова // Наук.вісн. Юрид.акад. М-ва внутр. справ.– 2003.– № 2(11).– С.256–268.
78. Запасник С. Ложь в политике // Философские науки. № 8. 1991.
79. Запорожан В.М., Бітенський В.С. Аймедов., К.В. Ігровий патерн у компенсації ноогенного неврозу. Одеський медичний журнал. – 2009. – №6(116). – С.50-53.
80. Здравомыслов, А. Г. Отношение к труду и ценностные ориентации личности / А. Г. Здравомыслов, В. А. Ядов // Социология в СССР. Т. 2. - М. : Мысль, 1966. - С. 197-198.
81. Зеньковский В.В. История русской философии в 2-х т. / В.В. Зеньковский. – Ленинград: “Эго”, 1991. – Т.2, ч. 2 ч.1. – С. 243.
82. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В.В. Знаков // Психологический журнал. –Т.26. –№ 1. – М.: Изд-во инст. психологии РАО, 2005. – С. 18-28.
83. История психоанализа в Украине [текст] / Сост. И. И. Крутько, Л. И. Бондаренко, П.Т. Петрюк. – Харьков: Основа, 1996. – 360 с.
84. История психологии: учебно-методический комплекс для специальности 030301.65 Психология / автор-составитель М.С. Мышкина. – Самара: Изд-во «Универс-груп», 2007. – 232 с.
85. Истошин, И.Ю. Ценностные ориентации в личностной системе регуляции поведения / Психологические механизмы регуляции социального поведения / И.Ю. Истошин. – М. : Наука, 1979. – С. 263.
86. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
87. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / уклад. Н.В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
88. Калиновский Стефан. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика / Памятники. – С.47-269.
89. Карпенко З.С. Філософсько-психологічний зміст діалогу / З.С. Карпенко // Психологія та педагогіка. – 1998. – №3. – С. 105-112.
90. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / О.Ф. Кернберг; пер. с англ. А.Ф. Ускова. – М.: Класс, 1998. – 368 с.

91. Кириленко Т.С. Пошук гармонії: Емоційні переживання та стани особистості (вчинкові орієнтований підхід): монографія / Т.С. Кириленко.– К.: «Київський університет», 2004.– 100 с.
92. Киричук О.В. Основи психології : Підруч. для студ. вищ. закл. освіти / О.В. Киричук, В.А. Роменець, В.О. Татенко, І.П. Маноха, В.М. Пискун, Т.С.Кириленко, Т.М. Титаренко. - 4-те вид., стер. - К. : Либідь, 1999. – 632 с.
93. Киричук О.В. Духовно-катарсична активність особи: сутність, функції, педагогічне стимулювання / О.В.Киричук // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні, 1992– 2002 : зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України – Х., 2002. – Ч. 1. – С. 527–537
94. Ковалев Г.А. Активное социально-психологическое обучение как метод коррекции психологических характеристик субъекта общения / Г.А. Ковалев. – М., 1980. – 259 с.
95. Ковалев М.И. Право на жизнь и право на смерть.–1992.– С.68-75.
96. Когут О.В. Суїцид як основа образності в сюжетах сучасної української драматургії. Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць.– Вип.16.–К., 2011.–376 с., С.299-307.
97. Козачинский М. Нравственная философия, или этика /Памятники... С.297-417.
98. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія / О.М. Кокун. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. аг.", 2012. – 200 с.
99. Комплексные исследования в суицидологии. / Сборник научных трудов Московского НИИ психиатрии. – М., 1986.
- 100.Кони А.Ф. По поводу самоубийств.//Протоколы заседаний общества психиатров в литературе СПб., 1893.
- 101.Кони А.Ф. Самоубийство в законе и жизни М., 1923.
- 102.Конисский Г. Нравственная философия, или этика/ Памятники этической мысли на Украине XVIII ст. – К., Наукова думка, 1987. – С.418-499.
- 103.Корицкий Э.Б., Гастев А.К. У истоков НОТ. Забытые дискуссии и нереализованные идеи / Э.Б. Корицкий, А.К. Гастев // Сост. Э.Б. Корицкий. – 1990. – 226 с.
- 104.Коровин А.М. Самоубийство и потребление водки в Европейской России с 1903 по 1912 год. – М., 1916.
- 105.Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития.//Обозрение психиатрии и медицинской психологии.–1991.–С.8-15.
- 106.Корсаков С.С. Общая психопатология.–М.: «Бином. Лаборатория знаний», 2003.
- 107.Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості /Г.С. Костюк; (під ред. Л.М. Проколієнко). – К.: Рад. шк., 1989.– 608 с.

108. Костюк Г.С. Избр. психол. труды / Г.С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
109. Костюк Г.С. Проблема личности в философском и психологическом аспекте / Костюк Г.С. Избранные психологические труды – М.: Педагогика, 1988 – 304 с
110. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей / Костюк Григорій Силович – К.: Знання, 1963. – 80 с.
111. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк [за ред. Л.М. Проколієнко]. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
112. Кочубейник О.М. Трансформація уявлень про “Я-концепцію” у крос-культурних психологічних дослідженнях: Автореф. дис. ...канд. психол. наук. / О.М. Кочубейник – К., 2003. – 16 с.
113. Краевский Б. По поводу самоубийств среди учащихся. Психологические соображения. – Харьков, 1910.
114. Краинский Н.В. Закон сохранения энергии в применении к психической деятельности человека / Н.В. Краинский. – Харьков, 1897.
115. Краинский Н.В. Исследование времени психофизической реакции на тактильные и болевые раздражители у здоровых и нервно- и душевнобольных людей / Н.В. Краинский. – Харьков, 1883.
116. Красненкова П. Философский анализ суицида / «Идея смерти в российском менталитете». Издательство Русского Христианского гуманитарного института. СПб, 1999.
117. Кредисов А.И. История учений менеджмента / А.И. Кредисов. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 336 с.
118. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: [монографія] / С. Б. Кузікова. – Суми: Видавництво МакДен, 2011. – 412 с.
119. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы-несвободы от фрустрации / Е.И. Кузьмина // Вопр. психол. – 1997. – № 4. – С. 86-94.
120. Кулябка Сильвестр. Этика/ Памятники... – С.271-295.
121. Кульчицький О. Риси характерології українського народу» / Енциклопедія Українознавства – I (загальна частина) Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – Том 2. – С. 708–718.
122. Кун Т. Структура научных революций [Текст]: Перев. с англ. И.З. Налетова. – М.: Прогресс, 1975 – 278 с.
123. Кьопке В.А. Аксіологічна проблематика в філософсько-релігійних концепціях німецьких мислителів ХХ ст. : автореф. дис. канд. ... філос. н. за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – С. 9.

- 124.Лазуренко О.О. Психологічний аналіз основних напрямків дослідження емоційної сфери /О.О. Лазуренко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К. Т.Х IV, Ч.5, 2012. – С. 83-92.
- 125.Ларіна Тетяна Олексіївна. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді: дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут соціальної та політичної психології АПН України. - К., 2004.
- 126.Лебедев И.П. О самоубийстве в нормальном и болезненном состоянии. Санкт-Петербург, 1888 и «О самоубийстве с медицинской точки зрения».– С-Пб, 1897.
- 127.Лёвкин В.Е. Основные парадигмы в психологии / В.Е. Лёвкин // Научный журнал «Образование и наука». Известия уральского отделения российской академии образования. Журнал теоретических и прикладных исследований, № 8(56), Ноябрь, 2008. С. 12-27.
- 128.Леонова Л.Г. Аддиктивное поведение [Электронный ресурс] / Л.Г. Леонова, Н.Л. Бочкарева. – Режим доступа: <http://narcin.narod.ru>
- 129.Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. / А.Н. Леонтьев. – М.: АН СССР, 1983. – Т.1. – 392 с.
- 130.Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. Психология эмоций [Тексты] / А.Н. Леонтьев // Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю.Б. Гипенрейтер. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 168 с.
- 131.Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал, 2000. – Т. 21. – № 1. –С.15-25.
- 132.Летцев В.М. Доглибне “Я” як духовне підґрунтя особистості у В.В.Зеньковського / В. М. Летцев // Філософська думка. – К., 1999. – № 1–2. – С. 242–251.
- 133.Летцев В.М. Про життєвий і творчий шлях Г.І.Челпанова Георгій Іванович Челпанов – психолог і педагог (До 140-річчя від дня народження) / В.М.Летцев // Психологія і педагогіка. – 2002. – № 1–2 (34–35). – С. 187–197.
- 134.Лихачев А.В. Самоубийство в Западной Европе и в Европейской России. Опыт сравнительно-статистические исследования.– С-Пб., 1882.
- 135.Лодий П.Логические наставления. – Спб., 1815.
- 136.Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посіб. / В І. Лозова, Г.В. Троцько. – Х.: «ОВС», 2002. – 400 с.
- 137.Лой А М., Толстоухов А.В. Практична філософія сьогодення: предмет і перспективи // Практична психологія. – 2000. – № 1.

138. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений / Б.Ф. Ломов // Психология личности в социалистическом обществе: активность и развитие личности. – М.: Изд-во «Наука», 1989. – С.6-23.
139. Лэнгле Альфريد. Эмоции и экзистенция / Альфريد Лэнгле; пер. с нем. О. Шпилова. – 2-е изд., – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2011. – 332 с.
140. Любовский П.М. Краткое руководство к опытному душесловию. – Харьков, 1815.
141. Магурдумова Л.Г. Реабилитация лиц после попытки самоубийства в условиях кабинета социально-психологической помощи. // Проблемы профилактики и реабилитации в суицидологии. – М., 1984. – С.110-116.
142. Максименко С.Д. Личностный подход к процессу учения / С.Д. Максименко // Психологія суб'єктної активності особистості – К., 1993. – С.62–64.
143. Максименко С.Д. Основи загальної психології: Навч. посіб. для студ. вищ. мед. закл. освіти III–IV р. а. / С.Д. Максименко – К., 1998. – Розд. 4. – С. 46–59.
144. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: в 2 т. / С. Д. Максименко. – К.: Форум, 2002. Т. 1: Теоретико–методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.
145. Максимович М.А. Собрание сочинений: в 3-х т. – К., 1876-1880.
146. Малахов В.А. Этика: Курс лекцій: Навч. посібник. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2002. – 384 с.
147. Марцинковская Т.Д. История психологии: учеб. Пособие / Т.Д. Марцинковская. – М., Академия, 2001. – 544 с.
148. Марчук Є. Соціополіс – модель майбутнього суспільства / Є. Марчук // Національні інтереси. – Львів, 2001. – №4-5. – С.104-114.
149. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ. / А. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
150. Махлейдт В. Суицидальность. Кискер К. П., Фрайбергер Г. и др. (ред.) Психиатрия, психосоматика, психотерапия. – М.: Алетейя, 1999. — С. 226-233.
151. Мельник О.А. особливості методів та стратегій історико-психологічного дослідження / О.А. Мельник // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць КНУ ім. Тараса Шевченка / за ред. В.І. Судакова. Т. 1. – К.: Логос, 2011. С. 92-99.
152. Мельник О. А. Проблеми розуміння історіографії історії психології / О.А. Мельник // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського : зб. наук. праць / За ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 3. – Вип. 6. – Миколаїв : МДУ, 2011. – С.185-190. – (Серія “Психологічні науки”).
153. Мельник О.А. Формування основ психологічного пізнання людини у писемній спадщині Київської Русі : монографія / О.А. Мельник. – Умань : ФОП Жовтий, 2015. – 261 с.

154. Меннингер К. Война с самим собой/К.Меннингер.-М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.-479с.
155. Мир с богом человеку Иннокентия Гезеля. – Киев, 1669. – С.393, С.598, С.601.
156. Митина О.В. Методологические проблемы современной психологии – парадигмальный и междисциплинарный аспект / О.В. Митина. – М. : Смысл, 2004. – 183 с.
157. Митрополит Іларіон. Перводрукований Львівський Апостол 1574 р. / Митрополит Іларіон // Науковий збірник. Українська вільна академія наук у США. – Т. 2. – 1953. – С.19–45.
158. Мойсеева О.Є. Психологія агресивності: сутність та можливості корекції / О.Є. Мойсеева. – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2008. – 208 с.
159. Моляко В.А. Психологические вопросы выявления одаренности / В.А. Моляко. – К.: Знание, 1992. – 56 с.
160. Моляко В.А. Стратегии решения новых задач в процессе регуляции творческой деятельности / Моляко Валентин Алексеевич // Психологический журнал. – 1995. – №1. – С. 84-90.
161. Москалец В.П. Психологія суїциду: Посібник.– К.: Академвидав, 2004.– 287 с.
162. Моховиков А.Н. Психическая боль: природа, диагностика и принципы гештальттерапии//Консультативная психология и психотерапия. 2003. №4. С.104–127.
163. Мур Дж.Э. Природа моральной философии / Предисл. А.Ф. Грязнова и Л.В. Коноваловой ; пер. с англ., сост. и прим. Л. В. Коноваловой. – М. : Республика, 1999.
164. Мясичев В.Н. Сознание как единство отражения действительности / В.Н. Мясичев. – СПб., 2001. – С.75-77.
165. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. – К. : Основи, Дніпро, 1993.
166. Нраевскій В.В. Парад парадигм (післямова до статті Н.Л. Коршунової) / В.В. Нраевскій // Педагогіка. 2006. № 8.
167. Ньюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Жозеф Ньюттен; под редакцией Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
168. Обнинский П. Об уголовном преследовании покусившихся на самоубийство.//Журн. «Юридический вестник», №6, 1871.
169. Ольхин П. О самоубийстве в медицинском отношении.– СПб.,1859.
170. Ольхин П. Последние дни самоубийц.– СПб., 1863.
171. Ольшанский, В. Б. Личность и социальные ценности / В.Б.Ольшанский // Социология в СССР. - М. : Мысль, – 1966. Т. 1. – С.471.

- 172.Ордянская А.Б., Скибина Г.А. Принципы организации кризисного стационара и особенности ведения лиц в кризисных состояниях.// Научные и организационные проблемы суицидологии.– М., 1983.– С.151-158.
- 173.Острогорский А.Н. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985.
- 174.Паперно И. Самоубийство как культурный институт. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 256 с.
- 175.Пастернацкий И. Статистическое исследование самоубийств в Петербурге за 1870-1872 годы.//Журн. «Мед. вестник», №34,36,38, 1872 и №41, 1873.
- 176.Первичко Е.И. Стратегии регуляции эмоций: процессуальная модель Дж. Гросса и культурно-деятельностный подход / Е.И. Первичко // Национальный психологический журнал. – 2015. – № 1. – С.39-51.
- 177.Петровский А.В. История советской психологии / А.В. Петровский. – М.: Просвещение, 1967. – 367 с.
- 178.Петровский, А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Инфра, 1998. – С.516.
- 179.Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Просвещение, 1969. – 656 с.
- 180.Пилягина Г.Я. Особенности патогенеза эквивалентной формы саморазрушающего поведения. Суицидология, Том 4, № 3 (12), 2013, с.36-48.
- 181.Платонов К.К. Структура и развитие личности /К.К. Платонов.– М.:Наука, 1986.–254 с.
- 182.Поклад І.М. Ідея суб'єктивної активності в концепції Г.С. Костюка / І.М. Поклад // Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: колективна монографія / В.В. Турбан, Л.С. Сердюк, Ю.Т. Рождественський [та ін.]; за ред. В.В. Турбан. – К. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 306 с.
- 183.Поклад І.М. Психологія розвитку хореографічних здібностей: [монографія] / Ірина Миколаївна Поклад. – К.: П.П. «Коростенська «Фірма Друк», 2017. – 313 с.
- 184.Понизовский А.М. Опыт купирования кризисных состояний суицидентов приемами когнитивной психотерапии. // Научные и организационные проблемы суицидологии.– М., 1983.– С.188-195.
- 185.Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : У 2-х т. / Пер. з англ. О. Буценко. – Т.2., К. : Основи, 1994.
- 186.Постовалова Л.И. Научные и организационные проблемы суицидологии. / Сборник научных трудов Московского НИИ психиатрии. – М., 1983.
- 187.Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю. – М., 1785. – С.34.

188. Профессор протоиерей Федор Титов. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915) : Историческая записка. – К. : Гопак, 2003. – 688 с.
189. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 400 с.
190. Психология и марксизм. М, 1924, 1925; Объективная психология в России и Америке (Рефлексология и психология поведения). М., 1925; Психология или рефлексология (Спорные вопросы психологии). М., 1926; Социальная психология или “условные рефлексy”. М., Изд. автора, 1926; Спинозизм и материализм (Итоги полемики о марксизме в психологии). М., Изд. автора, 1927.
191. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2001. – 656 с.
192. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук [та ін.]; за ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
193. Рижак Л. Система освіти в Україні та її перспективи : філософський аналіз / Л. Рижак // Вісник Львівського університету. Філософські науки. –2004. –Вип. 6. – С.16-26.
194. Рікер П. Навколо політики – К.: Дух і літера, 1995.
195. Рождественский Ю.Т. Киевская школа академической психологии первой половины XIX века / Ю.Т. Рождественский / Вступ. ст. В.А. Роменца. – К. : Гнозис, 1999. – 216 с. – Серия “Историко-психологический архив”.
196. Розанов В.А. Нейробиологические основы суицидального поведения / В.А. Розанов // Психология суїцидального поведения: диагностика, корекція, профілактика: зб. науч. тр. / под ред. С.И. Яковенко. – К.: РВВ КІВС, 2000.– 200 с.
197. Розанов П.Г. О самоубийстве. – К., 1891.
198. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / В.А.Роменець, І.П. Маноха– К.: Либідь, 1998 – 992 с.
199. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1978.
200. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу та середніх віків: навч. посібник для ун-тів /В.А.Роменець. – К., Вища школа, 1983.– 415 с.
201. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 979 с.
202. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2007. – 720 с. – (Серия «Мастера психологии»).

- 203.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – 4-е изд. СПб.: Питер Ком, 1999.
- 204.Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн [отв. ред. Е.В. Шорохова]. – М.: Наука, 1976. – 416 с.
- 205.Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Просвещение, 1973. – 511 с.
- 206.Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. - СПб. : Изд-во «Питер», 2003. – С. 388.
- 207.Руженков А.А., Лобов Г.А., Боева А.В // Научно-медицинский вестник Центрального Черноземья. Ежекварт. научно-практический журнал, №32, II.кв. 2008.
- 208.Савчин М.В. Педагогічна психологія: навч.посібн. / М.В. Савчин. – Дрогобич, 1998. – 200 с.
- 209.Самохвалов В.П., Гильбурд О.А., Егоров В.И. Социобиология в психиатрии. – М.: Видар.– М, 2011. – 336 с.
- 210.Сборник из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии, изданный по случаю пятидесятилетнего юбилея (1819-1868). – К. : Тип., губ., управления, 1869. – 361 с.
- 211.Святитель Иннокентий. Сочинения. – Единец : Издание М. О. Вольфа, Единецко-Бричанская епархия, 2005. – 432 с.
- 212.Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно-синергетичний підхід : [монографія] / Л. З. Сердюк –К.: Університет «Україна», 2012.– 323 с.
- 213.Сердюк Л.З. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен / Л.З. Сердюк // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.– Миколаїв, 2015. – Випуск 38. – С. 422-431.
- 214.Сикорский И.А Психологическая борьба с самоубийствами в юные годы. – Киев, 1913.– 98-106.
- 215.Сковорода Г. Твори: в 2 т. – К.: Видавництво АНУРСР, 1961.
- 216.Слободянюк И.А. Психологические условия формирования адекватного Я-образа в подростково-возрасте - Автореф. дис. ...канд. психол. наук. / И.А. Слободянюк– К., 1989 – 113 с.
- 217.Смолинский Л.Г. Суицидоопасные ситуационные реакции и их динамика у лиц с акцентуациями характера.//Комплексн. исслед. в суицидологии.– М., 1986.–С.136-140.
- 218.Смульсон М. Л. Дослідження ментальної моделі світу методом нарративізації / М.Л Смульсон // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т. 2, вип. 6. – С.25-34.

219. Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. 2-е изд. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990.
220. Співак Л.М. Самопізнання у молодшому шкільну віці як умова формування «Я-образу» / Л.М. Співак // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження – за ред.. С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського – К.: вид «Любіть Україну» – 1999 – 96 с.
221. Спосібности и склонности: комплексные исследования / [под ред. Э.А. Голубевой]. – М.: Педагогика, 1989. – 198 с.
222. Старовецький К.Т. Евангеліє учительне. – Рохманов, 1619. – С.271.
223. Степин В.С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения // Постнеклассика: философия, наука, культура / Отв. ред. Л.П. Киященко и В.С. Степин. СПб., 2009. – С. 249 – 295.
224. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В.С. Степин // Вопросы философии. - 1989. - № 10. - С. 3-18.
225. Суворова Г.А. Системогенетическая парадигма в психологии - новый этап развития системы психологического знания о человеке, его внутреннем мире [Текст] / Г.А. Суворова // Актуальные проблемы теоретической и прикладной психологии: традиции и перспективы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, г. Ярославль, 19-21 мая 2011 г. В 3 ч. Часть 1 / Отв. ред. А. В. Карпов, ЯрГУ им. П.Г. Демидова; РФФИ. – Ярославль: ЯрГУ им. П.Г. Демидова, 2011. – С.165-169.
226. Сулицкий В.В. Аффекты и суицидальные реакции осужденных мужчин // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 6. – С. 34-35.
227. Сулицкий В.В. Современная суицидология: теория и практика // Суїцидологія: теорія та практика. – К.: РВВ КІВС, 1998. – С. 10-21.
228. Сулицкий В.В. Основы запобігання суїциду у виправних колоніях // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: “МП Леся”, 2001. – С. 278-288.
229. Таганцев Н.С. О преступлениях против жизни по русскому праву», 2-е изд., Т.2.– Санкт-Петербург, 1873, С.162-167, 425.
230. Талызина Н.Ф. Сущность деятельностного подхода в психологии / Н.Ф. Талызина // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 157-162.
231. Тарновский Е.Н. Применение статистического метода в области уголовной социологии [Текст]–/ Е.Н. Тарновский. // Журнал Министерства юстиции. – 1916. – № 8.
232. Татенко В.А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / В. А. Татенко // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 3. – С.23–35.

- 233.Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко //Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг.ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с., С.316-357
- 234.Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Б.М.Теплов. – М.: АПН СРФСР, 1961. – 535 с.
- 235.Терещук А.Д. Емоційний аспект поведінки особистості в умовах кризових викликів сучасності / А.Д. Терещук // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – 2016. – Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. – Вип. 9. – Київ, 2016. – С.506–513.
236. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. / Т.М. Титаренко– К.: Либідь, 2003. – 376 с.
- 237.Титаренко Т.М. Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях» / Т.М. Титаренко // Психологія і суспільство : український науково-економічний та соціально-психологічний часопис – Тернопіль, 2009. – С.83-96.
- 238.Титаренко Т.М. Розвиток особистості: від дисгармонії до само відновлення / Т.М. Титаренко // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матеріали звітної наукової сесії Інституту психології АПН України (10-11 лютого 1994) – Київ, 1994. – 389 с. – с.188-196.
- 239.Тихоненко В.А. Классификация суицидальных проявлений.//Актуальные проблемы суицидологии.– М., 1978.– С.59-73.
- 240.Труды Киевской Духовной Академии. Декабрь № 12. – К., 1900. – С.493 – 521.
- 241.Тхостов А.Ш. Эмоции и аффекты: общепсихологический и патопсихологический аспекты. Ч.2. Патология эмоций в клинике аффективных и тревожных расстройств / А.Ш. Тхостов, И.Г. Колымба // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 5. – С.81-87.
- 242.Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // Собрание сочинений. – М., 1950.
- 243.Федоров В.А. Родители и дети их – самоубийцы. – Саратов, 1911.
- 244.Феноменов М.Я. Причины самоубийства в русской школе.– СПб., 1914.
- 245.Формирование и изменение ценностных представлений. Социологические исследования в Прибалтике. - Вильнюс, 1990. – С. 85.
- 246.Франкл, В. Человек в поисках смысла: введение в логотерапию / В. Франкл // Доктор и душа. - СПб. : Изд-во «Ювента», 1997. – С. 13-152.
- 247.Франко І. Із секретів поетичної творчості. – Літературно-науковий вісник. – Т.1., 1898.

248. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. – Світ. – №1, 1881.
249. Фрезер Д. Золотая ветвь / Д. Фрезер. – Ленинград, Наука, 1928.– 601 с.
250. Фрейд З. Самоубийство среди учащихся. – Одесса, 1912.– С.29-77.
251. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
252. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 3.
253. Циба, В. Т. Теоретичні засади соціальної психології : системний підхід : монографія / В.Т. Циба. – К. : Університет «Україна», 2011. – 359 с.
254. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа, Нью-Йорк – Торонто: В-во «Ключі», 1956. – С.26–43.
255. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності.– Джерсі Сіті, Н.Дж.–ЗСА, 1982.–С.39.
256. Чамата П.Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості / П.Р. Чамата // Загальна психологія : хрестоматія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / упоряд. О. В. Скрипченко [та ін.]. - К. : Каравела, 2007. – С.33-38.
257. Челпанов Г.И.: Документально-биографические материалы // Роменец В.А., Маноха И.П., Бреусенко А.А./ Г.И. Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (Киев, 1892–1907).– К.: “Гнозис”, 2000.–С.182–193.
258. Челпанов Г.И. К вопросу об априорности и врожденности в современной философии: Вступительная лекция, читанная в Университете св. Владимира 6 октября 1892. / Г.И.Челпанов // Университетские Известия 1892, – №10. – С.1–14.
259. Челпанов Г.И. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе: Публичные лекции, читанные в Киеве в 1898-1899 гг. / Г.И. Челпанов. – СПб. : Мир Божий, 1900. – 366 с.
260. Челпанов Г.И. Об отношении психологии к философии / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. - М., 1907. Кн. 89 (IV), С. 309–323.
261. Челпанов Г.И. Памяти проф. Н.Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. – СПб., 1911. – С.188.
262. Челпанов Г.И. Психология или рефлексология / Г.И. Челпанов. – М., 1926. – С.19.
263. Челпанов Г.И. Психология: Основной курс, читанный в Московском ун-те в 1908-1909 акад. гг. / Г.И. Челпанов. – М., 1909. – Ч. 1–2.
264. Челпанов Г.И. Современная индивидуальная психология и ее практическое значение / Г.И. Челпанов // «Вопросы философии и психологии», М., 1910. – С. 23-30.
265. Чепелева Н.В. Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика. Т.2 Вип. 6, К., 2010. – С.15-24.
266. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни.– М., 1995.

267. Шадриков В.Д. Психология деятельности человека [Текст] / В. Д. Шадриков. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013.
268. Шамиев Р.Х. Суицидальные тенденции в картине депрессий позднего возраста. // Комплексные исследования в суицидологии. – М.– 1986.– С.114-118.
269. Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка [Текст] / передм. І. Дзюби. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. – 720 с.
270. Шевченко Т.Г. Твори. – Т.3. – Держлітвидав УРСР, 1949.
271. Шестаков И.Н. По поводу статьи П. Обнинского «Об уголовном преследовании покусившихся на самоубийство». // Журн. «Юридический вестник», №1, 1872.
272. Шестопалова Л.М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2001. – 237 арк. – Бібліогр.: арк.183-200.
273. Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике / Габриэль Шеффер // Диаспоры. – М., 2003. – № 1. – С. 163–184.
274. Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818-1919) / Н. А. Шип. - К. : Фенікс, 2010. – 436 с.
275. Шлейермахер Ф. Герменевтика / Фридрих Шлейермахер. – М. : Европейский дом, 2004. – 242 с.
276. Шульц Д. История современной психологии / Дуан П. Шульц, Синди Э. Шульц; [пер. с англ. А. В. Говорунов и др.] / Под ред. А.Д. Наследова. – СПб. : Евразия, 2002.– 532 с.
277. Экспертиза. Посттравматическое стрессовое расстройство. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psy-expert.ru/index/0-913>
278. Этика // Краткая философская энциклопедия. – М.: Изд. группа «Прогресс»-«Энциклопедия», 1994.
279. Юзвак Ж.М. Естетичні фактори духовного розвитку особистості. – К.: Знання, 1999. – 115 с.
280. Юм Д. О самоубийстве // Юм Д. Соч.: В 2 т.– Т.2.– М., 1965.
281. Юревич А. В. Психология и методология / А. В. Юревич.– М.: ИП РАН, 2005.– 312 с.
282. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990.
283. Юрченко В.І. Формування "Я –концепції" майбутнього вчителя в умовах педагогічного училища: Дис... канд. психол. наук / УДПУ імені М.П. Драгоманова, 19.00.07. / В.І. Юрченко – К., 1997. – 172 с.
284. Юрьева Л.Н. Кризисные состояния / Л.Н. Юрьева.– М.: Медицина, 2001.– 129 с.
285. Яким Ярема / Упорядкув., ред. і прим. С. Яреми. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 244 с.

286. Якунин В.А. История психологии: Учебное пособие / В.А. Якунин. – СПб, Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 376 с.

287. Янович В.С. Наследие тысячелетий / В.С. Янович. – К.: ЗАДРУГА, 2006. – 410 с.

288. Янчук В.А. Психология на рубеже третьего тысячелетия: поиски парадигмальных координат, способа теоризирования и метода исследования. // Адукацыя і выхавання. – 1999. – №8, – С.30-49.

289. Ярошевский М.Г. История психологии /М.Г. Ярошевский.– М., Мысль, 1985.– 575 с.

290. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Academia, 1996. – 416 с.

REFERENCES

1. Fancher, R.E., Rutherford A. *Pioneers of psychology: A history* (4th ed.). New York, NY: W.W. Norton & Company, 2011. – 457 p.

2. Fuchs, A.H. *Contributions of American mental philosophers to psychology in the United States // History of Psychology*, 3. – N. Y., 2000. – P. 3–19.

3. Goodwin, C.J. *A history of modern psychology* (4th ed.). Hoboken, NJ: Wiley, 2011. – 342 p.

4. Fancher, R.E., Rutherford A. *Pioneers of psychology: A history* (4th ed.). New York, NY: W.W. Norton & Company, 2011. – 457 p.

5. Fuchs, A.H. *Contributions of American mental philosophers to psychology in the United States // History of Psychology*, 3. – N. Y., 2000. – P. 3–19.

6. Goodwin, C.J. *A history of modern psychology* (4th ed.). Hoboken, NJ: Wiley, 2011.–342 p.

7. Deci E., Ryan R. *The dynamics of self-determination in personality and development // Self-related cognitions in anxiety and motivation / Ed. R. Schwarzer. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1986. – P.171-194.*

8. Maddi S. *The search for meaning / Eds. W.J. Arnold, M.M. Page. Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. – P. 137-186.*

9. Kononovicz-Horbacki I. *Orator Mohileanus...1635-1636//Отд. Рукописей ЦНБ АН УССР. 1969, № 80. – С.22.*

10. Deci E., Ryan R. *The dynamics of self-determination in personality and development // Self-related cognitions in anxiety and motivation / Ed. R. Schwarzer. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1986. – P.171-194.*

11. Maddi S. The search for meaning / Eds. W.J. Arnold, M.M. Page. Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. – P. 137-186.
12. Alan L.Bergman Medical Conditions Associated with Suicide Risk by Alan L.Berman (Editor). Published 2011 by American Association of Suicidology.– 342 p.
13. Bekh I.D. Obraz «Ya» yak meta formuvannya i rozvytku osobystosti (Self-image as the purpose of personality formation and development)/ I.D. Bekh // Pedahohika i psykholohiya. – 1998. – 2. – S. 30-40.
14. Bondarenko A.F. Sotsyal'naya psykhoterapyya lychnosty (psykholemantycheskyy podkhod) (Social psychological therapy of a personality: the psychological semantic approach) / A.F. Bondarenko– K.: K HPYYYa, 1991 – 189 s.
15. Boryshevskyy M.Y. Razvytye samorehulyatsyy povedenyya shkol'nykov (Development of pupils' self-regulation): Dysertatsyya v forme nauchnoho doklada... d-ra psykhol. nauk: 19.00.07. / M.Y. Boryshevskyy - K., 1992. - 77 s.
16. Buckle Henry Thomas. History of Civilization in England. Vol.1.-London, 1873, C.19-27.
17. Bourdin C.E. Du suicide considéré comme maladie. – 1845.
18. Dmytrova T.V. Obraz "Ya" yak rehulyator mizhosobystisnykh stosunkiv u ranniy yunosti (Self-image as a regulator of inter-personal relations at early youth): dys. kandydata psykholohichnykh nauk.: 19.00.01 /T.V. Dmytrova– K., 1993.– 187s.
19. Farberow N.L. Tehniques of crisis intervention: A training manual.– Los Angeles., 1968.
20. Falret J.P. Du suicide et de ehypochondrie.– Paris., 1882.
21. Forbes Winslow. The Anatomy of Suicide.- London, 1840.
22. Frey R.G., Univerity of Liverpool Discussion note «Did Socrates Commit Suicide?, 1978.
23. Halbwachs M. Les causes de suicide. P., 1930
24. Hendin H. Suiside in America.– N.Y., 1985.
25. Humenyuk O.Ye. Psykholohiya Ya-kontseptsiyi (Psychology of self-concept) / O.Ye. Humenyuk – T. Ekonomichna dumka, 2002 – 186 s.
26. Kyrychuk O.V. Osnovy psykholohiyi (Foundations of psychology): Pidruch. dlya stud. vyshch. zakl. osvity / O.V. Kyrychuk, V.A. Romenets', V.O.Tatenko, I.P. Manokha, V.M. Pyskun, T.S. Kyrylenko, T.M. Tytarenko. – 4-te vyd., ster. – K. : Lybid', 1999. – 632 c.
27. Kyrychuk O.V. Dukhovno-katarsychna aktyvnist' osoby: sutnist', funktsiyi, pedahohichne stymulyuvannya (Spiritual cathartic activities of a personality: essence, function, pedagogical stimulus) / O.V.Kyrychuk // Rozvytok pedahohichnoyi i psykholohichnoyi nauk v Ukrayini, 1992– 2002 : zb. nauk. pr. do 10-richchya APN Ukrayiny – Kh., 2002. – Ch. 1. – S. 527–537.

28. Kostyuk H.S. Problema lychnosti v fylosofskom y psykholohycheskom aspekte (Personality in philosophic and psychological aspects) / Kostyuk H.S. Yzbrannyye psykholohycheskiye trudy – M.: Pedahohyka, 1988 – 304 s.
29. Kochubeynyk O.M. Transformatsiya uyavlen' pro “Ya-kontseptsiyu” u kros-kul'turnykh psykholohichnykh doslidzhennyakh (Transformation of ideas about self-concept in cross-cultural psuchological studies): Avtoref. dys. ...kand. psykhol. nauk. / O.M. Kochubeynyk– K., 2003.– 16 s.
30. Legoyta. Le cuiside on Europe.– Paris., 1870.
31. Maksymenko S.D. Lychnostny podkhod k protsessu uchenyya (The personality approach to educational process) / S.D. Maksymenko // Psykholohiya sub"yektnoyi aktyvnosti osobystosti – K., 1993. – S. 62-64.
32. Maksymenko S.D. Osnovy zahal'noyi psykholohiyi (Foundations of general psychology): Navch. posib. dlya stud. vyshch. med. zakl. osvity III–IV r.a. / S.D. Maksymenko – K., 1998. – Rozd. 4. – S.46–59.
33. Morselli Enrico. Il suicidio: saggio di statistica morale comparata.– Milano.– 1879.
34. Romenets V.A. Istoriya psykholohiyi XX stolittya (History of psychology in XX century): Navch. posibnyk / V.A.Romenets', I.P. Manokha– K.: Lybid', 1998–992 s.
35. Slobodyanyuk Y.A. Psykholohycheskye uslovyia formyrvoannya adekvatnoho Ya-obrazu v podrostokovo vozraste (Psychological conditions for formation of an adequate self-image at adolescence) - Avtoref. dys. ...kand. psykhol. nauk. / Y.A. Slobodyanyuk– K., 1989 – 113 s.
36. Sainsbury P. Suicide in London. An ecological studu– L.,1955.
37. Schneider B. Nicotine use in suicides : a case control study / B. Schneider, A. Schnabel, B. Weber // J. European Psychiatry. – 2005. – Vol. 20, № 2. – P. 129.
38. Shneidman E., Farberow N. Clues to suiside.– N.Y., 1957.
39. Spivak L.M. Samopiznannya u molodshomu shkil'nu vitsi yak umova formuvannya «Ya-obrazu» (Self-acknowledgment at early school years as a precondition of sel-image formation) / L.M. Spivak // Psykholohiya samosvidomosti: istoriya, suchasnyy stan ta perspektyvy doslidzhennya – za red.. S.D. Maksymenka, M.Y. Boryshevs'koho – K.: vyd «Lyubit' Ukrayinu» - 1999 – 96 stor.
40. Stepyn V.S. Nauchnoe poznanye i tsennosty tekhnohennoy tsyvylyzatsyy (Scientific knowledge and the values of technology-related civilization) / V.S. Stepyn // Voprosy fylosofyy. – 1989. – # 10. - S. 3-18.
41. Tatenko V.O. Sub"yektno-vchynkova paradyhma v suchasniy psykholohiyi (The subjective-deed paradigm in the modern psychology) / V.O. Tatenko //Lyudyna. Sub"yekt. Vchynok: Filofofs'ko-psykholohichni studiyi / Za zah.red. V.O.Tatenka. – K.: Lybid', 2006. – 360 s., S. 316-357.

42. Tytarenko T.M. Rozvytok osobystosti: vid dys•harmoniyi do samovidnovlennya (Personality development: from disharmony to self-renewal) / T.M. Tytarenko // Psykholohichni problemy navchannya, vykhovannya, aktyvnosti ta rozvytku osobystosti: Materialy zvitnoyi naukovoyi sesiyi Instytutu psykholohi APN Ukrayiny (10-11 lyutoho 1994) – Kyiv, 1994. – 389 s. – s.188-196.

43. Tytarenko T.M. Zhyttyevyy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti (Life world of a personality: within and out the limits of everyday life) / T.M. Tytarenko– K.: Lybid', 2003. – 376 s.

44. Chamata P.R. Zmist i osnovni formy proyavu samosvidomosti (The content and main forms of manifestation of self-consciousness) / P.R. Chamata // Zahal'na psykholohiya : khrestomatiya : navch. posibnyk dlya stud. vyshch. navch. zakladiv / uporyad. O.V. Skrypchenko [ta in.]. – K. : Karavela, 2007. – S. 33-38.

45. Yurchenko V.I. Formuvannya "Ya –kontseptsiyi" maybutn'oho vchytelya v umovakh pedahohichnoho uchylyshcha (Future teachers' self-concept formation in the pedagogical colleges): Dys... kand. psykhol. nauk /UDPU imeni M.P. Drahomanova, 19.00.07. / V.I. Yurchenko – K., 1997. – 172 s.

46. Wekstein L. Handbook of Suicidology: Principles, Problems and Practice.- New York, Inc., 1993.

Відомості про авторів

Турбан Вікторія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Білоконь Ігор Вікторович – кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Бугайова Наталія Михайлівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Гаврилкова (Костюкова) Кіра Володимирівна – науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Летцев Віктор Михайлович – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Маслюк Андрій Миколайович – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Маценко Віктор Федорович – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Маценко Жанна Михайлівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Мельник Оксана Андріївна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Поклад Ірина Миколаївна – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Савіна Маріанна Іванівна – науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Скальська Людмила Олександрівна – молодший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Терещук Ангеліна Дмитрівна – кандидат психологічних наук, старш.наук. співр., провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Чайка Галина Василівна – кандидат психологічних наук, молодший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ
ПРОФЕСІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 14,0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

ТОВ «Видавничий Дім «Слово»
04071, м. Київ, вул. Олегівська 36, оф. 310;
тел./факс: (044) 462-48-63

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
№ 1289 від 20.03.2003 р.